

ตลกรทิจารณาตลงานชั้ราชว้ลไ้เจ้หน้ท้ห้ก้ม้ท้ล
ประจ้ปีการศั้กษา 2538

สั้ถาขั้นวิ้ทยบร้การ
จ้กาลงกรด้มน้ท้าวิ้ทยาลั้ย

๗๓
ทุนก้ม
2538

ประกาศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
เรื่อง ผลการพิจารณาผลงานชิงรางวัลในเงินทุนภูมิพล
ประจำปีการศึกษา 2538

ตามที่ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ประกาศให้นิสิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในระดับปริญญาตรี และระดับบัณฑิตศึกษา นำเสนอผลงานประเภทเรียงความและประเภทบทความวิชาการส่งเข้าประกวด ชิงรางวัลในเงินทุนภูมิพล ประจำปีการศึกษา 2538 โดยกำหนดให้นิสิตรายบุคคลสามารถนำเสนอผลงาน เรียงความส่งเข้าประกวดใน หัวข้อเรื่อง “สถาบันสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” และ กำหนดให้ผู้เสนอผลงานบทความวิชาการเข้าประกวดเป็นการเสนอจากกลุ่มนิสิตต่างคณะวิชา รวม 3-5 คน ขึ้นไปในหัวข้อเรื่อง “ค่านิยมและบรรทัดฐานของครอบครัวในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6” นั้น และสำหรับการพิจารณาผลงานที่ส่งเข้าประกวดดังกล่าว มหาวิทยาลัยได้แต่งตั้งผู้มีรายนามต่อไปนี้ เป็น กรรมการอ่านพิจารณาผลงาน คือ

1. นายชำนาญ เข้มผกา ผู้แทนสำนักราชเลขาธิการ
2. ผู้ช่วยศาสตราจารย์สอองศ์ คำเนินสวัสดิ์ (แทนหัวหน้าภาควิชาสารัตถศึกษา คณะครุศาสตร์)
3. ศาสตราจารย์ ดร.กาญจนา นาคสกุล (หัวหน้าภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์)
4. ศาสตราจารย์ ดร.ปิยนาด บุนนาค
5. รองศาสตราจารย์สุณีย์ สิ้นธุเดชะ
6. รองศาสตราจารย์ ดร.สำลี ทองธิว
7. รองศาสตราจารย์ ม.ร.ว.พทุทธิธาม ชุมพล

บัดนี้คณะกรรมการฯ ได้พิจารณาผลงานประกวดชิงรางวัลในเงินทุนภูมิพล ประจำปีการศึกษา 2538 เรียบร้อยแล้ว ผลการตัดสินเป็นดังนี้

ประเภทเรียงความ

รางวัลดีเยี่ยม จำนวนเงิน 15,000 บาท
ไม่มีสำนวนใดสมควรได้รับ

รางวัลที่ ๑ จำนวนเงิน 10,000 บาท ได้แก่

นายสมชัย พิชัยธนาลัย

คณะวิศวกรรมศาสตร์

เลขประจำตัว 3519475

รางวัลที่ ๒ จำนวนเงิน 8,000 บาท ได้แก่

นางสาวรินธรรม อโศกตระกูล

นิสิตชั้นมหาบัณฑิต

คณะอักษรศาสตร์

เลขประจำตัว C410770

รางวัลที่ ๓ จำนวนเงิน 5,000 บาท ได้แก่

นางสาวนิโรบล ศรีไพศาลมงคล

คณะครุศาสตร์

เลขประจำตัว 3741320

รางวัลชมเชย จำนวนเงิน 1,000 บาท ได้แก่

1. นางสาวนงค์จันทร์ อินจันทร์

คณะอักษรศาสตร์

เลขประจำตัว 3610869

2. นางสาววรรณวิสาข์ ผู้ศุภอรณ

คณะวิศวกรรมศาสตร์

เลขประจำตัว 3619767

3. นายอิศเรศ คลเห็ญ

คณะอักษรศาสตร์

เลขประจำตัว 3510407

ประเภทรางวัลบทความวิชาการ

รางวัลดีเยี่ยม จำนวนเงิน 15,000 บาท
ไม่มีสำนวนใดสมควรได้รับ

รางวัลที่ ๑ จำนวนเงิน 10,000 บาท
ไม่มีสำนวนใดสมควรได้รับ

รางวัลที่ ๒ จำนวนเงิน 8,000 บาท ได้แก่ผลงานของกลุ่มนิสิตประกอบด้วย

1. นางสาวรินธรรม อโศกตระกูล ✓

นิสิตชั้นมหาบัณฑิต

คณะอักษรศาสตร์

เลขประจำตัว C410770 ✓

2. นางสาวภัทรา วงสารรัตน์

คณะรัฐศาสตร์

เลขประจำตัว 3733269

3. นางสาวลัญญกานต์ เมธชาวกิจ ✓

คณะแพทยศาสตร์

เลขประจำตัว 3646879

ทั้งนี้ ให้นิสิตผู้ได้รับรางวัลที่ 1, 2 และ 3 มารายงานตัวเพื่อกรอกรับพระราชทานรางวัล ที่งาน
บริการและสวัสดิการ กองกิจการนิสิต อาคารจตุจักรพรมณ์ ชั้น 3 ภายในวันจันทร์ที่ 17 มิถุนายน 2539 และ
สำหรับนิสิตที่ได้รับรางวัลชมเชย ให้นิสิตมารับเงินรางวัลได้ที่กองคลัง สำนักงานอธิการบดี ตั้งแต่วันที่
10 กรกฎาคม 2539

ประกาศ ณ วันที่ ๒8 พฤษภาคม พ.ศ. 2539

(รองศาสตราจารย์ศรีวงศ์ สุมิตร)

รองอธิการบดีฝ่ายกิจการนิสิต

รักษาราชการแทนอธิการบดี

เรียงความ

เรื่อง

สถาบันสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

เสนอ

คณะกรรมการพิจารณาคัดสินการประกวดเรียงความ
เงินทุนชิงรางวัลในเงินทุนภูมิพล

จัดทำโดย

นายสมชัย พิริยธนาลัย

นิสิตชั้นปีที่ ๔

ภาควิชาวิศวกรรมอุตสาหการ

คณะวิศวกรรมศาสตร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สถาบันสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

“อภุชขายศลุ่มแล้ว ดอยสวรรค์ ลงฤ
สิงหาสน์ปรางค์รัตนบรร เจ็ดหล้า
บุญพร่งพระหากสวรรค์ ศาสน์รุ่ง เรื่องเส
บังอบายเบิกฟ้า ผีกพื้นใจเมือง”

(จากนิราศนรินทร์ นายนรินทร์ธิเบศ(อิน))

จากโคลงที่นำมากล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่านับเป็นพระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี เพราะพระองค์ทรงริเริ่มให้มีการฟื้นฟูทำนุบำรุงพุทธศาสนาเพื่อปลูกฝังพุทธธรรมที่ช่วยในการดำเนินชีวิตให้ถูกทำนองคลองธรรม ทั้งนี้เพราะกุศโลบายในการทำนุบำรุงสถาบันศาสนาและการเพิ่มบทบาทของสถาบันสงฆ์ในสังคมไทยนอกจากจะช่วยให้เกิดความสงบสุขในสังคมแล้วยังมีผลต่อการเสริมสร้างขวัญและกำลังใจทำให้เกิดศรัทธาร่วมมือร่วมใจกัน ในยามบ้านเมืองระส่ำระสายเพราะศึกสงครามในรัชสมัยนี้อีกด้วย เมื่อบ้านเมืองสงบ บทบาทของพระสงฆ์ก็เปลี่ยนเป็นการพัฒนาและจรรโลงสังคมเพื่อสร้างค่านิยมพฤติกรรมที่ดีในสังคม สถาบันสงฆ์จึงนับได้ว่าเป็นกลไกสำคัญในการพัฒนาสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

สถาบันสงฆ์เป็นส่วนหนึ่งของสถาบันศาสนาอันเป็นประจักษ์เสาค้ำจุนสังคมไทยมาจนถึงปัจจุบัน แต่เดิมมาสถาบันสงฆ์เป็นสถาบันที่มีความใกล้ชิดกับสังคม พระสงฆ์เป็นผู้สรรคความรู้ สร้างค่านิยมพฤติกรรม และเสริมคติความเชื่อที่เป็นรากฐานของสังคม โดยสื่อสู่สังคมได้อย่างกลมกลืนทั้งสารธรรมในระดับศีลธรรมและในระดับ

สังฆกรรม ความเปลี่ยนแปลงของสถาบันสงฆ์ซึ่งเป็นหน่วยหนึ่งในสังคม ย่อมก่อให้เกิดผลต่อหน่วยอื่นๆของสังคม ในขณะเดียวกัน องค์ประกอบย่อยๆของสังคมแต่ละหน่วยก็ย่อมมีผลต่อสถาบันสงฆ์โดยตรงด้วย เพื่อความเข้าใจอย่างลึกซึ้งทั้งในทางลึกและกว้าง จึงอาจแยกการวิเคราะห์อันตรสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับสังคม โดยในลำดับแรก จะเป็นการศึกษาถึงวิวัฒนาการของสถาบันสงฆ์และสถาบันศาสนา ทั้งในแง่ศาสนสถาน ศาสนวัตถุ และศาสนธรรมในช่วงเวลาดังกล่าวโดยสังเขป จากนั้นจะได้พิจารณาถึงอันตรสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับสถาบันหลักต่างๆในสังคมซึ่งอาจแบ่งออกเป็น ๔ สถาบันหลัก คือ สถาบันการศึกษา จริยศาสตร์และศีลธรรม สถาบันครอบครัว สถาบันเศรษฐกิจ และสถาบันการปกครอง ทั้งนี้โดยพิจารณาตามบริบทของสังคมไทยที่เปลี่ยนไปตามกาลเวลาในรัชสมัยต่างๆ

สถาบันสงฆ์กับสถาบันศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดำเนินสืบเนื่องมาเป็นลำดับจากสมัยสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้ โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงฟื้นฟูทำนุบำรุงและจัดระเบียบพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ว่า

“ตั้งใจจะอุปถัมภก ยอยกพระพุทธศาสนา
ป้องกันขอบขัณฑสีมา รักษาประชาราชนและมนตรี”

ปัจจัยหลักที่มีผลต่อพระพุทธศาสนาในยุคนี้ก็คือ กฎหมายตราสามดวงซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงบัญญัติขึ้นเพื่อเปลี่ยนแปลงระบบค่านิยม พฤติกรรมของสถาบันสงฆ์ในสมัยนั้นให้เป็นไปตามหลักคำสอนในพระไตรปิฎก เนื่องจากทรงเห็นข้ออันควรปรับปรุงแก้ไขหลายประการ ดังตัวอย่างเช่น

“แลภิกษุสงฆ์ทุกวันนี้...มิได้รักษาพระปาติโมกข์ตามอะริยวงษ์ ประเพณีประคิบัติเข้าระคลคบบาหมราวาศติด้วยเบญจะกามคุณมิได้เหนแก่พระศาสนา” หรือ

“แลภิกษุทุกวันนี้บวคเข้ามิได้กระทำตามพระวินยปรนินิบัติเหนแต่จะเลียงชีวิต ผิดธรรม ให้มีแต่เนื้อหนังบริบูรณ์ประคองโคกระบือ มีแต่จะบริโภคอาหารให้จำเริญเนื้อ

หนึ่ง จะได้จำเรณูสติปัญญานั้นหาไม่ได้ เป็นภิกษุสามเณรลามกในศาสนา ฝ่ายฆราวาษก็ปราศจากปัญญา มิได้รู้ว่าทำทานนี้จะเกิดผลน้อยมากแก่ตนหาไม่ได้ มักภอใจทำทานแก่ภิกษุสามเณรอันผสมผสานทำการของตนจึงทำทาน...”

ดังนั้น ในปี พ.ศ. ๒๓๑๒ จึงได้ทรงฟื้นฟูระบบการศึกษาของสงฆ์ขึ้นให้เหมือนอย่างในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยเน้นการศึกษาทั้งด้านคัมภีร์ศึกษา และวิปัสสนาธุระศึกษา อีกทั้งยังทรงสังคายนาพระไตรปิฎกและทรงจัดให้มีการสอบเปรียญโดยการแปลพระไตรปิฎกเพื่อสนับสนุนการศึกษาของสงฆ์ และวางแบบแผนในสถาบันศาสนาโดยตรง

ในด้านศาสนสถานและศาสนวัตถุ พระองค์ได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์และสร้างวัดต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก เช่นวัดโพธิ์ หรือวัดพระเชตุพน วัดมหาธาตุ อีกทั้งทรงอัญเชิญพระพุทธรูปมาประดิษฐานไว้ที่พระนครเป็นจำนวนมาก

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ได้ทรงส่งเสริมการปฏิบัติกรรมฐานหรือการเจริญสมาธิวิปัสสนาของพระสงฆ์มากขึ้น ตลอดจนได้มีการจัดมาตรฐานการศึกษาของพระสงฆ์ระดับเปรียญ ๕ ประโยคที่ชัดเจนขึ้น ส่งสมณฑูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับลังกาซึ่งกำลังได้รับอิทธิพลการค้าเมืองขึ้นของชาติตะวันตกและทรงโปรดให้ฟื้นฟูพระราชพิธีวิสาขบูชาขึ้นอีกครั้งหนึ่ง

ทางด้านสถาปัตยกรรม มีการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเพิ่มเติม นอกจากนี้ ด้วยเหตุที่ทรงพระปรีชาสามารถอย่างเอกอุในเชิงสถาปัตยกรรม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงได้ทรงบูรณะสถาปัตยกรรมทางพระพุทธศาสนาอันทำให้เกิดงานฝีมือหัตถ์ขึ้นสำคัญๆ ตกทอดมาเป็นมรดกให้พสกนิกรชาวไทยรุ่นหลังได้ชื่นชมในพระปรีชาและพระวิริยะอุตสาหะอยู่หลายชิ้น อาทิ งานแกะสลักบานประตูของพระวิหารในวัดสุทัศน์เทพวราราม เป็นต้น

ทางด้านวรรณกรรมเชิงพุทธศาสนา พระองค์ได้ทรงฟื้นฟูงานวรรณกรรมจีน
สำคัญ โดยทรงบูรณะมหาชาติคำหลวง ทรงให้แต่งหนังสือโอวาทานุสาสนีเพื่อเผยแพร่
พุทธศาสนาและแสดงข้อวัตรปฏิบัติอันสมควรแก่สถาบันสงฆ์

เมื่อล่วงถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สถาบันสงฆ์ได้พัฒนา
ต่อไปในหลายส่วนคือ มีการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเพิ่มเติม เช่น วัดอรุณราชวราราม วัด
สระเกศ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฯลฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัดพระเชตุพนที่ทรงจัด
ให้มีการจารึกวิชาการแพทย์และสมุนไพรไว้มากมายและมีการสร้างสรรค์สถาปัตยกรรม
แบบใหม่ คือแบบก่ออิฐถือปูนขึ้นและรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ได้รับอิทธิพลมาจากจีน

ในด้านการศึกษาของพระสงฆ์มีการแปลพระไตรปิฎกฉบับร้อย อีกทั้งมีการ
ศึกษาภาษาบาลีเพิ่มขึ้นจากพระสงฆ์ลังกาทำให้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนาเป็นไป
อย่างถ่องแท้มากขึ้น ในขณะเดียวกันก็มีการเจริญสัมพันธไมตรีกับลังกา มีพระสงฆ์จาก
ลังกามาจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศ และเกิดวรรณกรรมทางพุทธศาสนา โดยพระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎและทรงผนวช
อยู่ได้ทรงนิพนธ์คัมภีร์ตีมาวิจารย์เป็นภาษาบาลี ในรัชกาลนี้ ยังมีพระสงฆ์ที่เป็นพระ
เถระทางกิตติคุณทางวิปัสสนาธุระจนเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป คือ พระมหาโต เปรี๊ยะยก
วัดระฆัง นอกจากนี้ยังมีการปรับปรุงการสอบไล่บาลีให้ดีขึ้นด้วย

สถาบันสงฆ์ในรัชสมัยนี้ เจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นเป็นนิกาย
ใหม่ที่เคร่งครัดในวัตรปฏิบัติของสงฆ์ยิ่งขึ้น อีกทั้งมุ่งอธิบายพระธรรมคำสอนในพระ
พุทธศาสนาในเชิงปัญญามากขึ้นกว่าการปฏิบัติโดยรักษาศีลและสมาธิเช่นรัชสมัยก่อน
ทำให้การศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นไปเพื่อมุ่งสื่อพุทธธรรมสู่สังคมไทยโดยอาศัยหลัก
เหตุผลมากขึ้น ไม่ยืนยันในโลกหน้า แต่ใช้ไตรภูมิเป็นโลกทัศน์เพื่อสื่อชีวิตคนในแบบ
เหตุผลหรือประสบการณ์ประจักษ์จึงเป็นการจรรโลงความรู้ด้วยปัญญามากขึ้นให้เกิด
การปฏิบัติที่ไม่ทิ้งศรัทธา หรือวิปัสสนาแต่เดิม ช่วยให้ความรู้ที่ได้จากพระไตรปิฎก
สามารถนำไปปฏิบัติได้จริง ไม่เพียงแต่ “ยกคัมภีร์มาอ้าง” เท่านั้น

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากในระหว่างที่ทรง
ผนวชอยู่นั้น ทรงศึกษาพระไตรปิฎกอย่างลึกซึ้ง ทั้งภาษาบาลี และภาษาสันสกฤต รวม
ถึงการศึกษาภาษาละติน และภาษาอังกฤษจนสามารถนิพนธ์วรรณกรรมได้ นอกจากนี้
พระองค์ยังทรงเป็นนักโบราณคดี โบราณวัตถุ และในระหว่างที่ทรงจาริกชุกดงศ์ที่ต่าง ๆ
นั้น พระองค์มีโอกาสนใกล้ชิดกับราษฎร ทำให้เข้าใจปัญหาราษฎรที่ถูกข้าราชการกดขี่
เมื่อทรงขึ้นครองราชย์แล้ว จึงทำให้สามารถปฏิบัติพระราชภารกิจบ้านเมืองในส่วนที่
เกี่ยวกับสถาบันศาสนาได้เป็นอย่างดี ในรัชสมัยนี้ สถาบันสงฆ์โดยเฉพาะธรรมยุติกนิกาย
เจริญรุ่งเรืองอย่างมาก นอกจากนี้ยังมีการนำความรู้ความเจริญจากมิชชันนารีชาว
ตะวันตกเข้ามาเผยแพร่ ทำให้สถาบันสงฆ์พยายามปรับตัว โดยอธิบายสาระพุทธธรรม
ตามแนววิทยาศาสตร์ แก้ไขศรัทธาที่ไม่ถูกต้อง และมีการปฏิสังขรณ์วัดเพิ่มเติมขึ้นอีก
ด้วย

จะเห็นได้ว่า โดยภาพรวมแล้ว วัฒนาการของสถาบันสงฆ์ในสมัยรัตน
โกสินทร์ตอนต้น ได้รับการจัดระเบียบและบูรณะฟื้นฟูขึ้นตามลำดับโดยฝ่ายปกครอง
หลังจากว่างเว้นจากการศึกสงคราม แต่ในบรรดากิจกรรมบูรณะปฏิสังขรณ์พระพุทธ
ศาสนาทั้งหลายนี้ กิจกรรมทางวัตถุใดๆก็ไม่สำคัญและมีผลเท่าการตั้งคายนามพระไตร
ปิฎกรวมถึงพระธรรมวินัยอันทำให้พระพุทธศาสนาบริสุทธิ์เป็นที่เลื่อมใสศรัทธา จน
หยั่งรากลึกลงในวิถีชีวิตของประชาชนชาวไทยในยุคนั้น

ประเด็นที่จะพิจารณาต่อไปคืออันตรสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับสถาบัน
ต่างๆในสังคม เริ่มจากสถาบันการศึกษาโดยรวมถึง ปรัชญา จริยศาสตร์ และศีลธรรม
ในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอด
ฟ้าจุฬาโลกสถาบันสงฆ์มีบทบาทสำคัญต่อสถาบันการศึกษาในการช่วยอบรม ขัดเกลา
จริยธรรม ศีลธรรม การเลือกดำเนินชีวิตในทางที่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรมแก่
สมาชิกในสังคมซึ่งเป็นปัจจัยสืบเนื่องมาจากการที่ผู้ปกครองทำนุบำรุงสถาบันศาสนา
ให้เป็นแหล่งในการศึกษาค้นคว้าเช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา หลักฐานที่แสดงพระ
ราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในอันที่จะให้สถาบันสงฆ์
เป็นต้นแบบที่ดีในการปลูกฝังระบบความรู้ การศึกษา ตลอดจนจริยศาสตร์และศีลธรรม
แก่สมาชิกในสังคมโดยผ่านทางวัดนั้น ปรากฏในกฎหมายตราสามดวงดังใจความว่า

“แต่นี้สืบไปเมื่อน้ำ ห้ามอย่าให้ภิกษุใดละวณะประณีต และปิตินันต์ว่า
เป็นกิจวัด มิได้ร่ำเรียนพระทั้งสองฝ่าย อย่าให้มีได้เป็นอันขาดทีเดียว...ให้พระราชกณะ
เร่งตั้งเดือนพิจารณา เหนือศิษย์ควรจะร่ำเรียนคัมภีร์พระวิปัสณาพระอันใดอันหนึ่งได้ก็ให้
ร่ำเรียนพระอันนั้นแล้วปรนบัติตามพระบริสุทธิปฏิบัติศาสนา ให้เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาแก่
เทพามนุษย์ทั้งปวง”

ใจความข้างต้นสามารถวิเคราะห์ได้ใน ๒ ประเด็นคือ ประการแรก สถาบันสงฆ์
เป็นศูนย์รวมองค์ความรู้ทางการศึกษา ทั้งในบทบาทการศึกษาภายในคณะสงฆ์เอง และ
การเผยแพร่การศึกษาสู่สังคมโดยผ่านสถาบันการศึกษาคือวัดเช่นเดียวกับสมัยกรุงศรี
อยุธยา ทำให้การศึกษาที่สอดคล้องกันระหว่างโครงสร้างระบบความรู้ ระบบค่านิยม
พฤติกรรมบุญ และระบบคติความเชื่อตามปัญญาโดยปลูกฝังวิธีการแห่งศรัทธาเข้ากับ
องค์ความรู้รวมกลายเป็น “ความรู้คู่คุณธรรม” ประการที่สอง คือการเน้นการใช้ปัญญา
เข้ามาแทรกอธิบายการศึกษา และอาศัยตัวบทกฎหมายเสริมด้วยอีกแบบหนึ่ง การศึกษา
จึงเป็นการศึกษาจริยศาสตร์ ศีลธรรม เพื่อปลูกฝังให้ประพฤตินั้นเป็นผลเมื่อดี เป็นการ
ศึกษาเพื่อให้คนเป็นคนดี ยังความสงบสุขให้แก่สังคม ทั้งยังเป็นการจัดระเบียบทาง
สังคม โดยอ้อมที่มีประสิทธิภาพอีกด้วย

จึงเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตระหนักถึงความ
สำคัญของพระสงฆ์ในฐานะผู้เผยแพร่พระศาสนาให้ดำรงอยู่สืบไปในสังคม อีกทั้งพระ
สงฆ์ยังสามารถสร้างค่านิยมพฤติกรรมที่ดีให้เกิดในสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด
ในบริบทของสังคมที่พระพุทธศาสนาได้หยั่งรากฐานลงบนโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของ
คนในสังคมอย่างเหนียวแน่นแล้วเช่นนี้ หากพิเคราะห์กฎหมายตราสามดวงอย่าง
ละเอียดจะพบอีกว่า มีความพยายามที่จะเสริมสร้างค่านิยม พฤติกรรมบุญ ให้คนใน
สังคมหันมารักษาศีล รักษากาย วาจา ใจ ตามกุศลกรรมบถ ๑๐ ให้เกิด “วินัย” ทั้งใน
หมู่ฆราวาสและสงฆ์ผสมผสานกับคติความเชื่อ โลกนี้และโลกหน้ากลายเป็นการสร้าง
บรรทัดฐานทางสถาบันสงฆ์และสังคมโดยการเสริมสร้างศรัทธา

เมื่อล่วงเข้าในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สถาบันสงฆ์มีการพัฒนาค่านิยมพฤติกรรมด้านการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานหรือสมาธิเพิ่มขึ้นจากการรักษาศีลตามพระธรรมวินัยเช่นในสมัยรัชกาลที่ ๑ อนึ่ง เนื่องจากรัชสมัยนี้เป็นระยะที่ว่างเว้นจากศึกสงคราม สถาบันสงฆ์จึงมีการพัฒนาไปพร้อมกับศิลปวัฒนธรรมแขนงอื่น ๆ และเพิ่มบทบาทในด้านการสร้างความสามัคคี และการใช้ชีวิตอย่างมีสติ มีเมตตาให้กับคนในสังคม แตกต่างจากสมัยรัชกาลที่ ๑ ที่สถาบันสงฆ์เน้นการทำหน้าที่จรโลงขวัญและกำลังใจในการสู้รบยามศึกสงคราม

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดก็ยังคงดำรงบทบาทสำคัญในการเป็นสถาบันการศึกษาของสังคมอยู่เช่นเดิม นอกจากนี้พระองค์ยังทรงสนับสนุนให้มีการแปลพระไตรปิฎกหลังจากที่มีการสังคายนาพระไตรปิฎกแล้วในสมัยรัชกาลที่ ๑ โดยแบ่งแยกออกเป็นหลายภาษา มีการจัดสอบไล่บาลี และส่งเสริมการศึกษาทางปริยัติธรรม ซึ่งนอกจากจะเป็นการสร้างองค์ความรู้แล้ว ยังเป็นการหยั่งรากฐานทางการศึกษาให้กับกุลบุตรในสังคม ทั้งยังเป็นการชักนำให้สมาชิกในสังคมหันมาสนใจศึกษามากขึ้นอีกด้วย และจากหลักฐานทางวรรณคดีทำให้เราสามารถ วิเคราะห์ต่อไปได้ว่าการศึกษาในสมัยนี้มุ่งที่จะสร้างค่านิยมพฤติกรรมชื่อสัตย์สุจริต และจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์มากที่สุด รองลงมาคือการปลูกฝังความกตัญญูกตเวทิต่อบิดามารดาและผู้มีพระคุณ โดยสอดแทรกคติธรรมด้านศีลธรรม และอนิจจตาในสภาวะไตรลักษณ์

ต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สถาบันสงฆ์ได้ปรับตัวเพื่อรองรับการศึกษาวิทยาการจากมิชชันนารีชาวตะวันตกที่เข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาในราชอาณาจักร เพื่อหลีกเลี่ยงข้อกล่าวหาที่ชาวตะวันตกกล่าวถึงเมืองไทยว่าเป็นชาติป่าเถื่อน ไร้วัฒนธรรม อันอาจนำมาเป็นข้ออ้างเพื่อการล่าเมืองขึ้นได้ การศึกษาภาษาอังกฤษจนสามารถใช้ได้อย่างคล่องแคล่วของพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการสมัยนี้จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจระหว่างชาวไทยกับชาวตะวันตก เหตุผลสำคัญที่สนับสนุนแนวคิดนี้คือ ในรัชสมัยนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งคณะทูตไทยนำโดยหม่อมราโชทัยไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษ และพระเจ้าฌ็องโปเลียนแห่งฝรั่งเศส ทั้งยังมีพระราชสาส์นเชื่อมสัมพันธไมตรีกับประธานาธิบดีลินคอล์นแห่งสหรัฐอเมริกาอีกด้วย

ในขณะที่เดียวกัน การศึกษาพระพุทธศาสนาในสมัยนี้ได้กลายมาเป็นการศึกษาในลักษณะที่ก่อให้เกิด “ปัญญาวิวัฒน์” กล่าวคืออธิบายคติความเชื่อ องค์ความรู้ บนพื้นฐานแห่งปัญญา การศึกษาเพื่อโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ในสมัยนี้อาจสรุปได้ว่าเป็นการเน้นเหตุผลของชีวิต ทั้งสุขและทุกข์ ดีและชั่วในโลกปัจจุบันมากขึ้น ตามหลักฐานทางวรรณกรรมยังอาจจะสรุปแนวคิดได้ว่า การศึกษาในสมัยนี้มุ่งที่จะเสนอเป้าหมายชีวิต ๓ ขั้นตอน คือสมบัติ ๓ ได้แก่ มนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติ และนิพพานสมบัติ ควบคู่ไปกับประโยชน์ ๓ คือ ทิฐุธรรมมีกัตถประโยชน์ สัมปรายิกัตถประโยชน์ และปรมัตถประโยชน์ ทั้งนี้การชี้้นำกระทำไปโดยเหตุผลไม่ปฏิเสธระบบเดิมอย่างรุนแรง

เมื่อวิเคราะห์ภาพรวมของสถาบันสงฆ์กับสถาบันศาสนาในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้ จึงอาจกล่าวได้ว่าได้เกิด “ปัญญาวิวัฒน์” ครั้งใหม่ขึ้น มีการอธิบายสถาบันศาสนาในรูปแบบเหตุผลนิยม โดยการพิจารณาประสบการณ์ประจักษ์ อธิบายพุทธประวัติในสภาวะของมนุษย์ปุถุชนธรรมดาที่เข้าใจแจ่มแจ้งแห่งปัญญา โดยไม่เสริมแต่งอภินิหารหรืออสังการใด ๆ หากวิเคราะห์ต่อไป จะพบว่าสาเหตุที่เป็นปัจจัยสำคัญอันก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรากฐานคติความเชื่อ ค่านิยมพฤติกรรม และระบบความรู้ในสถาบันสงฆ์เป็นเพราะ ประการแรก กษัตริย์คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงศึกษาอย่างลึกซึ้งถึงแก่นคำสอนในพระไตรปิฎก จึงทำให้พระองค์ทรงมีพระปรีชาสามารถประยุกต์ใช้ความรู้ทั้งทางลึกและทางกว้างให้เข้ากับบริบทของสังคมไทยที่เปลี่ยนไป ประการที่สอง ในรัชสมัยนี้ มิชชันนารีชาวตะวันตกได้เข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาควบคู่ไปกับความเจริญทางวิทยาการสมัยใหม่ และลัทธิการค้าอาณานิคม ทำให้สถาบันสงฆ์จำเป็นต้องปรับตัวเพื่อการดำรงอยู่ในสังคมโดยวิธีการอธิบายพุทธธรรมในเชิงวิทยาศาสตร์ พร้อมไปกับการแก้ไขความรู้ ความเชื่อ และศรัทธาที่ไม่ถูกต้อง จึงเห็นได้ว่าสถาบันสงฆ์ในยุคนี้มีกลไกในการปรับตัวเพื่อให้ดำรงอยู่ได้ในสังคม โดยไม่ปฏิเสธองค์ความรู้จากมิชชันนารีชาวตะวันตก แต่จะชี้ให้เห็นว่าความรู้ต่าง ๆ ที่ดูเหมือนได้รับมาใหม่นั้น แท้จริงแล้วมีอยู่ในคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วทั้งสิ้น แต่ขาดการศึกษาตีความอย่างจริงจัง ซึ่งเป็นวิธีการที่แยบยล จึงไม่น่าแปลกใจว่า เหตุใดรากเหง้าทางวัฒนธรรมซึ่งเริ่มหยั่งรากลงในสังคมไทยจึงสามารถเติบโต และผลิตดอกออกผลต่อมาได้จนถึงปัจจุบัน โดยไม่เกิดความขัดแย้งหรือความรุนแรงขึ้นแต่อย่างใด

อนึ่ง การที่ต้องปรับตัวครั้งนี้ ก็เพราะสถาบันสงฆ์ไม่สามารถนิ่งเฉยดูตายไม่ใส่ใจ ในกระแสความเปลี่ยนแปลงเช่นเดิมได้อีกนั่นเอง การปรับตัวเพื่อรับกับการเปลี่ยนแปลง อาจวิเคราะห์ได้ว่า เป็นไปตามกระบวนการปรับตัวของสังคมและสรรพสิ่งโดยทั่วไปที่ในขั้นแรกมักจะกระทำโดยพยายามรักษาสมดุลเดิมที่มีอยู่ อาจโดยวิธีการต่างๆ ที่จะบรรเทาผลกระทบจากเหตุและปัจจัยอันจะเข้ามากระทบให้เสียสมดุล จนกระทั่งไม่สามารถรักษาสมดุลไว้ได้แล้วจึงต้องปรับตัวและมีแนวโน้มที่จะพยายามรักษาสมดุลที่เกิดขึ้นใหม่นี้ให้นานที่สุด จวบจนกระทั่งเมื่อจำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงสมดุลอีกครั้ง ก็จะพยายามรักษาสมดุลใหม่วนเวียนกันไปตามกระแสแห่งเหตุและปัจจัยอันไม่สิ้นสุด

สิ่งที่เป็นผลสืบเนื่องมาซึ่งน่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือสังคมไทยเป็นสังคม ประนีประนอม เมื่อเกิดธรรมยุติกนิกายอันเป็นนิกายใหม่ขึ้น ก็ไม่ทำให้เกิดความขัดแย้ง อย่างรุนแรงกับนิกายที่มีอยู่เดิม เพราะพระสงฆ์ในธรรมยุติกนิกายซึ่งนำสังคมโดยใช้เหตุผล ปฏิเสธความรุนแรง ทำให้ค่านิยมพฤติกรรมที่มีอยู่แล้วไม่ได้ถูกล้มล้างไปอย่างรวดเร็วจนสั่นคลอนความมั่นคงของสถาบันศาสนาโดยรวม หากแต่เป็นการปรับเปลี่ยนค่านิยมพฤติกรรมเดิมให้มาวางรากฐานอยู่บนความเข้าใจที่ถูกต้อง เช่นจากเดิมเชื่อเรื่องกรรมและบุญบาปไปในแนว “เอานรกมาชู่ เอาสวรรค์มาล่อ” ก็เปลี่ยนเป็นความเข้าใจแบบ “สวรรค์อยู่ในอก นรกอยู่ในใจ” แต่ยังคงความเชื่อในเรื่องกรรมและบุญบาปอยู่เช่นเดิม หรือระบบความเชื่อเรื่องพระรัตนตรัยจากเดิมที่เป็นเพียงการบูชาในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ก็อาจแปรเปลี่ยนเป็นเชื่อพุทธรัตนะ เพราะเชื่อว่าพระพุทธเจ้าทรงเห็นคุณค่าในคัมภีร์ ในฐานะผู้ที่สามารถพัฒนาศักยภาพทางปัญญาจนก้าวล่วงความทุกข์ได้เชื่อพระธรรมรัตนะ ในฐานะที่เป็นข้อบัญญัติวิจนะของพระพุทธเจ้าเพื่อละชั่วและประพฤดีดี ทำให้ “เข้าถึง” ที่ดับทุกข์ทั้งปวงคือพระนิพพาน และเชื่อพระสังฆรัตนะ เพราะเชื่อในพระอรหันตสงฆ์ว่าเป็นผู้ปฏิบัติทางสายกลาง อันเป็นทางที่ดี ทางที่ตรง ทางที่ถูก และทางที่ชอบ อีกทั้งสถาบันสงฆ์ยังเพิ่มหนทางในการเน้นความรู้ ความเข้าใจให้เห็นชีวิตตามจริง อันมีภาวะไตรลักษณ์คืออนิจจัง รู้ว่าสรรพสิ่งล้วนไม่เที่ยง ทุกขตา รู้ว่าสรรพสิ่งล้วนเป็นทุกข์และบีบคั้นเพราะจำเป็นต้องเกิดขึ้นและสลายตัว เกิดภาวะที่กดดัน ผื่น และขัดแย้งอยู่ในตัวเนื่องจากเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุและปัจจัยที่เปลี่ยนแปลงไป และอนัตตา รู้ว่าด้วยความไม่มีตัวตนของสรรพสิ่ง เพราะเหตุและปัจจัยที่

เปลี่ยนแปลงไปเสมอ จึงทำให้สรรพสิ่งไม่มีตัวตนโดยตัวของมันเอง แต่เป็นเหตุและปัจจัยที่เกี่ยวพันเนื่องกันเรื่อย ๆ ไป อีกทั้งยังเน้นระบบพฤติกรรม ศิล สมาธิ ปัญญา และการควบคุมความประพฤติโดยศีลหลายระดับของพระสงฆ์ และปลูกฝังจิตสำนึกในด้านการภาวนาเพิ่มเติมจาก ทาน ศีล ให้กับคฤหัสถ์สมาชิกในสังคมในลักษณะที่ปฏิบัติได้จริง

ในส่วนที่เกี่ยวกับอันตรสัมพันธระหว่างสถาบันสงฆ์กับสถาบันครอบครัวอันรวมถึงวิถีทัศน์ และชีวิตศรัทธาของหน่วยครอบครัวในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น อาจพิจารณาได้ว่า สถาบันสงฆ์มีบทบาททั้งต่อวิถีชีวิตของบุคคลและต่อครอบครัวเพราะเป็นปัจจัยผลักดันให้เกิดค่านิยมพฤติกรรมในการดำเนินชีวิตที่เป็นแบบแผนบนบรรทัดฐานเดียวกันในบทบาทและหน้าที่ของสมาชิกในครอบครัวต่าง ๆ กัน สถาบันสงฆ์จึงมีส่วนส่งเสริมหลายประการให้แก่สถาบันครอบครัว กล่าวคือ ประการแรก ส่งเสริมการอยู่ร่วมกัน โดยการสร้างระบบค่านิยมซึ่งเป็นข้อตกลงร่วมกันในชุมชนเพื่อให้สถาบันครอบครัวอยู่ได้อย่างเป็นสุข ประการต่อมา สถาบันสงฆ์ได้ช่วยดำรงรักษาสังคม หลังจากที่กำหนดบรรทัดฐานในวิถีชีวิตของสมาชิกในครอบครัวแล้วก็ทำหน้าที่รักษาดังกล่าวและขอบเขตแห่งข้อตกลงของสังคมนั้น โดยวิธีการให้รางวัลและลงโทษทางสังคมเพื่อกล่อมเกลามหาชนในสังคม นอกจากนี้ สถาบันสงฆ์ยังช่วยให้เกิดทางออก มีความหวัง และกล้าเผชิญกับความกลัว ความเปลี่ยนแปลงของบริบทสังคมโดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลที่ ๔ จึงช่วยให้สมาชิกในสถาบันครอบครัวอันเป็นสถาบันพื้นฐานในสังคมสามารถเผชิญกับความไม่สมหวัง ความล้มเหลว และความอยุติธรรมได้ โดยการให้หลักยึดเหนี่ยวให้มั่นใจว่ากำลังดำเนินชีวิตอยู่อย่างถูกต้อง ในแง่วัตรปฏิบัติของแต่ละบุคคล สถาบันสงฆ์ช่วยปลูกฝังจิตใจที่ดีให้แก่สมาชิกในครอบครัว ทำให้มีความซื่อสัตย์ กตัญญู กตเวทิตะ มีศีล รู้จักให้ทานคือการเฉลี่ยความสุขให้เกิดในกายจิตของบุคคลรอบข้าง และประพฤติตามกุศลกรรมบถ ๑๐ คือให้ทุกคนรู้จัก “บังคับตนเอง” ประการสุดท้าย สถาบันสงฆ์ช่วยรักษาความสงบเรียบร้อยของครอบครัวและสังคมไว้ โดยผ่านกระบวนการทางพิธีกรรม คติความเชื่อ ศรัทธา และหลักคำสอนทางศาสนา สิ่งเหล่านี้ล้วนปลูกฝังให้วิถีชีวิตของครอบครัวไทยมีเอกลักษณ์เฉพาะ ในแง่ของควมมีอัธยาศัยไมตรี อันดี รักความสงบและความสนุกสนาน ประณีประนอม ใจกว้าง มีเมตตา เป็นต้น

ดังนั้น จึงอาจสรุปได้ว่า สถาบันสงฆ์มีส่วนสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนในสถาบัน
ครอบครัวตั้งแต่เกิดจนตายโดยกระบวนการอันเริ่มตั้งแต่การให้ข้อตกลงบรรทัดฐานแก่
สถาบันครอบครัว ให้พิธีกรรมคำสอนยืนยันในข้อตกลงนั้น กำหนดเป็นค่านิยมหลัก
ของสังคม และสนับสนุนด้วยการลงโทษหรือให้รางวัลทางสังคม

ในแง่ของอันตรสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับสถาบันเศรษฐกิจในสังคมไทย
ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สถาบันสงฆ์ก็ช่วยเกื้อหนุนเศรษฐกิจไทยในทางอ้อมอยู่
หลายประการ ประการแรก สถาบันสงฆ์ชักนำให้เกิดความร่วมมือกันในการประกอบ
พิธีกรรมทางศาสนา อันเป็นปัจจัยสนับสนุนให้เกิดความร่วมมือกันประกอบกิจกรรม
ทางเศรษฐกิจด้วย เช่นการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ที่มีการช่วยเหลือกันในกลุ่มชนโดยอาศัย
วัดเป็นสื่อกลาง เป็นการช่วยเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงานมากกว่าทำงานคนเดียว
สามารถเพิ่มปริมาณการผลิตอาหาร นอกจากนี้ วัดยังเป็นศูนย์รวมในการฝึกอาชีพ สร้าง
อาชีพ ช่วยยกระดับฝีมือการทำงานให้สูงขึ้น เช่นวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามในสมัย
รัชกาลที่ ๓ เป็นแหล่งสะสมความรู้หลายแขนง ยิ่งกว่านั้น สังคมยังได้รับผลโดยอ้อม
จากสถาบันสงฆ์ที่ช่วยอบรมให้บุคคลรู้จักพึ่งตนเอง รู้จักเก็บออม มัธยัสถ์ สิ่งเหล่านี้
ล้วนเป็นปัจจัย เกื้อหนุนความเจริญของสถาบันเศรษฐกิจในสังคมทั้งสิ้น

อันตรสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับสถาบันเศรษฐกิจในประการต่อมาก็คือ
สถาบันสงฆ์มีส่วนช่วยในการจัดสรรความมั่งคั่ง หรือการกระจายรายได้ของสังคม ดัง
จะเห็นได้ชัดจากการที่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีการสร้างวัด และทานศาลามากมายเพื่อแจก
ทานให้แก่ผู้ยากจนในสังคม

ประการสุดท้ายคือสถาบันสงฆ์มีอิทธิพลในแง่จริยธรรม และศีลธรรมทาง
เศรษฐกิจ เพราะสมาชิกในสังคมผูกพันอยู่กับศาสนามาก จึงทำให้เกิดความสัมพันธ์
ระหว่างเศรษฐกิจ ศาสนา และจริยธรรมหรือศีลธรรมที่นำหลักทางศาสนามาประยุกต์
ใช้ทางเศรษฐกิจ เช่น ความสัตย์ ความอดสาหัส ความมัธยัสถ์ ความกล้าหาญ และการรู้
จักใช้ความคิด สถาบันสงฆ์จึงมีส่วนช่วยฟื้นฟูคุณสมบัตินี้ที่สำคัญทางเศรษฐกิจเหล่านี้ให้
เกิดขึ้นในจิตใจของมวลชน

สำหรับบทบาทสุดท้ายของสถาบันสงฆ์ในแง่อันตรสัมพันธระหว่างสถาบันสงฆ์กับสถาบันการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นอาจพิจารณาได้ว่า สถาบันการปกครองมีอิทธิพล อย่างมากในการเปลี่ยนแปลงและกำหนดรูปแบบของคัมภีร์ตลอดจนกฎระเบียบของสถาบันสงฆ์ ดังจะเห็นได้ชัดจากการบัญญัติกฎหมายตราสามดวงขึ้นเพื่อฟื้นฟูสถาบันสงฆ์ แต่หากจะวิเคราะห์ในทางกลับกัน สถาบันสงฆ์ก็มีส่วนสนับสนุนสถาบันการปกครองอยู่ไม่น้อย กล่าวคือ ประการแรก สถาบันสงฆ์ช่วยสั่งสอนให้บุคคลยึดมั่นและปฏิบัติตามหลักธรรมศาสนาและบรรทัดฐานของสังคม โดยการให้รางวัลและลงโทษอย่างแยบยลในลักษณะของ “บุญ-บาป” ด้วยวิธีการดังนี้ สถาบันสงฆ์จึงช่วยสถาบันทางการเมืองการปกครองจัดสรร “สิ่งที่มีคุณค่า” ให้แก่สังคมโดยไม่ต้องมีอำนาจรองรับและเป็นการลดความขัดแย้งกันในสังคมด้วย นอกจากนี้ ผู้ปกครองหรือพระมหากษัตริย์สามารถใช้สถาบันสงฆ์ช่วยส่งเสริมการปกครอง สร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้เป็นอย่างดี และยังช่วยสร้างความจงรักภักดีอีกด้วย สถาบันสงฆ์ช่วยสร้างค่านิยมหลักที่ยึดโยงสังคมเข้าด้วยกันเป็นข้อตกลงร่วมกันที่จำเป็นในการดำรงชีวิต เป็นรากฐานในการกำหนดกฎหมาย และบรรทัดฐานของสังคม โดยอาจใช้พิธีกรรมเข้ามาสนับสนุน

เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบอันตรสัมพันธระหว่างสถาบันสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกับในสมัยปัจจุบันแล้ว จะพบความคล้ายคลึงกันในแง่ที่ว่าสถาบันสงฆ์ในปัจจุบันได้ดำเนินมาถึงจุดหัวเลี้ยวหัวต่อที่ต้องมีการปรับตัวเช่นเดียวกับในยุคก่อนอีกครั้งหนึ่งแล้ว แม้จะด้วยสาเหตุต่างกันกล่าวคือ การปรับตัวในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น เป็นไปเพื่อดำเนินการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ที่มาพร้อมกับวิทยาการและการล่าอาณานิคม ในขณะที่การปรับตัวในยุคปัจจุบันเพื่อรับกับกระแสวัตถุนิยมและบริโภคนิยมที่มาพร้อมกับกระแสโลกาภิวัตน์ มีเหตุการณ์ที่ทำให้เกิด “รอยต่างในพระพุทธศาสนา” หลายกรณีที่ส่งผลกระทบต่อศรัทธาของพุทธศาสนิกชน นอกจากนี้ ข่าวที่แพร่สะพัดออกไปอย่างรวดเร็วตามจิตความเจริญรุดหน้าของวิวัฒนาการทางการสื่อสารในยุคโลกาภิวัตน์ยังก่อความสับสนร้าวฉาน และทำให้พุทธศาสนิกชนแตกแยกกัน อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาโดยลึกซึ้งแล้วจะพบว่า ปัญหาที่เกิดขึ้นนี้ทั้งสถาบันสงฆ์และสังคมมีส่วนทำให้เกิดขึ้น โดยต่างเป็นปัจจัยและสนับสนุนซึ่งกันและกัน กระแสโลกาภิวัตน์และกระแสวัตถุนิยมทำให้สังคมนิยมประเมิน “มูลค่า” ของ

สิ่งต่าง ๆ มากกว่าการประเมิน “คุณค่า” ของสิ่งนั้น จึงทำให้ค่านิยมพฤติกรรมบุญ เปลี่ยนแปลงไป เป็นค่านิยมในการ “คลังทำบุญ” หรือ “ซื้อบุญ” คล้ายคลึงกับการ สมทาน “กิน กาม เกียรติ” ทำให้พระสงฆ์หลายรูปซึ่งไม่มั่นคงในพระธรรมวินัยกลายเป็นผู้สะสมทรัพย์และนำมาซึ่งปัญหาการสนองความต้องการของตนเองในที่สุด

อย่างไรก็ตาม ข้อที่แตกต่างกันระหว่างการปรับตัวของสถาบันสงฆ์ในยุคต้นรัตนโกสินทร์และในยุคปัจจุบันก็คือ การปรับตัวในยุคก่อนเป็นไปโดยฝ่ายปกครอง กล่าวคือพระมหากษัตริย์เป็นผู้ริเริ่มดำเนินการเนื่องจากทรงเป็นผู้มีอำนาจสิทธิ์ขาดทั้งในทางโลกและทางธรรมตามวิถีการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ครั้นมาถึงในยุคปัจจุบัน มีการแยกความรับผิดชอบทางโลกและทางธรรมออกจากกันค่อนข้างชัดเจน ดังนั้น การจะดำเนินการใดๆในแง่ของการจัดระเบียบสถาบันสงฆ์ จึงเป็นหน้าที่ของสถาบันสงฆ์จะริเริ่มดำเนินการเอง แม้ว่าในบางกรณีที่เป็นการละเมิดกฎหมายบ้านเมือง เจ้าหน้าที่ผู้รักษากฎหมายของฝ่ายปกครองจะต้องเข้ามามีบทบาทเกี่ยวข้องกับคดีก็ตาม

ประเด็นสืบเนื่องที่ควรแก่การพิจารณาก็คือเยาวชนรุ่นใหม่ที่กำลังจะก้าวไปเป็นกำลังสำคัญของสังคมจะปฏิบัติตนอย่างไรเพื่อให้สามารถ “รู้ทันกระแส” และปรับตัวได้อย่างเข้าใจในกระแสแห่งความเปลี่ยนแปลงนี้ ในสถานะที่สถาบันศาสนาไม่อาจมีบทบาทในการปลูกฝังคุณธรรมหลักแก่สมาชิกในสังคมได้อย่างเต็มกำลังได้เช่นสมัยก่อนอีกต่อไปแล้วนี้ สถาบันที่เหลือคือสถาบันครอบครัวและสถาบันการศึกษาจึงต้องรับภาระหนักขึ้นในการปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวเพื่อปลูกฝังปรัชญาญาณ (Wisdom) แก่เยาวชนในความดูแลของตนเพื่อให้เกิดศรัทธาเชื่อที่ถูกต้องจนอาจพิจารณาแยกแยะสิ่งถูกผิดและการควร-ไม่ควรด้วยศรัทธาความเชื่อนั้นได้ อย่างไรก็ตาม กระแสวัตถุนิยมที่แพร่สะพัดไปอย่างรวดเร็วตามวิวัฒนาการของการสื่อสารในยุคโลกาภิวัตน์ก็ทำให้โอกาสที่จะปลูกฝังค่านิยมดั้งเดิมอันดีงามให้สัมฤทธิ์ผลเป็นไปได้ยากขึ้นเป็นทวีคูณ

ในส่วนที่เกี่ยวกับวินัยสงฆ์นั้น แม้พระพุทธสาวกผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบจะยังคงมีอยู่เป็นส่วนใหญ่ในสังคม และมีเพียงส่วนน้อยที่ประพฤติดีทำนองคลองธรรม แต่ยอมไม่อาจปฏิเสธได้ว่า “ส่วนน้อย” ดังกล่าวนี้อาจส่งผลกระทบต่อส่วนใหญ่ เนื่องจากศรัทธา

ของพุทธศาสนิกชนมีแนวโน้มที่เปราะบางอยู่แล้วด้วยกระแสวัตถุนิยมสมัยใหม่และปัจจัยแวดล้อมทางด้านเศรษฐกิจในแนวบริโภคนิยม การจะพยายามชักจูงให้ผู้คนนับถือพระพุทธศาสนาด้วยยึดมั่นในหลักคำสอนแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแทนการยึดถือให้ตัวบุคคลซึ่งเป็นสมมติสงฆ์นั้น แม้จะกระทำได้ก็เฉพาะในพุทธศาสนิกชนระดับปัญญาชนซึ่งเป็นประชาชนเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น แต่เราย่อมไม่อาจปฏิเสธได้ว่า ในหมู่พุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่แล้ว ศรัทธาสาคัญก่อเกิดมาจากการได้พบเห็นวัตรปฏิบัติของสงฆ์อัน “ควรแก่การศรัทธา” ซึ่งเป็นความคาดหวังที่พุทธศาสนิกชนได้รับสืบเนื่องมาจากยุคสมัยเก่าก่อนที่กฎระเบียบจารีตของสถาบันต่างๆ ในสังคมยังมีอิทธิพลมากกว่าในปัจจุบัน

สถาบันสงฆ์เป็นสถาบันหนึ่งที่อยู่คู่และเกี่ยวพันสังคมไทยมาแต่เดิม อันเป็นบทบาทเสริมนอกเหนือจากหน้าที่หลักในการสืบต่อพระพุทธศาสนา ในฐานะสถาบันหนึ่งที่มีปฏิสัมพันธ์กับสถาบันอื่นในสังคม สถาบันสงฆ์จึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องมีการปรับตัวเพื่อให้สอดคล้องกับวิวัฒนาการของสังคมในยุคสมัยต่างๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสถาบันสงฆ์สะท้อนถึงความสามารถในการปรับตัวไปในทิศทางที่เหมาะสมอันยังประโยชน์แก่สังคมแวดล้อมได้ ในขณะที่เดียวกันก็สามารถดำรงบทบาทในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเอาไว้ได้ ในยุคสมัยต่อไปนี้ การปรับตัวจะเป็นสิ่งที่ท้าทายยิ่งขึ้นไปอีกทั้งในแง่แนวคิดและวิธีปฏิบัติให้สัมฤทธิ์ผล โดยในขณะที่เดียวกันก็ต้องธำรงความบริสุทธิ์แห่งพระพุทธศาสนาไว้ อย่างไม่ริบหรี่ แม้ปัจจัยแวดล้อมจะเปลี่ยนแปลงไปตามกาลสมัย แต่สิ่งหนึ่งที่เป็น “อกาลิก” และทันสมัยเป็นปัจจุบันอยู่เสมอก็คือพระธรรมคำสอนแห่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังนั้นการปรับเปลี่ยนใดๆ ก็ย่อมกระทำได้โดยง่ายขึ้นหากยึดเอาความบริสุทธิ์แห่งพระธรรมวินัยเป็นหลัก ดังพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันที่ว่า

“การทำนุบำรุงและส่งเสริมพระศาสนานั้นไม่มีทางใดจะดี จะตรง จะสำคัญยิ่งไปกว่าการธำรงรักษาความบริสุทธิ์ของพระธรรมวินัย ทั้งในด้านปริยัติและในด้านปฏิบัติ การส่งเสริมศีลธรรมจรรยาของประชาชน ควรจะคำนึงถึงพื้นฐานความรู้ จิตใจ และอัธยาศัยของบุคคลแต่ละคน แต่ละหมู่เหล่าเป็นพิเศษ ต้องฉลาดเลือกข้อธรรมะที่เหมาะสมแก่พื้นฐานดังกล่าว และที่จะช่วยเขาให้ได้รับประโยชน์จริง ๆ นำมาอธิบายแนะ

นำไปปฏิบัติ เพื่อผลที่รับนั้น จะทำให้เขาบังเกิดศรัทธาและพอใจในความดี แล้วน้อมนำ
มาปฏิบัติให้ยิ่งขึ้น หนักแน่นด้วยตนเอง”

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บรรณานุกรม

๑. **กฎหมายตราสามดวง**. เล่ม ๑-๕ พระนคร : องค์การคำคุณุสภา, ๒๕๐๖.
๒. คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. **พระบรมราโชวาท**. กรุงเทพฯ, ๒๕๓๐. (จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๓๐).
๓. ทินพันธุ์ นาคะตะ. **พระพุทธศาสนากับสังคมไทย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.
๔. ประสิทธิ์ จันรัตน์. **พระพุทธศาสนา ศาสนาประจำชาติไทย**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗.
๕. **พุทธศาสนประวัติ สมัยรัตนโกสินทร์ และราชวงศ์จักรี ๒๐๐ ปี**. มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
๖. ระวี ภาวิไล. **ชุมนุมธรรมทัศน์**. กรุงเทพฯ: พี. พี., ๒๕๒๒.
๗. ราชวรณีย์, พระ. **พระพุทธศาสนา ศาสนาประจำชาติไทย**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗.
๘. ส. ศิวรักษ์. **จริยธรรมทางเพศในสังคมพุทธ**. (ประกอบการอภิปรายร่วมกับบุคคลอื่น ๆ ณ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) กรุงเทพฯ : สถาบันสันติประชาธรรม, ๒๕๓๘. (จัดพิมพ์ในโอกาสศาลัดสันคดี ส. ศิวรักษ์ ๒๖ เมษายน ๒๕๓๘).

๘. เสถียร โพธิ์นันทะ. *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะภาค ๒*. นครหลวงกรุงเทพ ธนบุรี : พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์. ๒๕๑๕.

๑๐. สัจญา สัจญาวิวัฒน์. *พุทธสังคมวิทยา*. กรุงเทพฯ : เจ้าพระยาการพิมพ์, ๒๕๓๓.

๑๑. สุภาพรรณ ณ บางช้าง. *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อน เปลี่ยนแปลงการปกครอง*. สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

๑๒. แสง โสภณ เกษมศรี, ม.ร.ว. และวิมล พงศ์พิพัฒน์. *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๖๔*. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓.

13. J, Milton Yinger, *Religion, Society and the Individual*. New York : The Macmillan Company, 1962.

14. Roger W. Babson, *Religion and Business*. New York : the Macmillan Company, 1920

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๗

สถาบันสงฆ์กับสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

นางสาวรินธรรม อโศกตระกูล

คณะอักษรศาสตร์ C 410770

65/1 ซ.เทียมพร ถ.สุขาภิบาล 1 บึงกุ่ม กรุงเทพมหานคร

โทร. 3745230

สถาบันสงฆ์กับสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.๒๓๒๕ - พ.ศ.๒๓๕๔)

การศึกษาประวัติศาสตร์สังคมไทยไม่ว่าสมัยใด จำเป็นต้องศึกษาประวัติศาสตร์พุทธศาสนา สมัยนั้นควบคู่ไปด้วย เพราะพุทธศาสนาเป็นรากฐานสังคมไทย กิจกรรมทางสังคมส่วนใหญ่ ดำเนินไปภายใต้อิทธิพลของพุทธศาสนา นับตั้งแต่การดำเนินชีวิต การประกอบอาชีพ การสร้างสรรคศิลปวัฒนธรรม ตลอดจนการบริหารราชการแผ่นดิน สถาบันสงฆ์จึงมีบทบาทมากในการสร้างสังคม จนอาจเรียกได้ว่าเป็นวิศวกรสังคม (social engineer) แต่วิกฤตการณ์ทางการเมืองนับตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาแตกจนถึงสมัยกรุงธนบุรี สถาบันสงฆ์ได้รับผลกระทบจนไม่อาจรักษาบทบาทในฐานะวิศวกรสังคมไว้ได้ พระมหา.กษัตริย์สมัยต้นรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงเห็นความสำคัญของวิศวกรสังคมว่าจะสร้างบ้านเมืองให้เข้มแข็ง มีสง่าราศี สงครามไพบูลย์ และให้ความร่มเย็นแก่ชาวเมืองได้ จึงทรงฟื้นฟูสถาบันสงฆ์ควบคู่ไปกับการสร้างบ้านเมือง สถาบันสงฆ์ในเวลานั้นมีบทบาทอย่างมากในการรวมผู้คนให้เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน สร้างเอกภาพและความมั่นคงในชาติ อันเป็นพื้นฐานสำหรับการพัฒนาประเทศในแผ่นดินต่อมา สถาบันสงฆ์ได้รับการฟื้นฟูอย่างไร และดำเนินบทบาทอย่างไรจึงได้เป็นศูนย์รวมจิตใจประชาชน เป็นหลักในการสร้างเอกภาพและความมั่นคงของรัฐ คำตอบที่ได้จากการศึกษาบทบาทของสถาบันสงฆ์ในสมัยนั้น อาจจะเป็นแนวทางในการพัฒนาบทบาทของสถาบันสงฆ์ในปัจจุบันนี้ เพื่อแก้ไขปัญหาในสถาบันสงฆ์เอง ตลอดจนปัญหาสังคมอันเนื่องมาจากความทุกข์ร้อนของผู้คนซึ่งไม่ต่างจากความทุกข์ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสมัยต้นรัตนโกสินทร์เท่าใดนัก

การฟื้นฟูสถาบันสงฆ์

สถาบันสงฆ์สมัยต้นรัตนโกสินทร์อยู่ในสภาพอ่อนแอมาก เนื่องจากการสงครามอันยาวนาน ก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาจนตลอดสมัยกรุงธนบุรี ประชาชนอดอยากยากแค้น ขาดแคลนอาหาร เป็นผลให้พระภิกษุพลอยลำบากไปด้วย ไม่ได้อาหารบิณฑบาต ไม่ได้รับการอุปฐากบำรุงเท่าที่

ควร ภิภษจำนวนมกมรณภพ และอิกไม่น้อยต้องลสิกขบท ออกไปประกอบอหสิพลีงตน ภิภษที่ยังครองฝักาสวพัศตรอยู่ ไม่อจรกษจริยวัตรอันเหมะสมแก่สมณเพศ ดังปรกฏ ในกฎหมยตราสามดวงว่า ภิภษแสดงธรรมด้วยถ้อยคำตลกคะนอง หวังลภสักการะ ประพติละเมิดวินัยประการต่ง ๆ จนถึงขึ้นปาราชิก นอกจกศาสนบุคคลแล้ว องค์กรประกอบอื่น ๆ ของศาสนา ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฏก วัควาอารม พระพุทธรูป ล้วนถูกทำลายย่อยยับแทบ ลิ่นเนื้อประดาตัว การฟื้นฟูสถาบันสงฆ์จึงเป็นภาระใหญ่หลวงเกินความสามารถของบุคคลอื่นใด นอกจกพระมหากษัตริย์ และเป็นภารกิจเร่งด่วนที่จะต้องกระทำควบคู่กับการสร้างบ้านเมืองด้วย หากจะทรงแสดงพระปริษาสามารถและพระราชอำนาจ ในการรวบรวมผู้คนและเนรมิตสิ่ง ก่อสร้างอ้งนามวิจิตรเพียงเท่านั้น ยังไม่อจเยียวยารักษาจิตใจประชาชนที่ขวัญเสียจากภาวะบ้าน แตกสวแหรกดและควมยากแค้นถ้าเค็ญระหว่างสงคราม ที่พึงทงใจ เป็นสิ่งที่ประชาชน ต้องการมากในเวลาเช่นนั้น พระบาทสมเด็จพะพุทธรยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงปฏิบัติพระ ราชกิจในฐานะธรรมราชา ทรงแสดงให้ประชาชนเห็นว่า ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ผู้ปรารณช่วยเหลือ พสกนิกรให้พ้นทุกข์ ทรงบำเพ็ญบารมีเพื่อพระสัมมาสัมโพธิญาณ และพระมหากษัตริย์ พระองค์ต่อมาก็ทรงปฏิบัติเช่นเดียวกัน กล่าวคือ ทรงส่งเสริมให้พระภิภษเอาใจใส่ศึกษาพระธรรม วินัย ทรงสร้างคัมภีร์ศาสนา ทรงสร้างวัดและพระพุทธรูป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลที่ ๓ มี การสร้างวัดมากที่สุด นอกจากจะโปรดฯให้สร้างเองแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางล้วน นิยมสร้างวัดกันทั่วไป

การส่งเสริมให้พระภิภษเอาใจใส่ศึกษาพระธรรมวินัยนั้น ทรงกระทำหลายวิธี ที่สำคัญ คือการตรากฎพระสงฆ์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกฎหมยตราสามดวง ประมวลกฎหมายฉบับแรก แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กฎพระสงฆ์ทั้งหมดมี ๑๐ ข้อ แต่ละข้อจะกล่าวถึงเหตุการณ์ อันเป็น ปัจจัยให้ต้องตรากฎพระสงฆ์ขึ้น เป็นต้นว่า ขมรวาสมิได้ฟังเทศน์มหาเวสสันดรชาดกด้วยควม เลื่อมใสในธรรม ฟังเอาแต่ถ้อยคำตลกคะนอง ภิภษที่แสดงธรรมก็มีได้ศึกษาพระไตรปิฏก ได้แต่ เนื้อความที่เป็นกาพย์กลอน แสดงธรรมเพราะเห็นแก่ลภสักการะ กฎพระสงฆ์ข้อที่ ๑ จึงห้าม เทศน์และฟังธรรมเป็นกาพย์กลอน ห้ามเทศน์ตลกคะนองให้ผิดจากธรรมวินัย ให้เทศน์และฟัง ตามพระบาลีและอรรถกถาด้วยความเคารพ กฎพระสงฆ์ข้ออื่น ๆ เป็นข้อห้ามภิภษประพตติผิด

ธรรมวินัย เช่น รับเงินและทอง อวดอุตริมนุสสรธรรม เป็นหมอดู หมอยา หมอนวด ฯลฯ ผู้ใดละเมิดกฎเหล่านี้ ต้องถูกทำโทษ โทษที่หนักที่สุดคือภิกษุที่ต้องอาบัติปาราชิกแล้วปกปิดไว้ เข้าร่วมสังฆกรรม (กิจของสงฆ์ได้แก่ การสวดและฟังปาติโมกข์ การประชุมตัดสินใจเรื่องของสงฆ์ เช่น การรับคนเข้าบวช การลงโทษภิกษุ การแก้ปัญหาคความขัดแย้งในหมู่ภิกษุ เป็นต้น บุคคลที่ไม่ใช่ภิกษุ หรือ แม้แต่ภิกษุที่ต้องอาบัติ ก็ไม่มีสิทธิเข้าร่วมสังฆกรรม) ถ้ามีผู้โจทพิจารณาแล้วว่าเป็นจริง ต้องโทษประหารชีวิต ถ้าภิกษุต้องอาบัติปาราชิกแล้ว แจ้งแก่สงฆ์ จะต้องถูกสึกหน้า หมายถึงไม่ให้บวชได้อีก

อาบัติปาราชิกตามธรรมวินัยเป็นโทษร้ายแรงสำหรับภิกษุที่เสพเมถุน ลักทรัพย์ ฆ่าสัตว์ และอวดอุตริมนุสสรธรรมที่ไม่มีในคน ภิกษุใดกระทำความผิด ๔ อย่างนี้ ต้องพ้นสภาพการเป็นภิกษุ และไม่อาจบวชได้อีกตลอดชีวิต เท่ากับว่าตายจากศาสนา เปรียบได้กับโทษประหารชีวิตของกฎหมายบ้านเมือง

ที่จริงสงฆ์มีระเบียบวิธีปฏิบัติสำหรับภิกษุที่กระทำผิดวินัยอยู่แล้ว แต่ต้องมีกฎหมายบ้านเมืองควบคุมภิกษุมิให้ละเมิดวินัยอีก เพราะภิกษุสงฆ์ในขณะนั้นไม่ค่อยจะรู้วินัย และไม่มีมาตรการควบคุมดูแลกันเองในหมู่สงฆ์ จึงต้องอาศัยมาตรการของทางบ้านเมือง มีเจ้าหน้าที่บ้านเมืองสอดส่องดูแลพฤติกรรมของพระภิกษุ มีกฎหมายที่สอดคล้องกับวินัย เป็นเครื่องควบคุมภิกษุให้ปฏิบัติเหมาะสมแก่สมณเพศ ทั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ทรงมีกุศโลบายหลายประการในการส่งเสริมให้ภิกษุสงฆ์ศึกษาและปฏิบัติตามพระธรรมวินัย ดังจะเห็นได้จากกฎพระสงฆ์ข้อ ๔ ที่กำหนดให้พระอุปัชฌาย์อาจารย์ปฏิบัติตามวินัยเป็นตัวอย่างแก่ภิกษุผู้เป็นศิษย์ ทรงจ้างอาจารย์สอนพระปริยัติธรรมในวัง และที่ท้องพระโรง เป็นตัวอย่างแก่เจ้านายและขุนนางให้จ้างอาจารย์สอนพระปริยัติธรรมที่วัดและตามบ้านบ้าง นอกจากนี้ยังได้พระราชทานเงินนิตยภัตแก่พระเปรียญด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ มีการเปลี่ยนแปลงการสอนพระปริยัติธรรม จากเปรียญเอก โท ตรี เป็นเปรียญ ๘ ประโยค เพื่อให้ภิกษุได้ศึกษาให้เชี่ยวชาญมากขึ้น ในรัชกาลต่อมา พระมหากษัตริย์ทรงส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมยิ่งกว่าในรัชกาลก่อน ทรงมีหมายรับสั่งให้พระราชกณะจัดการเรียนการสอนพระ ปริยัติธรรมมากขึ้น ในวัดอย่างน้อยให้มีภิกษุเปรียญ ๔ ประโยค

และทรงประกาศให้อารามต่าง ๆ คูแล จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัย สำหรับภิกษุ สามเณรที่เรียนพระไตรปิฎกด้วย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมุ่งหวังให้เหล่าภิกษุ สอบเปรียญกันให้มาก ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพ ทรงเล่าไว้ใน หนังสือความทรงจำว่า พระองค์เคยตรัสกับวชิรญาณภิกษุ (ภายหลังทรงลาสิกขาบทและครองราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔) ที่วัดบวรนิเวศว่า “ถ้าวัดของชีตันเป็นเปรียญทั้งวัดก็จะดีทีเดียว” ทรงมีความพยายามหลายประการที่จะส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม เช่นพระราชทานเงินเดือนเพิ่ม แก่อาจารย์ที่มีลูกศิษย์เป็นเปรียญมาก และทรงลดเงินเดือนอาจารย์ที่ลูกศิษย์เป็นเปรียญน้อยลง ทรงกำหนดให้สอบพระปริยัติธรรม ๓ ปี ต่อครั้ง ต่างจากเดิมซึ่งไม่มีกำหนดการสอบแน่นอน

การที่พระมหากษัตริย์ต้นรัตนโกสินทร์ ทรงส่งเสริมให้ภิกษุฆวนขวยศึกษาพระธรรมวินัย เป็นการฟื้นฟูสถาบันสงฆ์อย่างสำคัญ เนื่องจากภิกษุสงฆ์เป็นกำลังสำคัญของสถาบันสงฆ์ สถาบันสงฆ์จะเข้มแข็ง เป็นที่พึ่งของประชาชน เป็นแกนนำสังคมได้ ภิกษุสงฆ์เองจะต้องเข้มแข็ง ประกอบด้วยธรรมอันเป็นที่พึ่งของประชาชนได้ และสังคมสงฆ์จะต้องสงบเรียบร้อยเป็นตัวอย่างแก่สังคมได้ด้วย แม้ว่าพระราชวิริยะอุตสาหะของทั้ง ๓ พระองค์จะยังไม่มีผลสมบูรณ์ในการสร้างสถาบันสงฆ์ให้เป็นสถาบันหลักอันเป็นที่พึ่งแก่ประชาชน แต่ก็เป็นพื้นฐานเพื่อการพัฒนาต่อไป

ในสังคีตยวงศ์ สมเด็จพระวันรัตน์ก็ได้บันทึกถึงภิกษุสมัยนั้นไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลายนั้นมีบุญน้อย มักหลงลืม มิได้ทรงไตรปิฎก เป็นปุถุชน ปัญญาอ่อน ฟังน้อย เมื่อถือพระธรรม พระวินัย มิได้เหมือนด้วยสังคีตยครั้งโบราณ เมื่อถือเอาพระธรรม พระวินัยที่พิรุช พิปริต แ่นละเคลื่อนคลาด จึงได้จารพระพุทธรวงนะให้บริสุทธิตามสติกำลัง” แม้จะขาดแคลนผู้รู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎก แต่ก็จำเป็นต้องรวบรวมความรู้เท่าที่มี เพราะพระไตรปิฎกและคัมภีร์ศาสนาถูกทำลายไปมากเมื่อคราวเสียกรุงปีพ.ศ. ๒๓๑๐ คัมภีร์พระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่น ๆ เป็นองค์ประกอบสำคัญสำหรับการศึกษาพระปริยัติธรรม

สังคีตยก็คือการสังคายนาพระไตรปิฎก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้มีการชำระพระไตรปิฎก โดยมีพระราชอาคณเฑาะ ๒๘ รูป ราชบัณฑิต ๓๒ คน ช่วยกันชำระ พระองค์และพระราชวงศ์ รวมทั้งเหล่าขุนนางทรงเป็นอุปัฏฐากตลอด ๕ เดือน

เมื่อชำระเสร็จแล้ว ได้จารึก ปิตทง จึงเรียกว่า พระไตรปิฎกฉบับทองใหญ่ คัมภีร์ที่แต่งขึ้นใน
รัชกาลนี้อีกเล่มหนึ่งคือ ไตรโลก-วินิจจยถา อธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติและสังคม ตาม
หลักคำสอนในพุทธศาสนา รัชกาลต่อมา สมเด็จพระสังฆราช (มี) และสมเด็จพระวันรัต (อาจ)
วัดสระเกศได้นิพนธ์ “โอวาทานุศาสน์” เป็นคำสอน สำหรับพระอุปัชฌาย์ และในรัชกาลที่
๓ มีการแปลและเรียบเรียงวรรณคดีพุทธศาสนาที่สำคัญคือ ปฐมสมโพธิกถา และ มลिनทปัญหา

การศึกษาพระคัมภีร์เหล่านี้จะมีประโยชน์ที่แท้ก็ต่อเมื่อได้นำความรู้จากการศึกษาไปปฏิบัติ
ให้เกิดประโยชน์แก่ตนและสังคม ประโยชน์ตนคือความพ้นทุกข์ และเมื่อตนพ้นทุกข์แล้วย่อม
สามารถแนะนำผู้อื่นให้พ้นทุกข์ได้บ้าง ทำให้สังคมสงบร่มเย็น ปราศจากความลุ่มหลงมัวเมาใน
ลาภ ยศ สรรเสริญ โลภียสุข อันเป็นเหตุให้ประกอบอกุศลกรรมเพื่อให้ได้สิ่งเหล่านี้มา พระ
บาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา-โลกทรงนำความรู้ในพระปริยัติธรรมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อ
สังคม มิใช่ศึกษาไว้เพียงเป็นความรู้ให้หลงยึดมั่นในความรู้เท่านั้น จึงทรงมีพระราชปฤชา
ให้พระราชอาคณเฑาะวยวิสัยนาอยู่เสมอ อันเป็นการ กระตุ้นให้พระราชอาคณเฑาะได้ศึกษาและทำ
ความเข้าใจพุทธธรรมให้แจ่มแจ้ง การที่ทรงมีหัวข้อมาตรฐาน แสดงว่าจะต้องทรงศึกษามา
ก่อน ทรงสนทนากับพระราชอาคณเฑาะเพื่อให้เกิดปัญญาเพิ่มพูนขึ้น เจ้านายและขุนนางบางคนก็
สนทนาปัญหาธรรมกับพระภิกษุต่าง ๆ เช่นกัน แต่ก็คงจะมีบ้างที่พระราชอาคณเฑาะหรือภิกษุ อื่น ๆ
ไม่อาจตอบคำถามหรือแสดงภูมิรู้ให้เป็นที่พอใจได้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
คำรง- ราชานุภาพทรงเล่าไว้ในหนังสือความทรงจำว่า วิชาญาณภิกษุทรงท้อพระทัยว่า เมื่อทรง
สงสัยข้อความใน ตำรา ตรีสถาณอาจารย์ อาจารย์ก็ไม่สามารถอธิบายให้สิ้นความสงสัยได้ ทูลแต่
ว่าอาจารย์เคยสอนมาแล้วนี้ ความรู้ที่คับแคบอยู่แต่เพียงในตำราเท่าที่อาจารย์เคยสอนมา ประกอบ
กับความย่อหย่อนในวัตรปฏิบัติของภิกษุสงฆ์เวลานั้น เป็นเหตุปัจจัยหนึ่งที่วิชาญาณภิกษุทรงตั้ง
ธรรมยุติกนิกายขึ้น อันเป็นก้าวสำคัญของการฟื้นฟูสถาบันสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ ๓

การตั้งธรรมยุติกนิกายในสายตาคนทั่วไปเห็นว่า เป็นบทบาททางการเมืองของพระบาท
สมเด็จพระ- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในขณะที่ยังทรงผนวชอยู่ แต่เหตุผลทางศาสนาที่ทรงยกขึ้นอ้างก็
เป็นเรื่องจริงที่ปฏิเสธไม่ได้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่แท้จริงอย่าง
ไรเกี่ยวกับเรื่องนี้ แม้ยากจะหยั่งได้ แต่ก็ทรงทราบถึงความย่อหย่อนในศีลธรรมจรรยาของ

สังคมสมัยนั้น (อันสะท้อนถึงความไร้ประสิทธิภาพของสถาบันสงฆ์) เช่นกัน ดัง
ปรากฏพระราชปรารภในจารึกวัดพระเชตุพนฯ ว่า

ทุกวันนี้มีแต่พาลสันดานหยาบ ประพฤติบาปไปเสียดินแผ่นดินกระถ่อน
จะหาปราษฎ์เจียนจะขาดพระนคร จึงขอพระพุทธาไตรยาคุณ

ถ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัยที่วิจิตรญาณภิกษุตั้งธรรมยุติกนิกาย
ก็นับว่า ทรงมีวิสัยทัศน์กว้างมาก ทรงยอมรับความเปลี่ยนแปลงได้ดี แต่หากไม่ทรงยินดี ก็ทรง
มีขันติธรรมเป็นเลิศ ที่ไม่ทรงขัดขวางนิกายใหม่นี้แต่อย่างใด เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังทรงยกย่องพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชหัตถเลขาพระราช
ทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) เมื่อวันที่ ๒๓
พฤษภาคม ร.ศ.๑๑๒ ว่า

“ส่วนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นแล้ว เมื่อพิเคราะห์ดูพระอัจฉริยภาพที่ทราบ
เรื่อง ก็เห็นได้ว่าทรงพระสติปัญญาและปราศจากความริษยาอาฆาต คือถ้าผู้ใดตั้งอยู่ในที่เช่นนั้น
ย่อมจะทำลายล้างมูลกระหม่อม (รัชกาลที่ ๔ - ผู้เขียน) และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ลงเสีย
ก่อน นี่หาเช่นนั้นไม่ ส่วนมูลกระหม่อมทรงตั้งพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย เป็นการต่อสู้อย่างยิ่ง
มิใช่เล่น ท่านก็มีใจแต่ไม่ออก พระโอบุษฐ์คัดค้านอันหนึ่งอันใด กลับพระราชทานที่วัดบวรนิเวศฯ
ให้เป็นที่ตั้งมาประทับอยู่ เป็นที่ตั้งธรรมยุติกนิกายและยกย่องให้เป็นพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่
จนถึงเป็นผู้สอปล้ำพระปริยัติธรรมจนจวนจะสวรรคตทีเดียว จึงได้ขอเลิกเรื่องหมัดผ้าแหวกแต่
อย่างเดียวเท่านั้น แต่ทรงอดกลั้นอยู่ได้ถึงกว่า ๒๐ ปี ส่วนสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ นั้น เป็นที่
นิยมยินดีของคนเป็นอันมาก ว่าอยู่ยงคงกระพันชาติเป็นต้น ท่านก็ไม่ได้ทรงรังเกียจอย่างหนึ่ง
อย่างใด ซ้ำมอบให้ว่าทหารปืนใหญ่ปืนน้อย คือกรมกองแก้วจินดาเป็นต้น ครั้นเมื่อเสด็จไป
ทัพญวนกลับมาแล้ว ก็ให้ว่าญวนเฉลย คือพวกพระยาบันลือเป็นคนหลายร้อยคนมีกำลังเป็นอัน
มาก

ครั้งหนึ่งโดยความนิยมนับถือ มีผู้อาสาขึ้นไปเกลี้ยกล่อมพวกลาวเป็นกองนอก ขึ้นในพระ
บาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ เป็นอันมาก ถ้าจะจับว่าเป็นขบถขึ้นในเวลานั้นก็จับได้ แต่ท่านหาได้
ทรงทำเช่นนั้นไม่ ให้พิจารณาเอาแต่ตัวผู้ซึ่งขึ้นไปเกลี้ยกล่อมนั้นประหารชีวิตเสีย ส่วนพระบาท

สมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ก็คงรับราชการอยู่ในตำแหน่งเดิมโดยสนิทสนมเรียบร้อย มิได้มีความสะดุ้ง สะเทือนอันใดเลย”

ด้วยเหตุที่พระมหากษัตริย์ไทยทรงคุณธรรมอันยิ่งเช่นนี้เอง จึงทรงฟื้นฟูสถาบันสงฆ์ให้เป็นที่พึง เป็นศูนย์รวมจิตใจของเหล่าพสกนิกรได้

สถาบันสงฆ์เป็นศูนย์รวมจิตใจประชาชน

พระมหากษัตริย์ต้นรัตนโกสินทร์ ทรงพยายามให้ประชาชนศึกษาและปฏิบัติธรรมด้วยปัญญา ในกฎหมายตราสามดวงหลายบทหลายตอน มีลักษณะเหมือนหนังสือสอนศีลธรรมสำหรับประชาชน ในกฎพระสงฆ์ซึ่งเป็นข้อกำหนดกฎเกณฑ์สำหรับภิกษุสงฆ์ ก็มีข้อกำหนดการปฏิบัติของฆราวาสต่อภิกษุ ด้วย เช่น ไม่ให้ฝากเงินและทองไว้กับพระภิกษุ ไม่ให้ตามใจภิกษุ สามเณรที่กระทำผิด เป็นต้น แม้กระนั้น ก็ยังยากที่จะชักจูงให้ประชาชนเข้าถึงพุทธธรรม มีพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งอย่างแท้จริง เพราะธรรมชาติของมนุษย์ที่เต็มไปด้วยความหวาดกลัว ภัยธรรมชาติทำให้มนุษย์เชื่อว่ามียานาคศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ สำหรับคนไทย ความเชื่อเรื่องผีसाทเวทดาและไสยศาสตร์ได้หยั่งรากลึก จนนักวิชาการบางท่านถึงกับกล่าวว่าเป็นรากฐานของสังคมไทย สถาบันสงฆ์ซึ่งเป็นศูนย์รวมจิตใจประชาชนก็ไซ้จะมีเฉพาะกิจกรรมทางพุทธศาสนา พิธีกรรมตลอดจนคำสอนในพุทธศาสนาถูกผสมผสานกับไสยศาสตร์จนแทบจะแยกไม่ออก ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ประชาชนพึ่งพาวัดและภิกษุสงฆ์ทั้งด้านพุทธธรรมและไสยศาสตร์

วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์จะสะท้อนภาพสังคมไทยกับความเชื่อผีसाทเวทดาและไสยศาสตร์ได้เป็นอย่างดี ไม่ว่าจะเป็นกฎหมายตราสามดวง เพลงยาวของคุณสุวรรณ อิศริญาณภาพิต ขุนช้างขุนแผน หรือ รัตนโกสินทร์ (วรรณกรรมปัจจุบันที่ วินิตา ดิถียนต์ เขียนขึ้นจากประวัติศาสตร์สมัยนั้น) ดังจะยกตัวอย่างบางส่วนต่อไปนี้

เที่ยวบวงสรวงเทวาสุรารักษ์
ให้เคลื่อนคลายหายพระโรคที่โสภทรวง

ทุกสำนักพฤกษ์ไพร่ไสลหลวง
เฝ้าบับวงสรวงสังเวชเช่นเคยมา
(เพลงยาวของคุณสุวรรณ)

อีกข้อหนึ่งเมืองเราชาวมนุษย์
ถ้อยที่ถ้อยอาศัยกันไปมา

ย่อมว่าพุทธกับไสยตั้งใจว่า
ทั้งเจรจาราคาญหุดูไม่งาม
(อิศริญาณภาพิต)

สวมสวดเล็กลงใส่มงคล
บ้างอยู่ด้วยรากไม้ไพลवान
บ้างอยู่ด้วยเลขยันต์น้ำมันทา
บ้างอยู่ด้วยเงี้ยวงาแก้วตาสัตว์
บ้างอยู่ด้วยเนื้อหนังฝิ่งเพชรนิล

ล้วนอยู่ยงคงทนซึ่งศีลตรา
บ้างอยู่ด้วยโคมอ่านพระคาถา
บ้างอยู่ด้วยสุราอาพัดกิน
บ้างอยู่ด้วยกำจัดทองแดงหิน
ล้วนอยู่สิ้นทุกคนทนศีลตรา

(ขุนช้างขุนแผน)

เมาหรือไม่เมาเรื่อก็นำรำคาญพอกัน ไหนจะต้องเห็นแต่นี้กับฟ้าถึงสามสิบสามวัน
กว่าจะถึงปากน้ำเข้าสู่ตัวเมืองกวางตุ้ง ข้าต้องตั้งพิธีสังเวทเวทคาไม่รู้วาก็แห่งจนอ่อนใจ
ตั้งแต่เขาสามร้อยยอดก็สังเวทหนหนึ่งละ กลางอ่าวเมืองพุทไธมาสก็อีกแห่ง เกาะเขาขุนนก
อีก. . . ถึงตอนนี้เจ้าหน้าที่ประจำศาลเจ้าบนเรือเกิดวิงเวียนเมาคลื่นไม่สบาย ท่านเจ้าคุณ
ท่านเลยให้ฉันเช็ดไก่อสังเวทเจ้าภูเขเอง ยังจำได้ ทุกทีเพราะว่าฉันก็ไม่เคย . . . กว่า
ถึงปลายทาง หมดเครื่องเช่นไปโจจนเสปียงกรังเกือบหมด

(รัตนโกสินทร์)

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ ศิราพร จูตะฐาน ได้อธิบายไว้ในบทความเรื่อง “ชาวบ้าน” ใน
หนังสือชุดความคิดและภูมิปัญญาไทย เล่มที่ ๒ ว่าการที่ประชาชนเชื่อสิ่งเหนือธรรมชาติเป็นผล
มาจากอาชีพหลักคือเกษตรกรรมซึ่งต้องอาศัยสภาพธรรมชาติ มีประเพณีที่เกี่ยวข้องกับ
เกษตรกรรม เช่น พิธีแห่นางแมว พิธีแรกนาขวัญ พิธีทำขวัญข้าว ภาวะสงครามตอนปลายสมัย
อยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ ทำให้ประชาชนหันไปพึ่งอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเชื่อว่าจะช่วยคุ้ม
ครองให้ปลอดภัยจากสงครามได้ ชายไทยก็ต้องเรียนวิชาอาคมเพื่อป้องกันตัว เมื่อมี
การติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ ต้องเดินทางไกล ความกลัวภัยระหว่างการเดินทาง ก็มีการทำ
พิธีเพื่อขอให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครอง ความเชื่อและพิธีกรรมเช่นนี้เป็นลักษณะของศาสนาชาวบ้าน
ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและศิราพร จูตะฐาน ให้คำจำกัดความคำว่าพุทธศาสนาชาวบ้านว่า หมายถึง
ความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนา ที่มีการผสมผสานระหว่างพุทธ พราหมณ์ ผี ชาวบ้าน
ประกอบพิธีกรรมโดยแฝงความเชื่อเรื่องผีและไสยศาสตร์เจือปนอยู่ด้วย

ความเชื่อเหล่านี้มีศูนย์กลางอยู่ที่วัด ภิภุสงฆ์เป็นบุคคลสำคัญในการประกอบพิธีกรรม ตามความเชื่อแบบศาสนาชาวบ้าน เช่น พิธีสะเดาะเคราะห์ พิธีปลุกเสกเครื่องรางของขลัง เป็นต้น แม้ว่ากฎหมายตราสามดวงจะมีคำสอนให้เลิกความเชื่อทำนองนี้ ทั้งยังห้ามพระภิกษุเป็นหมอนวด หมอยา หมอดู แต่คงจะไม่เป็นผลในทางปฏิบัติเท่าใดนัก เมื่อแม่พลับ (ในเรื่องรัตนโกสินทร์) นำดวงของพี่ ลูกชาย ไปให้ท่านสมภารที่วัดดู ลูกชายแสดงอาการไม่เชื่อถือ แม่พลับได้กล่าวว่า “เจ้าอย่าพูดอวดดีไปนะ เจ้าพี่ เรื่องทำนายทายทักถ้าหากว่าไม่จริงละก็ ผู้คนเขาไม่เชื่อถือกันทั้ง เมืองหรือก...” คนไทยทั้งเมืองฝากชีวิตไว้กับดวงชะตา โชคเคราะห์ที่พระพรหมลิขิตไว้แล้ว กระนั้นก็ยังเชื่อว่าจะฝืนลิขิตได้ เมื่อถึงคราวจะต้องประสบเคราะห์กรรม หมอดูจะเป็นผู้แนะนำว่าจะต้องทำอะไร จึงจะแก้เคล็ดหรือสะเดาะเคราะห์ได้ หมอดูที่ได้รับความเชื่อถือมากที่สุดก็คือพระภิกษุ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “หลวงพ่อ” ที่บวชนาน อายุพรรษามาก ด้วยวิธีการเช่นนี้ก็อาจช่วย “ดับทุกข์” ให้สัตว์โลกได้ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง แต่ก็เป็นการทำหน้าที่ขัดกับความเชื่อเรื่องผลแห่งกรรมในพุทธศาสนา และพระพุทธรเจ้าทรงห้ามภิกษุกระทำ ไว้ในจุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับสังคายนาเล่ม ๕ ข้อ ๑๕๔ -๒๑๒

ขณะที่เชื่อเรื่องพรหมลิขิต ชาวไทยพุทธก็มีพื้นฐานความเชื่อเรื่องวิบากกรรมควบคู่ไปด้วย ดังคำพังเพยที่ว่า “บุญทำกรรมแต่ง” ในกรณีที่พิธีกรรมทางไสยศาสตร์ไม่เป็นผลดังที่คาดหวัง จึงปลงใจได้ว่าเป็นผลแห่งกรรม ความเชื่อนี้คงจะมีมาแต่โบราณ และยังคงปรากฏให้เห็นในวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เช่น “ทั้งนี้เพราะเคราะห์กรรมกระทำไว้ ทำอะไรจึงไม่สมอารมณ์หมาย” (นิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่) อกุศลกรรมมีผลให้ผู้ประกอบกรรมนั้นประสบเหตุอันไม่สมอารมณ์หมาย เป็นทุกข์ เดือดร้อน ส่วนกุศลกรรมมีผลให้เจ้าของกรรมประสบสิ่งอันพึงปรารถนา เป็นสุข ดังสุภาษิตว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ความเชื่อเช่นนี้นอกจากจะมีผลให้ยอมรับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยไม่ยินดียินร้ายเกินควรแล้ว ยังมีผลให้ทำความดีเพื่อชีวิตที่ดีกว่า พระมหากษัตริย์สมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็ได้ทรงแสดงพระราชปณิธานว่าทรงประกอบกุศลกรรมไม่ว่าจะเป็นการสังคายนาพระไตรปิฎก การปฏิสังขรณ์วัด การทำบุญทำทาน รวมทั้งการปกครองแผ่นดินให้ประชาชนร่มเย็นเป็นสุข ดำรงตนอยู่ในศีลธรรม เป็นการบำเพ็ญโพธิสัตว์บารมี มุ่งสู่พุทธภูมิ สำหรับพสกนิกรของพระองค์ การทำบุญกุศลเป็นหนทางที่จะได้เกิดในภพภูมิใหม่ที่ดียิ่งขึ้น พ้นจากความเป็นทาส ความอดอยากยากจน และเคราะห์กรรมต่าง ๆ ที่ต้องเผชิญอยู่ทุกเมื่อเชื่อวัน

ไม่ว่าจะปรารถนาความพ้นทุกข์ในชาตินี้ หรือปรารถนาชีวิตที่ดีกว่าในชาติหน้า สถาบันสงฆ์ตอบสนองความต้องการได้ด้วยการชี้แจงแสดงธรรมอันเป็นสัจจะของโลก และด้วยการประกอบพิธีกรรม ทำให้เกิดความสบายใจหรือมีความหวัง สถาบันสงฆ์จึงเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชน และมีบทบาทสำคัญยิ่งในการสร้างเอกภาพและความมั่นคงแก่รัฐ

บทบาทของสถาบันสงฆ์ในการสร้างเอกภาพและความมั่นคงแก่รัฐ

การสร้างเอกภาพและความมั่นคงของรัฐจำเป็นต้องอาศัยสถาบันการศึกษาในการสร้างกำลังคนตามแบบที่รัฐต้องการ วัดเป็นแหล่งการศึกษาสำหรับประชาชน ทั้งด้วยการบวชเรียน และการฟังพระธรรมเทศนา การดำเนินชีวิตของผู้คนในสังคมเป็นไปตามหลักแห่งศาสนาชาวบ้าน ซึ่งผสมผสานระหว่าง พุทธ พราหมณ์และผี โดยได้รับอิทธิพลทางความคิดจากสถาบันสงฆ์ดังกล่าวแล้ว นอกจากนี้ คนไทยยังเชื่อว่าการทำบุญกับพระภิกษุมืออาานิสงส์สูง จึงทุ่มเทกำลังกายกำลังทรัพย์เต็มที่ในการทำงานให้วัด วัดจึงเป็นแหล่งรวมกำลังคน แหล่งรวมศิลปวัฒนธรรม และยังมีบทบาทในการแก้ปัญหาความขัดแย้งในสังคมด้วย

๑. บทบาทด้านการศึกษา

สถาบันสงฆ์ทำหน้าที่ให้การศึกษาแก่ประชาชนจนเป็นผลดีแก่สังคมตลอดมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมชาวบ้าน วัฒนธรรม ความเชื่อ ค่านิยมและวิถีประชา เป็นเครื่องจัดระเบียบสังคมที่มีประสิทธิภาพ ไม่ปรากฏว่าชาวบ้านได้สร้างปัญหาสังคมอันรุนแรงแต่ประการใดในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

แม้สถาบันสงฆ์จะอ่อนแอลงจนไม่สามารถเป็นแกนหลักในการชี้นำความคิดและจิตวิญญาณแก่ประชาชนได้ แต่พระมหากษัตริย์ทั้ง ๓ พระองค์ทรงทำหน้าที่นี้ควบคู่ไปกับการฟื้นฟูสถาบันสงฆ์ให้เข้มแข็งพอที่จะกลับเป็นแกนหลักแก่สังคมได้อีก ทรงส่งเสริมการบรรพชาอุปสมบทและการศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างมาก ทรงให้รางวัลครูผู้สอนพระปริยัติธรรมเป็นผลดี ทรงอุปฐากภิกษุสามเณรที่ศึกษาพระปริยัติธรรมด้วยปัจจัยสี่ ทรงถวายนิยัตินัดสำหรับภิกษุสามเณรที่เป็นเปรียญ เมื่อภิกษุเปรียญรูปใดลาสิกขาบทก็ทรงรับเข้ารับราชการ สิ่งเหล่านี้เป็นแรงจูงใจให้ชาวไทยบวชเรียนกันมากขึ้น แม้ว่าจะไม่ศึกษาพระปริยัติธรรมจนเชี่ยวชาญได้เป็นเปรียญ ก็ต้องได้รับการฝึกฝนอบรมกิริยามารยาทและศีลธรรมอันเป็นพื้นฐานสำหรับการดำรงชีวิตให้มีความสุขความเจริญได้

การให้การศึกษแก่ชายไทยที่บวชเรียน เป็นหน้าที่โดยตรงของสถาบันสงฆ์ แต่ก็มีผล ต่อเนื่องไปยังสังคมด้วย เพราะในสังคมไทย ผู้ชายเป็นหัวหน้าครอบครัวและเป็นผู้นำที่มีอำนาจ เด็ดขาด วรรณกรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า หน้าที่ของสตรีคือดูแล สมาชิกในครอบครัวให้อยู่เย็นเป็นสุข บริหารงบประมาณรายจ่ายให้เหมาะสมกับรายรับที่ได้จาก สามี และที่สำคัญคือทำตนให้สามีรักด้วยการปรนนิบัติรับใช้ ดูแลเอาใจใส่ความเป็นอยู่ของสามี ดังที่สุนทรภู่ได้เขียนไว้ว่า “อันเป็นหญิงสุดแต่สิ่งปรนนิบัติ ใครสันทัดผัวก็รักเป็นหนักหนา” (ขุนช้างขุนแผน) แต่แม้ว่าสตรีจะปฏิบัติหน้าที่ได้ดีเพียงใด ก็ไม่อาจประคับประคองครอบครัว ให้พ้นจากภัยพิบัติ หรือนำพาครอบครัวให้เจริญรุ่งเรืองได้ หากสามีไม่มีคุณธรรมเพียงพอ เพราะสตรีไม่มีส่วนร่วมในการตัดสินใจเกี่ยวกับอนาคตของครอบครัว การศึกษาและฝึกปฏิบัติ ธรรมในระหว่างที่บวชเป็นภิกษุสามเณร จะมีผลในการกล่อมเกลাজิตใจชายไทยให้เป็นคนมี คุณธรรม กอปรด้วยสติสัมปชัญญะและหิริโอตตปปะ เป็นผู้นำครอบครัวที่ดี เมื่อครอบครัว สงบร่มเย็น ไม่สร้างปัญหาสังคมขึ้น สังคมย่อมสงบร่มเย็นเช่นกัน

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การศึกษายังคงจำกัดอยู่เฉพาะบุรุษเพศเท่านั้น เพราะต้องร่ำ เรียนกันในวัด อาจารย์ก็คือภิกษุสงฆ์ เด็กชายเมื่อถึงวัยเรียน ก็จะถูกนำมาฝากให้เรียนหนังสือที่ วัด นอกจากจะได้ฝึกอบรมกิริยามารยาทและศีลธรรมแล้ว อาจจะได้เรียนภาษาไทย ภาษาบาลี ภาษาขอม เลขคณิตมากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับความสามารถของครูผู้สอนและความสนใจของผู้ เรียน หนังสือเรียนสมัยนั้นคือประถม ก กา ได้กล่าวถึงวิธีการศึกษาไว้ว่า

... ฝ่ายว่าบิดรเอาไปฝากฝัง ให้อยู่วัดวา น้ำตาไหลหลัง ในจิตคิดหวัง ถึงเพื่อน ทั้งหลาย ... ครั้นเวลาเช้า พระชิตันเจ้าเรียกเข้ามานี่ ให้เจียนนะโม พุทธโรครังนี้ เหน จะต้องตีที่นี้แลเนา... ข้าไหว้อาจารย์เจ้า ทุกคำเซ่พร้าสั่งสอน เวลาจะเข้านอน เรียกไปสอนทวารตรี ลูกนั่งให้เจียมตัว สิ่งที่ชั่วเอาตัวหนี วิชชาอันที่ดี ให้ไต่ถามที่ ขัดสน อาจารย์ท่านบอกให้ จำใส่ใจไว้เป็นผล คำเซ้า เจ้าจงบ่น สัจวัชยาให้ขึ้นใจ อุตสาหกรรมยัคดี ปฏิบัติเพนนิจไป น้ำฉันแลน้ำใช้ ตักมาไว้ให้ครบครัน...

ข้อความนี้แสดงให้เห็นกิจกรรมของนักเรียนสมัยนั้นที่ได้เล่าเรียนอยู่ในวัด สำหรับเด็กชาย และหญิงที่ไม่ได้เรียนในวัด ตลอดจนประชาชนทั่วไป จะได้รับการศึกษาจากการฟังเทศน์ฟังธรรมที่วัดในวันปกติธรรมดาหรือในงานเทศกาล เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งโรงเรียนขึ้น ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการสอนหนังสือและแสดงพระธรรมเทศนาขึ้นที่ข้างโรงเรียนด้วย สถาบันสงฆ์จึงมีบทบาทในการให้การศึกษแก่ประชาชนทั่วไปที่โรงเรียนด้วย

ในเวลานั้น กระบวนการเรียนรู้ทางสังคมหรือกระบวนการสังคมประภคิต (socialization) ของประชาชนมีศูนย์กลางอยู่ที่สถาบันครอบครัวและสถาบันสงฆ์ หรือจะกล่าวเฉพาะสถาบันสงฆ์ก็ไม่ผิดนัก โดยเหตุที่สถาบันครอบครัวก็ได้รับอิทธิพลทางความคิดและการดำรงชีวิตจากสถาบันสงฆ์ จึงได้ถ่ายทอดแนวความคิดและวิถีชีวิตแก่สมาชิกในครอบครัวต่อไป แม้ว่าจะไม่มีหลักสูตรการศึกษาที่แน่นอน ปราศจากการจัดระบบการศึกษา แต่การจัดการศึกษาโดยสถาบันสงฆ์สมัยโบราณจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ก็มีเอกภาพและมีบทบาทสำคัญในการสร้างสังคมที่มีเอกภาพ เพราะมีวัตถุประสงค์หลักร่วมกันคือการผลิตบุคลากรที่มีคุณธรรมตามแนวพุทธศาสนา และมีคุณลักษณะตรงตามความต้องการของสังคมสมัยนั้น เมื่อสถาบันสงฆ์ได้ทำหน้าที่หลักอันสำคัญเช่นนี้แล้ว ประชาชนก็ได้ทุ่มเทกำลังกายและกำลังทรัพย์ในการสร้าง ปฏิสังขรณ์และทะนุบำรุงวัด สถาบันสงฆ์จึงเป็นแหล่งศิลปวัฒนธรรมของชาติไปโดยปริยาย

๒. บทบาทด้านศิลปวัฒนธรรม

การสร้างบ้านเมืองสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เมื่อรวบรวมผู้คนเป็นปึกแผ่นแล้ว นอกจากรัฐจะต้องสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจ เพื่อตอบสนองความต้องการพื้นฐาน (basic needs) ด้านปัจจัยสี่ของประชาชนแล้ว ยังต้องรวบรวมและสร้างศิลปวัฒนธรรม เพื่อตอบสนองความต้องการความมั่นคงทางจิตใจด้วย การสร้างวัดเป็นโอกาสที่ผู้มีฝีมือทางศิลปแขนงต่าง ๆ ผู้มีแรงงาน ผู้มีทรัพย์สินเงินทองจะได้ร่วมกันทำให้ศิลปวัฒนธรรมของชาติปรากฏเป็นรูปธรรม สร้างความภาคภูมิใจแก่คนในชาติ เอกภาพและความมั่นคงของชาติจะเห็นได้จากศิลปวัฒนธรรมอันเป็นเอกลักษณ์ของชาตินี้เอง

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ มีการปฏิสังขรณ์วัดเก่าที่ถูกทำลายตั้งแต่ครั้งเสียกรุง และสร้างวัดใหม่จำนวนมาก ดังที่นายมี มหาดเล็ก ได้พรรณนาไว้ในเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

ครั้นเสร็จสรรพจับสร้างพระอาวาส	ทั่วพระราชนิเวศน์เขตสถาน
ที่เสรำหมองทองมัวและรั้วราน	โบสถ์เจดีย์วิหารแลการเปรียญ
ทั้งกุฎิที่ฐานสะพานเขื่อน	ที่หลีกเลื่อนสร้างใหม่ให้เสถียร
ทั้งพระปราสาทพระระเบียงเลวียงเวียน	ที่หักเหี้ยนเปลี่ยนใหม่ไปใส่เดิม
ทั้งหอไตรหอรระฆังทั้งโรงกรัก	ที่ปรักหักพังก็สร้างเสริม
ที่ขาดค้างสร้างเก่าแต่เค้าเดิม	ที่สร้างเพิ่มลงใหม่ให้ไพบุลย์

เมื่อสร้างวัดแล้ว ก็จะสร้างพระพุทธรูปเป็นพระประธานในโบสถ์ ประดับตกแต่งด้วยจิตรกรรมฝาผนัง หลังจากนั้นก็จะทำบุญฉลองวัด มีการแสดงฟ้อนรำขับร้องดนตรีและการละเล่นมากมาย วัดจึงเป็นแหล่งรวมศิลปกรรมทั้งด้านสถาปัตยกรรม ปฏิมากรรม จิตรกรรม นาฏกรรม และ คีตศิลป์ สำหรับวัฒนธรรมด้านอื่น วัดก็เป็นศูนย์รวมวัฒนธรรมของท้องถิ่นที่วัดตั้งอยู่ ถึงกับมีคำกล่าวว่า วัดเป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่สังคมต้องการ

เมื่อต้องการประกอบกิจกรรมสังคม ชาวไทยมักอาศัยสถานที่ของวัด และมีกิจกรรมที่เป็นที่ปรึกษา ไม่ว่าจะเป็นการจัดการศึกษา การจัดมหรสพการละเล่นในเทศกาลต่าง ๆ การทำพิธีตามประเพณี เช่น ถวายสังฆทาน ถวายภัตตาหารวันพระ ทำบุญในวันสำคัญทางศาสนาหรือโอกาสพิเศษได้แก่ วันขึ้นปีใหม่ วันคล้ายวันเกิด ด้วยเหตุนี้วัดหรือสถาบันสงฆ์จึงเป็นสถาบันสังคมที่รวมวัฒนธรรมประเพณีของท้องถิ่น และเป็นสถาบันที่มีบทบาทในการจัดระเบียบสังคมไปด้วยในตัว เมื่อมีบุคคลประพฤติผิดนอกรอย หรือสร้างความขัดแย้งขึ้นในสังคมแน่นอนว่าภิกษุสงฆ์จะต้องมีหน้าที่ไกล่เกลี่ยและขจัดความขัดแย้งที่เกิดขึ้น ที่สำคัญที่สุดคือการแก้ปัญหาความขัดแย้งระหว่างชนชั้นในสังคม

๓. บทบาทในการแก้ปัญหาสังคม

สถาบันสงฆ์ได้ทำหน้าที่เป็นโรงพยาบาลจิตเวช แก้ไขปัญหาด้านจิตใจของประชาชน ทั้งในลักษณะของการแสดงให้เห็นสังฆธรรมตามคตินิยมของพุทธศาสนา เพื่อให้รู้จัก “ปลง” หรือละความยึดมั่นถือมั่นอันเป็นต้นเหตุแห่งความทุกข์ทั้งปวง และในลักษณะของการทำนาย โชคชะตาราசி แนะนำวิธีที่จะได้รับโชคที่ควรจะได้ แนะนำวิธีขจัดเคราะห์กรรมที่จะมาถึง หรือผ่อนหนักให้เป็นเบา อย่างเช่นในกรณีของฟัก ในนวนิยายเรื่องรัตนโกสินทร์ ท่านสมภารทำนายว่าฟัก ปีนั้นถ้าฟักอยู่ในเมืองจะเดือดร้อน ฟักจึงถูกส่งตัวไปอยู่นอกเมืองกับลุง จะได้ไม่ต้องประสบเหตุการณ์ที่ทำให้เดือดร้อน สำหรับคนที่ต้องเดือดร้อนหากอยู่ในเทศมราวาส ก็อาจจะหนีร้อนไปพึ่งเย็นได้ด้วยการบวช

ในเรื่องขุนช้างขุนแผน มีบทสนทนาที่แสดงให้เห็นประโยชน์อย่างหนึ่งของการบวชคือไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ซึ่งจะต้องทำงานหนัก ดังที่สมภารวัดป่าเลไลยก์ได้กล่าวกับสามเณรแก้วว่า

มราวาสนี่ชาติมันชั่วนัก	จะสึกไปให้เขาสักเองหรือหา
ข้อมือดำแล้วระกำทุกเวลา	ไหลกับบ่าแบกกันจนบรลีย์
ถ้ามูลนายรักมั่งจะยั้งชั่ว	เอ็นดูตัวหาให้ทำการหนักไม่
แม้ชังก็จะใช้ให้เจ็บใจ	เสียดไม้ลากซุงสารพา

ในภษิตติกรรมได้กล่าวถึงสาเหตุของการบวชนอกเหนือจากการตั้งใจบวชเพื่อศึกษาปฏิบัติธรรมว่า “บวชหลบราชการหนักบวชยกย่อง บวชหาพึ่งหาไปบวชไม่ตรง” นอกจากบวชหนีราชการแล้ว เข้าใจว่าน่าจะมีการบวชหนีโทษภัยที่จะมีมาถึงตัวด้วย เช่น สุนทรภู์ ซึ่งออกบวชในรัชกาลที่ ๓ ไม่ว่าจะหนีเพราะไม่ถูกกับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เมื่อทรงครองราชย์เป็นรัชกาลที่ ๓ สุนทรภู์เกรงราชภัย หรือเป็นเพราะวิวาทกับญาติ ก็เป็นการบวชหนีภัยนั่นเอง สำหรับคนยากจนหมดหนทางที่จะประกอบอาชีพ การบวชก็เป็นหนทางหนึ่งที่จะเลี้ยงชีวิตได้ อย่างน้อยที่สุดก็มีอาหารบิณฑบาต แต่ถ้ามีวิชาความรู้ไม่ว่าจะเป็นพุทธศาสตร์หรือไสยศาสตร์ ก็จะได้ “หาพึ่งหาไป” ได้ ถ้ารู้พุทธศาสตร์สามารถแสดงธรรมได้ ก็จะได้ค่าภัณฑเทศน์ ถ้ารู้ไสยศาสตร์หรือเครื่องานวิชา ก็จะมีรายได้จากการประกอบพิธีกรรม สะเดาะเคราะห์ ต่ออายุ

ทำเสน่ห์ เป็นหมอดู หมอยา หมอนวด ทำเครื่องรางของขลัง ตลอดจนเป็นครูสอน
เวทมนตร์ วิชารักษาตัวให้อยู่ยงคงกระพัน ดูเหมือนความรู้ด้านไสยศาสตร์หรือเดรัจฉานวิชาจะมี
หนทางทำรายได้ได้ดีกว่าวิชาพุทธศาสตร์เสียอีก ซึ่งก็ถูกต้องอยู่แล้ว เพราะพระพุทธรเจ้าไม่ทรง
อนุญาตการบวชเพื่อหาเลี้ยงปากเลี้ยงท้อง และสะสมวัตถุเงินทอง

ประโยชน์อีกประการหนึ่งของการบวชคือเป็นโอกาสได้เลื่อนฐานะทางสังคม ถ้าบวชแล้ว
เรียนจนได้เป็นเปรียญ เมื่อลาสิกขาบทก็จะได้เข้ารับราชการ หากไม่ลาสิกขาบท สามารถเล่า
เรียนพระปริยัติธรรมได้เปรียญสูง ๆ ก็จะมีโอกาสได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ
มีตำแหน่งปกครองคณะสงฆ์ ได้รับลาภ ยศ สรรเสริญ ในลักษณะเดียวกับที่มูลนายหรือข้าราชการ
ผู้ใหญ่ได้รับนั่นเอง สถาบันสงฆ์จึงช่วยลดความขัดแย้งเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างชน
ชั้นลงไปได้บ้าง เพราะชนชั้นล่างมีโอกาสที่จะเลื่อนฐานะทางสังคมอยู่เหมือนกัน เมื่อกว่าเช่น
นี้ อาจทำให้เห็นว่าสถาบันสงฆ์เป็นแหล่งผลิตชนชั้นผู้นำในสังคม และมองภาพสังคมสงฆ์ผิดไป
ว่ามีการแบ่งชนชั้นเช่นเดียวกัน ในสังคมสงฆ์ ฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมที่ติดตัวมาก่อนบวช
ไม่มีประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของพระภิกษุ ภิกษุทุกรูปมีสิทธิพื้นฐานเท่าเทียมกัน มีหน้าที่
และกิจวัตรไม่แตกต่างกันมากนัก การดำรงชีวิตในสังคมสงฆ์จึงเป็นการศึกษาชีวิตผู้คนในอีก
ลักษณะหนึ่ง ที่ต่างจากสังคมฆราวาส เป็นการเรียนรู้วิธีการดำเนินชีวิต โดยอยู่เหนือหรือพ้น
จากสถานะที่เป็นปัญหา สามารถเอาชนะอุปสรรคได้ด้วยปัญญา เมื่อผ่านการศึกษาในสถาบัน
สงฆ์แล้ว ก็น่าจะได้รับความรู้ในการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง และเป็นกำลังสำคัญในการแก้
ปัญหาสังคมได้ด้วย

แม้ว่าการปฏิบัติตามคำสอนในพุทธศาสนาให้เหมาะสมกับฐานะของตน จะสามารถแก้
ปัญหาชีวิต และสังคมได้อย่างดียิ่ง แต่รู้สึกว่าจะเป็นการยากที่จะดำเนินชีวิตตามแนวพุทธธรรม
สถาบันสงฆ์เองก็ประสบปัญหามากมาย ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์ทรงพยายาม
ฟื้นฟูสถาบันสงฆ์ให้เป็นศูนย์รวมจิตใจประชาชน และมีบทบาทในการสร้างเอกภาพและความมั่น
คงในชาติได้ในระดับหนึ่ง แต่สถาบันสงฆ์ก็ยังไม่เข้มแข็งพอที่จะควบคุมภิกษุสงฆ์ให้ปฏิบัติ
เคร่งครัดตามธรรมวินัยได้ดั่งนึก ปราภพพฤติกรรมไม่งามสมแก่สมณเพศอยู่เป็นอันมาก ใน
รัชกาลที่ ๓ วัชรญาณภิกษุจึงทรงตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นสำหรับภิกษุที่ปรารถนาจะปฏิบัติเคร่งครัด

เหตุการณ์เช่นนี้เป็นวิวัฒนาการปกติของทุกศาสนา เมื่อไม่มีศาสดาคอยควบคุมดูแล กาลเวลาผ่านไป สาวกส่วนใหญ่ก็ประพฤติย่อหย่อน แล้วก็จะมึนงงจำนวนหนึ่งตระหนักถึงปัญหาพยายามจะปฏิบัติเคร่งครัดขึ้น เมื่อกาลเวลาผ่านไป สิ้นผู้นำในการปฏิบัติเคร่งครัด ความย่อหย่อนก็เกิดขึ้นไม่ต่างกัน ประวัติศาสตร์สถาบันสงฆ์ก็อยู่ในอำนาจวัฏจักรนี้เช่นกันจวบจนปัจจุบัน

สถาบันสงฆ์กับสังคมไทยปัจจุบัน

ปัญหาต่าง ๆ ในสังคมสงฆ์ปัจจุบันโดยทั่วไปไม่ต่างจากสมัยต้นรัตนโกสินทร์มากนัก แม้ว่าจะมีองค์กรปกครองสงฆ์ที่มีอำนาจชัดเจน มีสถาบันการศึกษาของสงฆ์โดยเฉพาะทั้งสายภาษาบาลีที่มีการสอบเป็นเปรียญ และสายสามัญที่มีหลักสูตรถึงระดับปริญญาโท ภิกษุสงฆ์ได้รับการศึกษาระดับสูงมากมาย แต่ก็ยังมีภิกษุอีกมากที่ขาดโอกาสทางการศึกษา หรือไม่ใส่ใจที่จะศึกษา เจ้าอาวาสรวมทั้งพระอุปัชฌาย์อาจารย์ ก็ไม่ได้เอาใจใส่เท่าที่ควรในการอบรมสั่งสอนพระธรรมวินัยให้ภิกษุในความดูแล เป็นผลให้เกิดปัญหาการประพฤติดิศัประธรรมวินัยมากมาย ไม่ต้องกล่าวถึงความผิดอันเป็นเหตุให้ต้องอาบัติเล็กน้อย ที่มีได้เป็นข่าวทางสื่อสารมวลชน ปัญหาภิกษุประพฤติดิศัประธรรมวินัยอย่างร้ายแรงก็เรื้อรังรอการชำระสะสางอีกมาก

ปัญหาเหล่านี้ส่วนหนึ่งเกิดจากการที่ผู้ที่เข้ามาบวชมิได้มุ่งหมายในการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า แต่บวชเพื่อหนีปัญหาต่าง ๆ เช่น ปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหาครอบครัว แม้แต่นักการเมืองบางคนก็หนีปัญหาการเมืองไปบวช นอกจากนี้ยังมีอีกจำนวนไม่น้อยที่บวชเพื่อแสวงหาลาภ ใช้เครื่องเงิน วิชาเพื่อให้ได้มาซึ่งเงินทอง องค์กรปกครองสงฆ์ไม่อาจแก้ไขสถานการณ์เหล่านี้ได้ดีเท่าที่ควร เนื่องจากความย่อหย่อนเฉื่อยชา ไม่อาจปฏิบัติงานหรือแก้ไขปัญหาได้ในเวลาอันสมควร ไม่อาจจัดการศึกษาที่มีประสิทธิภาพ ในการผลิตภิกษุที่เชี่ยวชาญพุทธธรรมอย่างลึกซึ้ง มีศีลาจารวัตรตรงความควรแก่สมณเพศ ด้วยสถานการณ์ดังกล่าวนี้ สถาบันสงฆ์จึงมิได้เป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชนอีกต่อไป บทบาทของสถาบันสงฆ์ในการชี้นำสังคมด้วยการให้การศึกษานอกระบบ (nonformal education) และการศึกษาตามธรรมชาติ (informal education) ตลอดจนบทบาทในการแก้ปัญหาสังคมได้รับการกล่าวถึงบ้าง แต่ก็ไม่อาจลบล้างข้อด้อยที่มีอยู่ สถาบันสงฆ์จะต้องได้รับการฟื้นฟูอีกครั้งหนึ่ง

แม้ว่าโลกจะเจริญพัฒนาไปมากจนดูราวกับว่ามนุษย์ไม่จำเป็นต้องพึ่งพาศาสนาก็ได้ แต่ที่จริงกลับเป็นว่าในขณะที่เผชิญกับความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุซึ่งต้องอาศัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี จิตใจกลับรู้สึกอ้างว้าง ไร้จุดหมายในการดำเนินชีวิต ความขัดแย้งระหว่างค่านิยมเดิมในการดำเนินชีวิตเรียบง่ายสอดคล้องกับธรรมชาติ กับค่านิยมสมัยใหม่ที่กระตุ้นให้แสวงหาและสะสมวัตถุสมบัติอย่างไม่มียั้งยั้ง ประกอบกับสภาพสังคมที่ซับซ้อน ทำให้ผู้คนในสังคมปัจจุบันต้องการที่พึ่งทางจิตใจมากกว่าทุกสมัยที่ผ่านมา สถาบันสงฆ์ควรจะทำให้อุบาสกอุบาสิกาเชื่อมั่นได้ว่าศาสนาจะเป็นที่พึ่งอันเกษมได้ในเวลาอันวิกฤติเช่นนี้ เริ่มต้นด้วยการจัดระเบียบสังคมสงฆ์ตามหลักพระธรรมวินัย

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดในการบริหารราชการแผ่นดิน ทรงตรากฎหมายควบคุมภิกษุสงฆ์ให้ปฏิบัติตามพระธรรมวินัย ขนาดทรงเข้มงวดกวดขันจริงจัง มีการสึกพระที่ล่วงละเมิดพระธรรมวินัยจำนวนมาก ก็ยังมีภิกษุอยู่ชั้หลงเหลืออยู่เป็นอันมาก เป็นปัญหาที่ปรากฏในวรรณคดีสมัยนั้น ให้เราได้ศึกษากันถึงปัจจุบัน ครั้นล่วงมาถึงปัจจุบัน รัฐบาลไม่ได้เอาใจใส่จริงจังกับปัญหาที่ภิกษุสงฆ์ล่วงละเมิดพระธรรมวินัย อาจเป็นเพราะถือว่ากฎหมายคือพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ให้อำนาจมหาเถรสมาคมบริหารกิจการคณะสงฆ์แล้ว เป็นหน้าที่ของมหาเถรสมาคมที่จะต้องควบคุมดูแลและแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น ปัญหาที่ควรพิจารณาคือพระราชบัญญัติคณะสงฆ์สอดคล้องหรือขัดแย้งกับพระธรรมวินัยในแง่ใดบ้าง และมหาเถรสมาคมใช้อำนาจด้วยความเป็นธรรมหรือไม่

นักวิชาการด้านปรัชญาและศาสนาได้ถกเถียงกันบ้างแล้วถึงปัญหาเหล่านี้ นักกฎหมาย นักวิชาการที่สนใจปรากฏการณ์ทางศาสนาที่เกิดขึ้นในปัจจุบันก็ได้วิพากษ์วิจารณ์แสดงความคิดเห็นกันมากพอสมควร อุบาสกอุบาสิกาผู้ปฏิบัติธรรมเป็นที่ทราบกันดีในสังคมได้แสดงความเป็นห่วงต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น และที่สำคัญที่สุดคือภิกษุสงฆ์บางกลุ่มมีความกระตือรือร้นที่จะแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น ก็ได้แต่หวังว่าจะมีใช่เป็นเพียงเดินตามคลื่นตื้นตามลม ขอให้เป็นการเคลื่อนไหวที่จะนำไปสู่การฟื้นฟูสถาบันสงฆ์ได้อย่างแท้จริง ในเมื่อเราเลือกที่จะปกครองตนเองด้วยระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข เราทุกคนก็ควรจะช่วยกันแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นเอง ไม่ควรจะปล่อยปละละเลย จนเกิดวิกฤติการณ์ให้เป็นเหตุให้ต้องเดือดร้อนไปถึง

เบื้องพระยุคลบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๙ ทรงตราครุฑกับการแก้ปัญหาของบ้านเมืองมาตลอดระยะเวลาที่ทรงครองแผ่นดิน ในวโรกาสที่ทรงครองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี ในปี พ.ศ.๒๕๓๕ นี้ วิธีที่ลึที่สุดในการแสดงความจริงรักภักดีคือการปฏิบัติหน้าที่โดยธรรม ตามรอยพระบาท ดังที่ได้ตรัสไว้ว่า “เราจะครองแผ่นดินโดยธรรม”

การปฏิบัติหน้าที่ของแต่ละคน นอกจากหน้าที่การงานแล้วก็ยังมีหน้าที่ในครอบครัว หน้าที่ต่อเพื่อน ตลอดจนหน้าที่ตามสถานภาพในสังคมที่ตนสังกัดอยู่ ไม่ว่าในหน้าที่ใดก็ตาม จะต้องเป็นผลดีเจริญพัฒนา หากปฏิบัติตามคำแนะนำสั้น ๆ ที่พระยาอนุมานราชชนเจียนไว้ในหนังสือ “ฟื้นความหลัง” ว่า “พุทธศาสนาสอนให้คนรู้จักใช้ปัญญาตรึกตรองด้วยเหตุผล เมื่อเห็นจริงแล้วจึงให้เชื่อ ถ้าสิ่งใดดี ผู้รู้สรรเสริญว่าเป็นความเจริญ เมื่อเห็นจริงแล้ว เราก็พยายามบำเพ็ญสิ่งนั้นให้มียิ่ง ๆ ขึ้นในตน ถ้าตรงกันข้าม คือสิ่งใดชั่ว ผู้รู้ติเตียนว่าเป็นความเสื่อม เมื่อเห็นจริงแล้ว เราก็พยายามละทิ้งเสีย อย่าให้มีอยู่ในตนต่อไป” ทั้งฆราวาสและภิกษุสงฆ์ที่ปฏิบัติได้ดังนี้ ย่อมเป็นกำลังในการฟื้นฟูสถาบันสงฆ์ให้เป็นหลักในการสร้างและพัฒนาสังคมได้ต่อไป

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

หนังสือประกอบการเขียน

กฎหมายตราสามดวงเล่ม ๔. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕.

กฎหมายตราสามดวงกับสังคมไทย. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๕.

คณิงนิตย์ จันทบุตร. สถานะและบทบาทของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : กลุ่มประสานงานศาสนาเพื่อสังคม, ๒๕๓๒.

ปัญญา บริสุทธิ์. การศึกษาสภาพสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จากเอกสารสำคัญทางวรรณคดีสมัยนั้น. กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๘.

พิพาดา ยังเจริญ และ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.๒๓๒๕ - ๒๓๕๔). กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ภัชราพร ช้างแก้ว. พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐไทยแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และ รัชกาลที่ ๖. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

วินิตา คิถียนต์. รัตนโกสินทร์. ๒ เล่ม. กรุงเทพฯ : บำรุงสาส์น, ๒๕๓๐.

ศรีนครินทร์วิโรฒ พิษณุโลก, มหาวิทยาลัย. ศูนย์สุขุทัยศึกษา. สารคดีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี. พิษณุโลก : มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

สายชล วรรณรัตน์. พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.๒๓๒๕ - ๒๓๕๒). วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

สุโขทัยธรรมมาธิราช, มหาวิทยาลัย. เอกสารการสอนชุดวิชาพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมของการเมืองไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑.

สุวรรณมา สถาอานันท์และเนื่องน้อย บุญยเนตร. คำ : ร่องรอยความคิด ความเชื่อไทย. กรุงเทพมหานคร : ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕. (ชุดความคิดและภูมิปัญญาไทย เล่มที่ ๒).

อคิน รัตทีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคัมปไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.๒๓๒๕ - ๒๔๑๖). แปลโดย
ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และ พรรณี สรุงบุญมี. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการ
ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๑๘.

อังฉรา กาญจน์โนมัย. การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.๒๓๒๕ -
๒๓๕๔). วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๒๓.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๓๔

เวียงคววม
เรื่อง . . .

สถาบันสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้น

โดย . . .

น.ส. นิโรบล ศรีไพศาลมงคล

คณะ : คุรุศาสตร์ 3741320

สถาบันสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

พระพุทธศาสนาอยู่คู่แผ่นดินสยามมาช้านาน ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา พระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์ทรงมีบทบาทในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา โดยทรงถือเป็นพระราชกิจที่สำคัญซึ่งพระองค์ทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก ครั้นเมื่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ก็ทรงเริ่มดำเนินพระราชภาระทั้งหลาย ทำนุบำรุงทั้งทางด้านอาณาจักรและศาสนจักร การครั้งนี้สืบเนื่องมาจากนโยบายที่จะเร่งสร้างกรุงเทพฯ ให้รุ่งเรืองดังพระนครศรีอยุธยา

ในส่วนของศาสนจักร ได้มีการเร่งสร้างวัด บูรณปฏิสังขรณ์ให้งดงามสมกับการสถาปนากรุงเทพฯ เป็นราชธานี พระราชกรณียกิจที่สำคัญประการหนึ่งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คือ ทรงจัดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก เนื่องจากมีพระราชปรารภว่า พระบาลีและพระอรรถกถาของพระไตรปิฎกเวลานั้นยังไม่สมบูรณ์ที่จะใช้เป็นหลักของศาสนาได้ จากพระราชปณิธานในการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาครั้งใหญ่ตนเอง ซึ่งเป็นมูลเหตุที่สะท้อนให้เห็นถึงความเอาพระราชาหฤทัยใส่ของพระองค์ รวมทั้งความสำคัญของสถาบันสงฆ์อันเป็นศูนย์กลางของสังคมนับตั้งแต่ครั้งโบราณกาล แม้ว่าภาวะการณียบ้านเมืองในยามนั้นต้องพจญกับสงครามอยู่นั่นเอง หรือจวบจนยามที่อยู่ในภาวะสุขสงบเช่นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์ทั้ง 3 รัชกาลในแผ่นดินต้นก็จะทรงละความสำคัญของสถาบันศาสนาหาไม่ด้วยเหตุนี้เอง หากจะเปรียบสถาบันกษัตริย์ตั้งร่มโพธิ์ของอาณาจักรสยาม สืบต่อกันมาเปรียบได้กับร่มโพธิ์ที่แผ่กิ่งก้านสาขาอันร่มรื่นอยู่คู่กับสังคมไทยมาโดยตลอด

ศาสนสถานอันเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของสถาบันสงฆ์ คือ วัด ซึ่งเป็นที่อยู่ของพระสงฆ์ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ เป็นสถานที่เป็นเครื่องวัดภูมิธรรม และภูมิรัฐของศาสนิกผู้ประพฤติตามพระธรรมวินัยของพระศาสดา อีกทั้งยังเป็นสถานที่สงบให้ความร่มเย็นทั้งกายและใจ ธรรมเนียมในการสร้าง และบูรณปฏิสังขรณ์วัดให้เป็นศูนย์กลางของสังคมหาได้เริ่มแต่เพียงชนชั้นกษัตริย์ไม่ หากรวมถึงขุนนางในราชสำนัก ซึ่งเป็นกำลังเข้มแข็งที่จะช่วยอุปถัมภ์บำรุงพระบรมศาสนาให้ยืนยง นอกจากการสร้างวัดแล้ววิธีที่จะอุปถัมภ์บำรุงศาสนามีด้วยกันหลายวิธี เช่น การตักบาตร ทอดกฐิน ทอดผ้าป่า ถวายอาหาร และเครื่องอุปโภคบริโภคแก่ภิกษุสามเณร ให้ลูกหลานบวชเรียนเป็นสามเณร และภิกษุ ซ่อมอาคารสถานที่ในวัดซึ่งเก่าแก่ชำรุดทรุดโทรม จ้างคนคัดลอกคัมภีร์ถวายวัด สร้างกุฏิ และศาลา เป็นต้น ขุนนางในสมัยโบราณเห็นว่า การสร้างวัด เป็นการบำเพ็ญกุศลซึ่งทำได้ยากยิ่ง เพราะต้องใช้จ่ายงบประมาณมาก หากแต่กุศลกรรมที่บังเกิดนั้น ยังเป็นประโยชน์ให้แก่ประชาชนทั่วไปมหาศาล เพราะต้องอาศัยวัดเป็นสถานที่ที่บวชเรียน สถานที่เฝ้าศพ เป็นสถานที่บำเพ็ญกุศล และเป็นสถานที่สดับพระธรรม

เทศนา วัดในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งสร้างจากการอุปถัมภ์ของชนชั้นขุนนาง ได้แก่ วัดประยูรวงศ์
วัดนวลนรดิษฐ์ สร้างโดย เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) วัดมหาพิชัยญาติ สร้างโดย พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต)
วัดกัลยาณมิตร สร้างโดย เจ้าพระยานิกรบดินทร์ เป็นต้น

สำหรับชนชั้นไพร่ซึ่งส่วนใหญ่เป็นแรงงานเกษตร แม้จะมีฐานะที่ยากจน แต่ในเรื่องของ
การบุญงานกุศลแล้ว ก็มีศรัทธาแก่กล้า วัดตามบ้านนอกจึงได้พวกรุ่นานาชาวไร่บำรุงด้วยจิตศรัทธา
เป็นนิจ ดังนั้น การบอกบุญ เรียกว่าชาวบ้านให้ช่วยกันบริจาคสิ่งของและแรงงานคนละเล็กคนละน้อย
ในการสร้างวัด จึงเป็นเรื่องของความศรัทธาสามัคคีที่มีต่อสถาบันศาสนาอย่างแท้จริง

แม้ว่ามูลเหตุที่มาของการสร้างและบูรณปฏิสังขรวัดวาอาราม จะมาจากการอุปถัมภ์ของ
ชนหลากหลายชนชั้น แต่จุดประสงค์สำคัญประการแรกก็คือ เพื่อใช้วัดเป็นที่ในการประกอบพิธีทางศาสนา
อันรวมไปถึงการร่วมทำบุญทำทาน ฟังเทศน์ฟังธรรม พบปะและสนทนา วันที่สำคัญยิ่งในศาสนาก็คือ
วันเพ็ญเดือนหก อันเป็นวันที่พระพุทธเจ้า ประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน ตามวัดต่าง ๆ มีพิธีทางศาสนา
เรียกว่า งานวิสาขบูชา ซึ่งจัดว่าเป็นงานใหญ่ที่มีผู้คนไปร่วมชุมนุมยิ่งกว่าวันสำคัญอื่น ๆ เพราะมีคติ
ถือว่า การทำบุญในวันนี้จะได้ผลานิสงฆ์ยิ่งนัก ตามหลักฐานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า-
นภาลัย ได้ปรากฏการวางระบบ เรื่องการทำบุญในงานวันวิสาขบูชาว่า "แต่ขึ้นสืบไปถึง ๗ วันเดือน 6
ขึ้น 14 ค่ำ 15 ค่ำ แรม 1 ค่ำ เป็นวันพิธีวิสาขบูชาหนักขัตฤกษ์ใหญ่ ... พระบรมวงศานุวงศ์
และข้าทูลลอองธุลีพระบาท ไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์ ลูกค้ำวานิช สมณชีพราหมณ์ทั้งปวง จงมีใจ
ศรัทธาปลงใจลงในกรกุศล อุส่าห์กระทำวิสาขบูชาให้เป็นประเพณีอย่าได้ขาด ฝ่ายมหาราชันจง
รักษาศีลถวายบิณฑบาต ทาน ปล่อยสัตว์ ตามศรัทธาทั้ง 3 วันดูจวันตรุษสงกรานต์ เพลาเพนแล้ว
มีพระธรรมเทศนาในพระอาราม ครั้นเพลาย่ำ ให้ตกแต่งเครื่องสักการบูชา พวงดอกไม้มาลากระทำ
ให้วิจิตรต่าง ๆ รูปเทียนชวลาทั้ง (รง) ผ้านางกระดาด ออกไปยังพระอารามบูชาพระรัตนไตรย
ตั้งพนมดอกไม้ แขนพวงดอกไม้รูปเทียน ธงใหญ่ธงน้อย ในพระอุโบสถวิหาร ที่ลานพระเจดีย์ และ
ศรีพระมหาโพธิ ... ๗ วันเดือน 6 ขึ้น 15 ค่ำนั้น เป็นวันเพ็ญบูรณมี ให้ข้าทูลลอองธุลีพระบาทใน
พระราชวังหลวง ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ประชุมกันถวายสลากภัตแก่พระสงฆ์ แลให้มรรค-
ทายกทั้งปวงชักชวนสัปบุรุษทายก บรรดาที่อยู่ใกล้เคียงอารามใด ๆ ให้ทำสลากภัตถวายพระสงฆ์
ในอารามนั้น ๆ เพลาย่ำให้เอาหม้อใหม่ ใส่่น้ำลอยด้วยดอกอุบลบัวหลวง วงสายสิญจน์เป็นน้ำปัดไปตั้ง
ที่อุโบสถ พระสงฆ์ลงพระอุโบสถและจะได้สวดพระพุทธมนต์ จำเริญพระปริตกรรม ครั้นจบแล้ว หม้อน้ำ
ของผู้ใดก็เอาไปกินอาบ ประพรมรดเข้าเรือนเคหา บำบัดโรคอุปัฏฐากต่างต่าง"

นอกจากวันวิสาขบูชา ก็ยังมีวันสำคัญในพระพุทธศาสนาซึ่งชาวบ้านจะพร้อมใจกันไปทำบุญ

ที่วัดอย่างเอิกเกริก เช่น วันตรุษ วันพระ วันเข้าพรรษา วันถวายสลากภัต วันทอดกฐิน วันออกพรรษา วันมาฆบูชา วันมีเทศนามหาชาติ และวันถวายเพลิง

วันสำคัญทางศาสนามีด้วยกันหลายวัน แต่มีเพียง เฉพาะวันเหล่านั้นที่ประชาชนจะได้ทำบุญสุนทานกันแต่อย่างเดียวก็น่าจะไม่ พระมหากษัตริย์ไทยทรงมีพระกระแสรับสั่งอยู่เนื่อง ๆ ในการชักนำเจ้านาย ข้าราชการบริวาร พ่อค้า และประชาชน ให้หมั่นสมาทาน ศีล ทำบุญกุศลอยู่เสมอ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเอาพระทัยใส่ในเรื่องนี้เป็นอย่างมาก ถึงกับออกพระราชกำหนดกฎหมายว่าด้วยการประพฤติปฏิบัติตน ตั้งอยู่ในทศกฐนกรรมบถวินัยทั้ง สิบประการ อันได้แก่ กายกรรม 3 วจีกรรม 4 มโนกรรม 3 รวมทั้งให้มีการรักษาพระอุโบสถศิลปแปด ศิลสิบประการ ทรงชวนให้มีการทำบุญให้ทาน สดับฟังธรรมเทศนา เจริญภาวนา

อย่างไรก็ตาม พุทธศาสนาที่ถือปฏิบัติกันมาช้านานในสยาม ไม่ได้กับเคร่งครัดทีเดียวนัก พิธีกรรมต่าง ๆ ก็มักจะมีการเล่นสนุกสนานเข้ามาแทรกอยู่เสมอ โดยเฉพาะการฉลองโบสถ์ใหม่ที่สร้างขึ้น ก็จะมีการฉลองกันเจ็ดวันเจ็ดคืน มีการจุดดอกไม้ไฟ เล่นหนังตลุง ละครกลางแปลง แล้วก็มีการให้ทาน ทั้งฉลากที่สอดไว้ในผลมะนาว สำหรับงานที่ใหญ่โตมโหฬารก็มักจะกระทำกันในกรุงเทพฯ โดยมีเศรษฐีช่วยกันออกเงินอุดหนุน สำหรับชาวบ้านธรรมดาตามบ้านนอก ก็จะร่วมทำบุญกับวัด เช่น งานก่อพระเจดีย์-ทราย ซึ่งจะมีการขนทรายเข้าวัดด้วย ช่วงเทศกาลจะเป็นช่วงเวลาสนุกสนานรื่นเริง ชาวบ้านได้มีโอกาสชุมนุมพบปะสังสรรค์กันที่วัด ซึ่งนับว่าเป็นรากฐานที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับประชาชนดำเนินไปอย่างใกล้ชิด

จุดประสงค์ที่สอง กล่าวคือ วัดเป็นศูนย์กลางทางการศึกษา โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้มีบทบาทในการเป็นผู้นำทางภูมิปัญญา โดยทำหน้าที่อบรมสั่งสอนให้แก่กุลบุตรของไทย ทั้งค่านิยม และคุณธรรมพื้นฐานของสังคม ซึ่งกุลบุตรได้รับควบคุมไปกับการเรียนอักษรวิธีเบื้องต้น การศึกษาในสมัยนี้เป็นการเรียนอย่างไม่เป็นทางการ ทางวัดไม่ได้ตั้งหลักสูตรให้พระผู้เป็นครูจะต้องสอนวิชามากน้อยเพียงใด และจะต้องสอนวิชาใดวันละกี่ชั่วโมง เด็กจะเริ่มเรียนเมื่อใดก็ได้ ในช่วงอายุระหว่าง 7-10 ขวบสำหรับสถานที่ที่ใช้ทำการสอน ตามวัดใหญ่ ๆ มักจะใช้หอกกลาง ซึ่งเป็นสถานที่ประกอบกิจสงฆ์ได้หลายประการ เช่น ใช้เป็นที่เลี้ยงพระ ที่สวดมนต์ ตลอดจนถึงเป็นโรงเรียนสอนความรู้ขั้นต้น ดังนั้น วัดใหญ่ ๆ จึงมีโรงเรียนได้หลายโรง ส่วนวัดเล็ก ๆ ที่มีภิกษุจำพรรษาน้อย อาจไม่แยกออกเป็นคณะ แต่ย่อมมีสถานที่ใช้เป็นโรงเรียน คือ ศาลาการปูเรียน (หรือ การเปรียญ) สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงใช้คู่มือสอนเขียนอ่านหนังสือที่ใช้กันมาแต่สมัยอยุธยา อันได้แก่ หนังสือจินดามณี ของพระโหราธิบดี ซึ่งแต่งถวายสมเด็จพระนารายณ์ หนังสือจินดามณีเป็นแบบเรียนสำหรับการฝึกหัดการเขียนตัวอักษร ไปจนกระทั่งถึงแต่ง

คำประพันธ์ แต่อย่างไรก็ตาม ความต้องการหนังสือแบบเรียนระยะแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ มีมากขึ้น ทั้งนี้สืบเนื่องมาจาก คำนิยมที่ผู้ปกครองปรารถนาให้บุตรหลานของตนอ่านออกเขียนได้ ดังปรากฏในหนังสือ "สุบินทกุมาร" แต่งเป็นกลอนสวด สำหรับหัดอ่านคำที่สะกดด้วยแม่ ก.กา ส่วนวนที่แต่งจึงเป็น ส่วนวนง่าย ๆ ปลูกเป็นเรื่องราวสอนคติธรรมให้เด็กขยันเรียน เคารพ เชื่อฟัง และปรนนิบัติอาจารย์ กตัญญูบิดามารดา และมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดความตื่นตัวในการอ่านออกเขียนได้ กันมากขึ้น จึงมีผู้แต่งแบบเรียนอักษรวิธี หนังสือที่นิยมแพร่หลายคือ "ประณมมาลา" ซึ่งแต่งโดยพระเทพโมฬี (ผึ้ง) วัดราชบูรณะ ส่วนอีกเล่มคือ "ประณม ก.กา" อธิบายการผันพยัญชนะด้วยตัวสะกดมาตรา ต่าง ๆ มีภาพยักความด้วยคำที่สะกดด้วยตัวสะกดเหล่านี้

เป้าหมายของการศึกษาอักษรวิธี เบื้องต้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หาได้มุ่งประเด็นแต่ การอ่านออกเขียนได้เพียงอย่างเดียว หากมุ่งปลูกฝัง โลกทัศน์ ตลอดจนค่านิยมพื้นฐานของสังคมให้แก่ เด็กด้วยซึ่งส่วนหนึ่งมาจากความเชื่อทางพระพุทธศาสนา บุคคลที่ทำหน้าที่ได้เหมาะสมที่สุดจึง เป็น พระภิกษุสงฆ์ จากแบบเรียนในยุคนี้ ได้สะท้อนแนวความคิดหลายประการ ดังเช่นคำนิยมในเรื่องของ การเคารพพ่อแม่ ครูบาอาจารย์ และผู้ใหญ่ ดังที่ปรากฏในหนังสือประณมมาลา ความว่า

"... ดูรายพะเยาว์	อย่าให้เขาละระหา
มีใจจำวาจา	ผู้ใหญ่ว่าจำใส่ใจ
ถ้าจะเจระจา	อย่ามูษาว่าแก๊ไข
แต่ซื่ออย่าดีไป	อย่าทำให้ได้ด่าตี
จะไปแลจะมา	ให้ไหว้ลาอย่าแฆหนี
ถ้าอยู่ที่เขามิ	พ่อแม่ให้ไหว้ลา ..."

คำนิยมที่ปลูกฝังให้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาและเรียนรู้ในคุณธรรมเบื้องต้น ดังปรากฏในแบบเรียน ประณม ก.กา ว่า "ประทีปบูชา ดอกดวงมาลา เรียบเรียงเคียงไว้ บูชาคุณพระ ศรีรัตนไตร ให้เป็นนิจไป ภายในใจตน" และคำนิยมประการสุดท้าย มุ่งปลูกฝังให้มีความยำเกรงเคารพในสถาบัน เจ้าชีวิต และเจ้าขุนมูลนาย ดังปรากฏข้อความในหนังสือประณม ก.กา ว่า "อนึ่งท่านกล่าว จะเปน ข้าท้าว เปนบัวพระยา ใשרู้พระทัย น้ำใจราชา พัททษัรึกษา คือตั้งอัคคี พระเพลิงนี้ไשר บุคคลผู้ใด เปนใจกาลี ใครท้ามักง่าย อันตรายย่อมมี ถ้าวรึกษาคดี มีคุณทุกวัน"

หนังสือเหล่านี้มีข้อพึงสังเกต กล่าวคือ นอกจากจะปลูกฝังคุณธรรม และค่านิยมพื้นฐานของ สังคมให้แก่ กุลบุตร ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แบบเรียนดังกล่าวยังมีการสอดแทรก "โลกทัศน์ใหม่"

ของชนชั้นนำให้กับเด็กอย่างชัดเจน คือการมุ่งเน้นคุณค่าของการศึกษาหาความรู้ ว่ามีความสำคัญยิ่งกว่ายศฐาบรรดาศักดิ์ หรือเชื้อสายวงศ์ตระกูล ดังคำกลอนในประดอม ก.กา ที่ว่า "แม้ว่าสุมี ยศศักดิ์สูงศรี เหล่าวงศ์พงศา รูปทรงยังยิ่ง ทุกสิ่งมีมา บอรู้วิชา นับว่าไม่ตี" และยังชี้ให้เห็นประโยชน์ของการรู้หนังสือ และโทษของการไม่รู้หนังสือ ดังความว่า "... เกิดมาเป็นคน หนังสือเป็นต้น วิชาหนาเจ้า ถ้ามันไม่รู้ อดสูอายุเขา เพื่อนฝูงเยาะเย้ย ว่าเง่าว่าโง่

บางคนเกิดมา ไม่รู้วิชา เคอะอยู่จนโต ไปเป็นข้าเขา เพราะเราเง่าโง่ บ้างเป็นคนโง่ เทียวขอกมี

ถ้ารู้วิชา ประเสริฐหนักหนา ชูหน้าราศี จะไปแห่งใด มีคนปราณี ยากไร้ไม่มี สวัสดิ์มงคล ..."

อนึ่ง หนังสือประดอม ก.กา ยังได้ยกตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นค่านิยมของการเปลี่ยนฐานะทางสังคมซึ่ง เป็นไปได้โดยอาศัยความพากเพียรทางการศึกษา และการขยันทำมาหากิน แม้กระทั่งคนจน เจมร และมอญ ซึ่งจัดว่าเป็นคนกลุ่มน้อย หากมีความพากเพียรอดสาหัส ก็จะสามารถเลื่อนฐานะเป็นชนชั้นนำได้ ลักษณะดังกล่าวเป็นค่านิยมใหม่ที่เด่นชัด ซึ่งเริ่มเป็นที่ยอมรับในสังคมยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ขณะนั้น

เนื่องด้วยสภาพสังคมในขณะนั้น เศรษฐกิจกำลังขยายตัว การเรียน เลขคณิตเพื่อประโยชน์ ในการค้าขาย ดังความที่ปรากฏว่า "แม้เป็นพ่อค้า เรียนเลขเรียนพา จงว่าแตกงาน ก่าไรต้นทุน ซื่อคุณขายหาร จะได้คิดอ่าน การซื้อการขาย" พระสงฆ์ในยุคนั้นจึงรับหน้าที่ในการสอนวิชา เลข ซึ่งนอกเหนือไปจากการอ่านเขียนหนังสือไทย การสอนเลขภิกษุผู้เป็นครูจะตั้งต้นสอนให้ศิษย์รู้จักเลขไทย 10 ตัว จากนั้นก็สอนวิธีบวกเลขง่าย ๆ จบแล้วจึงสอนสูตรคูณ การเรียนสูตรคูณจึง เป็นเรื่องที่ลำบากสำหรับเด็ก มาก เพราะจะต้องท่องสูตรคูณเป็นภาษามคร และสันสกฤต ดังตัวอย่างต่อไปนี้

แม่เอกา เอกาเอกา 1 โท เอกาโท 2 ตรีเอกาตรี 3 จัตวาเอกาจัตวา 4 เบงจเอกาเบงจ 5 ฉเอกาฉ 6 สัพเอกาสัพ 7 อัญเอกาอัญ 8 นพเอกาณพ 9 แม่เอกาจบแล เป็นต้น เมื่อท่องสูตรคูณ จากแม่เอกาจนถึงแม่ณพแล้ว พระสงฆ์ผู้สอนก็จะตั้งแบบฝึกหัดให้เด็กท่องจำ สูตรลขซึ่งมีสูตรว่า "เหยียดเอกเป็นนพ เหยียดนพเป็นเอก เหยียดโทเป็นอัญ เหยียดอัญเป็นโท เหยียดฉเป็นสัพ เหยียดสัพเป็นตรี เหยียดจตุเป็นฉอ เหยียดฉอเป็นจตุ เหยียดเบงจจนเบงจ เหยียดนพเป็นศุณย์ เหยียดศุณย์เป็นนพ"

การเรียนการสอนเลขเป็นไปด้วยความยากลำบาก เนื่องจากการสอนยังคงรูปแบบที่ล้าสมัย กว่าที่เด็กจะสามารถคิดเลขได้คล่องนั้น พระสงฆ์ก็ต้องกวัดขັນ เคี้ยวเจริญกันอย่างหนักเพื่อปลูกฝัง

แนวความคิดตามสมัยนิยมให้กับกุลบุตรไทย ดังนั้น สถาบันสงฆ์ยังคงเป็นกลไกสำคัญในการถ่ายทอดความรู้ คุณธรรม และค่านิยม เพียงแห่งเดียว ทั้งนี้เพราะรัฐบาลเห็นว่า สถาบันสงฆ์มีบทบาทมาตั้งแต่สมัยโบราณ หน้าที่ของรัฐบาลมีเพียงแต่ส่งเสริมพระสงฆ์ให้มีความรู้ทางพระพุทธศาสนาในลักษณะที่เอื้อประโยชน์แก่รัฐมากขึ้น สถาบันสงฆ์จึงเปรียบเสมือนเป็นดัง "ทางเชื่อมให้สนิทรหว่างรัฐบาลกับราษฎร" อย่างแท้จริง โดยภารกิจในด้านการศึกษา ซึ่งทรงคุณประโยชน์อย่างอเนกอนันต์

จุดประสงค์ประการที่สาม สืบเนื่องจากพระที่วัดเป็นสถานที่ที่เกี่ยวข้องโดยตรงสำหรับกุลบุตรสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ผ่านการศึกษ้อักษรวิธีเบื้องต้น กล่าวคือ วัดเป็นสถานที่ที่ใช้ในการบวชเรียนตามประเพณี มีผลสืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยา เด็กชายจะบรรพชาเป็นสามเณร เมื่ออายุประมาณ 13 ปี คือภายหลังการโกนจุก และเมื่อมีอายุครบ 20 ปี ก็จะอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ค่านิยมในสมัยนั้นเชื่อว่าผู้ที่ผ่านการบวชเรียนแล้ว จะได้รับการปลูกฝังคุณธรรมทางพระพุทธศาสนา รับการฝึกกรรมารยาท ซึ่งจะช่วยขัดเกลาให้กุลบุตรเปลี่ยนสภาพจาก "คนดิบ" กลายเป็น "คนสุก" กล่าวคือ เริ่มต้นก้าวเข้าสู่วัยผู้ใหญ่ พร้อมทั้งจะมีครอบครัวเป็นหลักเป็นฐาน เพื่อที่จะได้ถ่ายทอดคุณธรรมต่าง ๆ ให้กับสมาชิกในครอบครัวไปปฏิบัติ

สังคมไทยในยุคนั้น เป็นยุคที่มีการแบ่งชนชั้นวรรณะ แต่ภายใต้ร่มกาสาพัตริหาได้มีความแตกต่างแต่ประการใดไม่ การบวชเรียนได้ให้ประโยชน์ในการเรียนรู้การดำรงชีวิตร่วมกับผู้อื่น เสมอกันดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระราชดำริว่าการบวชเรียนเป็นโอกาสให้เจ้านายได้ "หัดประพฤติตนกวัดกันกว่าก่อน รู้จักอ่อนน้อมต่อผู้อื่นตามภาวะของเขา ..."

ชนชั้นนำส่วนใหญ่เมื่อถึงวัยบวชเรียน มักจะบวชเรียนตามประเพณีนิยมเพียงพรรษาเดียว โดยมีได้มุ่งการศึกษาทางคันถธุระอย่างลึกซึ้ง เพราะต้องอาศัยการศึกษาภาษาบาลีอย่างจริงจัง ดังนั้น การบวชเรียนของชนชั้นนำ จึงมุ่งทางวิปัสสนาธุระ ซึ่งไม่ต้องเน้นภาษาบาลีมากนัก แต่ก็ยังประโยชน์ตามสมควรอันได้แก่ การเรียนรู้วิธีทำจิตใจให้สงบ เป็นต้น

ถึงอย่างไรก็ตาม จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้ชี้ให้เห็นว่า ในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช ได้ทรงเรียนสมถกรรมฐาน โดยยึดแนวทาง 2 ทาง อันได้แก่ "พระกายคตานุชิต" คือ ให้มีสติพิจารณาภาวะชีวิต โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นรูปธรรม เช่น สภาวะไตรลักษณ์ เป็นต้น ส่วน "พรหมวิหารสี่" คือการเจริญเมตตา มุทิตา และอุเบกขา ซึ่งทั้งสองแนวล้วนเป็นธรรมะสำหรับฝึกฝนความเป็นผู้นำ รู้ท่วงทันต่อภาวะชีวิตที่เกิด รู้จักควบคุมกิริยาอาการ และการดำเนินชีวิตของตน อีกทั้งเป็นแนวทางพัฒนาจิตสำหรับครองชีวิตในสังคม ที่ผู้เป็นใหญ่จะต้องปกครองอาณาประชาราษฎร์ในภายภาคหน้า จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า สถาบันสงฆ์ นอกจากจะเป็นศูนย์กลาง

ความเชื่อถือของประชาชนทั่วไปแล้ว สถาบันสงฆ์ยังเป็นหลักประกันแข็งแกร่งต่อความชอบธรรมของการเป็นกษัตริย์ ในขณะเดียวกัน บทบาทดังกล่าวยังทำหน้าที่ของความเป็นตัวเชื่อมระหว่างผู้ปกครองและประชาชน ในลักษณะสัญญาประชาคมที่จะควบคุมพระราชอำนาจอันล้นพ้นของกษัตริย์โดยทางอ้อม ก่อให้เกิดความเป็น "ธรรมราชา" ขึ้น

สำหรับสามัญชน ได้ปรากฏว่า มีการบวชเรียนนานเพื่อศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างจริงจัง การสอบได้เป็นพระเปรียญเป็นอีกหนทางหนึ่งของการเลื่อนฐานะทางสังคม วัดจึงเป็นสถานที่แห่งเดียวที่เปิดโอกาสให้สามัญชนที่ใฝ่รู้ รักความก้าวหน้า ได้ยกระดับฐานะของตนเป็นขุนนางได้โดยการบวชเรียน

ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระประสงค์ในการบูรณปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม หรือวัดโพธิ์ ซึ่งวัดอุปประสงค์ประการที่สี่ เพื่อมุ่งให้เป็นแหล่งวิชาความรู้ของมหาชนไม่เลือกชั้นวรรดาศักดิ์ โปรดเกล้าฯ ให้จาริกวิชาความรู้ลงในแผ่นดินลำดับตามเสาศระเบียง ศาลา วิหาร ของวัดดังกล่าว วิชาความรู้ที่โปรดเกล้าฯ ให้จาริกในครั้งนั้น ได้แก่ อักษรศาสตร์ การแพทย์ ตำราหมอนวด วิชาช่างต่าง ๆ โหราศาสตร์ ศาสนา และทำเนียบต่าง ๆ เช่น ทำเนียบสมณศักดิ์ ทำเนียบหัวเมืองฝ่ายเหนือใต้ กระบวนพยุหยาตรา เป็นต้น ทรงโปรดให้มีการประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิต และนายช่างทุกหมวดหมู่ที่มีความชำนาญในวิชานั้น ๆ ช่วยกันทำเป็นตำราวิชาต่าง ๆ ในลักษณะของรูปปั้น รูปเขียน รูปหล่อ จากนั้นก็ประดับไว้ในที่ที่เปิดเผย สำหรับในประเด็นของการเผยแพร่ความรู้ อันเคยจำกัดอยู่เฉพาะชนชั้นนำสู่สามัญชน เหตุผลประการหนึ่งอาจวิเคราะห์ได้ว่า ในยุคสมัยนั้น เป็นช่วงที่บรรดาอารยธรรมตะวันตก เริ่มหลั่งไหลเข้ามาสู่แผ่นดินไทย ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่กระตุ้นให้เห็นความสำคัญของความรู้ หรืออีกกรณีหนึ่งอาจเป็นไปได้ว่า ความรู้ใหม่ที่เข้ามาอาจทำให้สรรพวิทยาการต่าง ๆ ของไทยอันเป็นสมบัติของบรรพชนแต่โบราณเสื่อมสูญ ดังนั้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้จาริกวิชาการเหล่านี้ลงบนศิลาที่คงทนต่อดินฟ้าอากาศ และการชำรุดเสียหาย เช่นเดียวกับการที่รัชกาลที่สามโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเรือสำเภาโบราณไว้ที่วัดยานนาวา หรือชื่อเดิมคือ วัดคอกควาย โดยพระประสงค์ที่จะให้ชนรุ่นหลังได้รู้จักลักษณะเรือสำเภาที่กำลังจะเสื่อมความนิยม เพราะมีเรือกำปั่นแบบฝรั่งอันมีประสิทธิภาพดีกว่าเข้ามาแทนที่ นอกจากนี้ วัดยังได้ขึ้นชื่อว่าเป็นห้องสมุดแหล่งรวมหนังสือตำรา เนื่องจากคนสมัยโบราณชอบสร้างหนังสือทางศาสนา และหนังสือที่ช่วยบำรุงการศึกษาถวายวัด จะสร้างเรื่องใดตอนใดก็ว่าจ้างช่างจารเขียนลงไปใบบลาน หรือจ้างเสมียนคัดลอกลงในสมุดไทย สมุดข่อยขนาดธรรมดา เหตุที่คนโบราณไม่ชอบเก็บหนังสือไว้กับบ้าน คงเป็นเพราะความเคารพตัวอักษร ไม่ว่าจะเป็นตัวอักษรขอมหรืออักษรไทย ด้วยความเชื่อที่ว่า เมื่อใดหากเปลอเดินเฉียดกรายหรือเดินข้ามหนังสือ ก็จะก่อให้เกิดความอัปมงคลในชีวิต และต้องตกนรก เมื่อผู้สะสมหนังสือถึงแก่กรรม คนในบ้านก็มักจะขนหนังสือ

ไปถวายวัดเป็นส่วนมาก การที่พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้จารึกความรู้ไว้ก็ดี หรือการสร้างหนังสือทางศาสนา เพื่อบำรุงการศึกษาถวายวัดก็ดี ก็เป็นรูปแบบหนึ่งในการบำเพ็ญทานบารมี โดยให้ความรู้เป็นวิทยาทาน ผลที่ได้คือ ความเจริญทางสติปัญญาของประชาชนชาวไทยอันเป็นสิ่งที่ยิ่งปรารถน้ายิ่งกว่าสิ่งใดทั้งหมด ซึ่งอาศัยศูนย์กลางทางสังคมแต่ดั้งเดิมก็คือ วัด อันเป็นสาธารณสถานสำหรับปวงชน

เป็นที่ประจักษ์แก่สายตาอาณาประชาราษฎร์เป็นอย่างดี ว่าพระเจ้าแผ่นดินและกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ลงมาจนถึงรัชกาลที่ 3 โปรดสร้างและบูรณะวัดมาก พระราชนิพนธ์กิจดังกล่าวจึงเป็นตัวอย่างให้เจ้านาย ข้าราชการ และราษฎรประพฤติดำเนินตาม เพียงชั่วระยะเวลาเพียง 3 รัชกาลเท่านั้น กรุงเทพฯ ก็กลายเป็นเมืองฟ้าอมรอันอุดมไปด้วยวัดที่สวยงาม เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดมหาธาตุ วัดพระเชตุพนฯ วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดราชบูรณะ วัดสระเกศ วัดบวรนิเวศ วัดอรุณราชวราราม วัดระฆังฯ วัดกัลยาณมิตร วัดเครือวัลย์ และวัดประยุรวงศาวาส

ในแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้ปรากฏว่า มีการสร้างวัดมากเป็นประวัติการณ์ของกรุงเทพฯ และด้วยเหตุนี้เอง จึงสิ้นพระราชทรัพย์ไปเป็นจำนวนมากมิใช่น้อย พระอารามเหล่านั้นก็ย่อมมีความวิจิตรด้วยฝีมือช่าง ฐานะและบทบาทของวัดประการที่ห้า จึงเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมประจำชาติ ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการสร้างวัดใหญ่ ๆ แต่ละวัด จะต้องอาศัยช่างฝีมือหลายสิบจำพวก อาทิ ช่างปูน ช่างวัด ช่างประดับกระจก ช่างไม้ ช่างทาสี ช่างกระเบื้อง ความงดงามตระการตาของอุโบสถ วิหาร มักอยู่ที่ทรวดทรง ความสลับซับซ้อนของหลังคา สีของกระเบื้อง และความวิจิตรของหน้าบัน ส่วนภายในประกอบไปด้วยภาพผนังลายรดน้ำที่บานประตูหน้าต่าง การปิดทองที่เพดาน และสีสนที่เสา ประตูที่แกะสลักด้วยลวดลายอ่อนช้อยงดงาม บางแห่งประดับมุกอย่างประณีตบรรจง ซึ่งต้องอาศัยช่างฝีมือหลากหลายจำพวก

สิ่งที่สำคัญที่สุดของพระอุโบสถ และวิหาร คือ พระพุทธรูป กับรูปสาวก ซึ่งต้องสร้างให้เกิดความอ่อนช้อยงดงาม ก่อให้พุทธศาสนิกชนเกิดความน่ายศรัทธาเลื่อมใส นอกจากนี้ยังมีสิ่งของเครื่องใช้จำเป็นอีกมากมาย เช่น ระฆัง สำหรับให้สัญญาณแก่ภิกษุสามเณร ธรรมมาสน์ สำหรับแสดงธรรม โคม และตะเกียง สำหรับจุดเวลากลางคืน ตู้พระไตรปิฎก คัมภีร์โบราณปิดทองล่องชาด โต๊ะหมู่เครื่องบูชา อาสนะสงฆ์ รางเทียน กระจ่างรูป เป็นต้น ของบางอย่างทำด้วยฝีมือช่างที่ประณีตบรรจงยิ่งนัก

อนึ่ง การรักษาฐานะของวัดวาอารามให้เป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมนั้น มิใช่เพียงแต่การจัดเก็บแต่ศิลปกรรม ศิลปวัตถุเท่านั้น หากแต่วัดจะต้องจัดสภาพแวดล้อมให้เหมาะสม ตลอดจนสร้างบรรยากาศให้สงบ ร่มรื่น เสมือนกับ คำอุทาน ที่ปรากฏในสมัยพุทธกาลว่า "ที่นี่ไม่วุ่นวายหนอ ที่นี่ไม่ขัดข้องหนอ" สิ่งที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้ บุคคลที่มีบทบาทมากในการบำรุงรักษาวัฒนธรรมของชาติ ก็คงจะไม่พ้นพระสงฆ์ ในฐานะที่มีความสำคัญต่อประเทศชาติ และพระศาสนาโดยแท้

สิ่งที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น เป็นเครื่องยืนยันบทบาทของวัดที่มีต่อสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นได้เป็นอย่างดี และประการสุดท้าย บทบาทของวัด คือเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชน โดยนัยนี้ พระสงฆ์จึงเป็นตัวแทนของวัด ก็มีบทบาทเป็นผู้นำทางจิตใจ เป็นศูนย์รวมแห่งความเคารพเชื่อถือ และเป็นศูนย์รวมของความสมัครสมานสามัคคีเป็นหน้าหนึ่งในเดียวกัน

ฐานะของพระสงฆ์นับได้ว่า เป็นฐานะที่สูงส่งมากในสังคมไทย พระพุทธองค์ทรงถือว่า พระสงฆ์ เป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของพระรัตนตรัย ดังพุทธคำรัสตอนหนึ่งความว่า "... ผู้ใดเห็นพระพุทธ ผู้นั้นเห็นพระธรรม ผู้ใดเห็นพระธรรมผู้นั้นเห็นพระพุทธ ผู้เห็นพระพุทธภาวะนั้นแล คือผู้เห็นพระธรรม จะเห็นพระธรรมได้ก็ด้วยปัญญาบารมี เมื่อเห็นได้เช่นนั้น ย่อมเป็นพระอรหันต์ หรือพระสังฆเจ้า อัน ย่อมดำเนินรอยตามพระพุทธกิจ โดยมุ่งพระกรุณาคุณเป็นแนวทาง องค์คุณแห่งพระรัตนตรัยย่อมบริบูรณ์ อยู่ตรงนี้เอง ..."

ด้วยเหตุที่พระสงฆ์ดำรงชีพอันประกอบด้วยปัจจัยที่จำเป็นเพียงไม่กี่ประการ มีความมักน้อย สันโดษ เสียสละ ครองเพศสมณะได้ เพราะสงบบาปใหญ่ทั้งหลายเสียด้วยประการทั้งปวง ตามบันทึกของ ฟรานซิส โบว์รแซร์ ได้กล่าวถึงความเลื่อมใสของประชาชนที่มีต่อพระศาสนา และสถาบันสงฆ์ ว่า "... ประเทศสยามเป็นดินแดนแห่งพระบวรพุทธศาสนา พระภิกษุครองผ้าเหลือง มีส่วนสำคัญยิ่งต่อ วิถีชีวิตของบ้านเมือง พระสงฆ์จำนวนกว่าสองแสนรูปในประเทศสยามเป็นที่เคารพบูชา และเป็นผู้มี อิทธิพลสูงอยู่เหนือสังคมประชากร ..."

คนโบราณเคารพพระภิกษุด้วยสาเหตุสองสถานสถานหนึ่ง เคารพในฐานะที่ดำรงตนเป็นสาวก ของพระพุทธเจ้า อีกสถานหนึ่ง เคารพในฐานะที่เป็นผู้มีความรู้สูง สามารถอ่านและท่องภาษาบาลีอันเป็นภาษา ที่ศักดิ์สิทธิ์ และสามารถสวดมนต์คาถานำพาสิริมงคลมาสู่ฆราวาสทั่วไป ด้วยนับถือในความรู้ความสามารถ ดังกล่าวชาวบ้านจึงชอบเข้าวัด เพื่อขอคำแนะนำ และความช่วยเหลือจากพระสงฆ์ในเรื่องชีวิตประจำวัน เช่น ขอให้พระช่วยตั้งชื่อบุตรเพื่อความ เป็นสิริมงคล ขอบายสมุนไพรรักษาโรคภัยไข้เจ็บ ขอฤกษ์แรกนา หรือลงเสาเอก ขอให้ช่วยทำนายฝัน ทำนายโชคชะตาราศี ขอให้รตน้ำมันต์เพื่อขับไล่เสนียดจัญไร ขับไล่ภูติผีปีศาจ ขอเครื่องรางของขลังสำหรับป้องกันภัยอันตราย และรวมทั้งขอให้ไปแสดงธรรมเทศนา ณ บ้านของตนเนื่องในโอกาสต่าง ๆ เป็นต้น

ไม่ว่าบทบาทของพระสงฆ์จะดำเนินไปในรูปแบบของผู้ดำเนินพิธีการทางศาสนาก็ดี เป็นครู ผู้อบรมสั่งสอนกุลบุตรก็ดี เป็นผู้บำรุงรักษาวัฒนธรรมของชาติก็ดี หรือแม้แต่เป็นที่พึ่งของประชาชน บทบาทของพระสงฆ์ล้วนแล้วแต่เป็นเนื่อนาบุญอันแผ่ไพศาลในทุกภวการณ์ ดังเช่นในรัชสมัยพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก บ้านเมืองในขณะนั้นระส่ำระสายเนื่องจากภาวะสงคราม ราษฎรต่าง

ขวัญเสียในเหตุการณ์ที่พ่ายกทัพมาตีหัวเมืองทางภาคใต้ในปี 2338 พระสงฆ์ชื่อ พระมหาช่วย มีความรู้ทางคาถาอาคม ได้เป็นผู้บำรุงขวัญให้ชาวพัตลุงเตรียมสู้ศึกกับพม่า โน้มนำให้เกิดความกล้าและสามัคคี ภายหลังต่อมาได้รับพระราชทานความดีความชอบตั้งเป็น "พระยาทุกขราษฎร์" บทบาทของพระสงฆ์ในที่เป็น "ผู้บำรุงขวัญเมือง" ได้ปรากฏอยู่ในตำนานประวัติศาสตร์ของไทยหลายครั้ง นับตั้งแต่ สุโขทัย จวบจนรัตนโกสินทร์ ฐานะของสงฆ์ก็หาได้เปลี่ยนแปลงไม่ หากวิเคราะห์อย่างลึกซึ้งจะพบว่า วิชาไสยศาสตร์ที่พระสงฆ์ได้รับการถ่ายทอดมาล้วนอยู่ในวัดเป็นส่วนใหญ่ คัมภีร์ทางไสยศาสตร์แต่เดิมก็เขียนเป็นภาษาบาลีด้วยอักษรขอม เพราะถือว่าเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์อันทรงคุณวิเศษ เมื่อพิธีเหล่านี้แพร่มาในไทย ได้เปลี่ยนจากเวทย์มนต์ คาถาอาคมตามลัทธิพราหมณ์ มาอาศัยพุทธานาภาพเป็นหลัก ดังนั้น พระสงฆ์ที่เชี่ยวชาญในภาษาบาลี และตัวขอม จึงสามารถศึกษาตำรับตำรา จนเป็นพระผู้ทรงคุณทางไสยศาสตร์ ถึงอย่างไรก็ดี นับได้ว่าพระสงฆ์เป็นผู้มีเมตตาธรรมสูงส่ง ดำรงบทบาทเป็นเบื้องหลังการต่อสู้เพื่ออิสรภาพ ดังที่ปรากฏหลายต่อหลายครั้ง

ความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ในอดีตได้แสดงให้เห็นว่า สมัยใดที่พระสงฆ์ดำรงมั่นในสมณปฏิบัติ ทั้งในส่วนอัตตัตถปฏิบัติ และในส่วนสมณกิจ เพื่ออนุเคราะห์ชนหมู่มาก บำเพ็ญประโยชน์สนองความต้องการแก่สังคมด้วยเมตตาธรรม ตามหน้าที่นั้นเป็นเครื่องยืนยันได้เป็นอย่างดีว่า สมัยนั้นสังคมมอบความจำเป็นของศาสนา และพระสงฆ์ ได้รับความเคารพเทอดทูนบูชา แม้แต่พระเจ้าแผ่นดินได้ถึงกับมีการกำหนดศักดินาของพระสงฆ์ซึ่งแตกต่างกับไพร่ ซึ่งมีศักดินาเพียง 10 ถึง 25 ไร่ ในขณะที่สามเณรได้รับการยกย่องให้มีศักดินา 200 ไร่ สามเณรรัฐธรรม 300 ไร่ ภิกษุ 400 ไร่ ภิกษุรัฐธรรม 600 ไร่ พระครู 1,000 ไร่ และพระครูรัฐธรรม 2,400 ไร่

ในระยะแรก ตั้งแต่พ.ศ. 2325 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จนกระทั่งถึงพ.ศ. 2444 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การปกครองของคณะสงฆ์ระหว่างนี้ยังไม่มีพระราชบัญญัติใด ๆ ผู้มีอำนาจสูงสุดในการปกครองสงฆ์คือ พระเจ้าแผ่นดิน ถึงแม้ว่าในยุคนี้จะมีการแต่งตั้งสังฆปริณายก ดำรงตำแหน่งประมุขฝ่ายพุทธจักรแล้วก็ตาม การริเริ่มปฏิบัติงานสำคัญ ๆ ทางศาสนาจะต้องได้รับพระบรมราชโองการจากพระเจ้าแผ่นดินก่อน ตลอดช่วงระยะเวลาที่ผ่านมา ได้ปรากฏว่ามีพระสงฆ์ซึ่งทำคุณประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมือง ในจำนวนนี้มีผู้ทรงได้รับมหาสมณุตมาภิเษก เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า 3 องค์ แต่จะกล่าวถึงเฉพาะ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระนามเดิม คือ พระองค์เจ้าवासกรี ซึ่งทรงได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์แรกในกรุงรัตนโกสินทร์ ภารกิจของพระองค์ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทั้งในด้านการปกครอง และการปฏิบัติกิจพระศาสนา จนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระเจ้าแผ่นดิน

ผลงานที่สำคัญที่สุดของพระองค์ คือ ในช่วงที่ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพนฯ นั้น ทรงได้มีส่วนช่วยปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ในด้านการฟื้นฟูวิชาความรู้ทางวิชาการ เนื่องจากสมัยนั้นยังไม่มีวิธีพิมพ์หนังสือ และไม่มีโรงเรียน พระองค์ได้ทรงพระนิพนธ์ตำราต่าง ๆ เป็นโคลง ฉันท์ กาพย์ จารึก ซึ่งงานที่พระองค์นิพนธ์ไว้ครั้งนั้น ยังมีหลักฐานปรากฏจนกระทั่งปัจจุบัน โดยเฉพาะงานพระนิพนธ์ทางด้านพระพุทธศาสนา ที่สำคัญ คือ พระปฐมสมโพธิกถา เทศน์มหาชาติ 11 กัณฑ์ และพระธรรมเทศนาพระราชพงศาวดารสังเขป จุดประสงค์ในการนิพนธ์แต่ละเรื่องมีความสำคัญในด้านการเผยแพร่พุทธศาสนาให้แก่ประชาชน เพราะมีการแทรกคติสอนใจในแง่ของศีลธรรมอันดีงาม พร้อมทั้งแสดงตัวอย่างของผู้มีความประพฤติดี และผลที่ได้รับ กับตัวอย่างของผู้ประพฤติผิดศีลธรรม และผลที่ตามมา จึงอาจกล่าวได้ว่าพระนิพนธ์ของพระองค์ในทางศาสนาช่วยส่งเสริมให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง ได้ประการหนึ่ง

ผลงานที่สำคัญประการที่สองของพระองค์ คือ การถวายวิสัชนาแก่พระราชปวงจรรย์ต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งประเพณีการมีพระราชปวงจรรย์มีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งถามข้อธรรมต่าง ๆ ซึ่งทรงสงสัย ให้พระราชอาคันตุกะประชุมกันถวายวิสัชนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเป็นองค์วิสัชนาร่วมกับพระราชอาคันตุกะอื่น ๆ ทั้งนี้ในการถวายวิสัชนา พระองค์ทรงค้นคว้าอย่างละเอียดจากพระไตรปิฎก โดยการยกหลักฐานในพระคัมภีร์ เป็นเครื่องประกอบ และทรงคิดหาเหตุผลมาสนับสนุนได้อย่างถูกต้องและเหมาะสม อันแสดงถึงพระปรีชาสามารถ ความรอบรู้ในข้อธรรมอันลึกซึ้งอย่างยิ่ง

ผลงานประการที่สาม จากการทำพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ร่วมวัดในกรุงเทพฯ ขึ้นเป็นคณะกลาง ก็เพื่อให้การปกครองสงฆ์เป็นไปอย่างมีระเบียบเรียบร้อย ในขณะนั้น สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งในขณะนั้นดำรงสมณศักดิ์เป็น สมเด็จพระที่นั่งปรมานุชิตชิโนรส ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ดำรงตำแหน่ง เจ้าคณะกลาง ย่อมเป็นเครื่องยืนยันถึงพระปรีชาสามารถประการหนึ่ง ในการปกครองหมู่คณะสงฆ์ แม้บทบาทของพระองค์ในประการหลังจะไม่ปรากฏเด่นชัด รวมทั้งไม่ทรงสามารถริเริ่มหรือเปลี่ยนแปลงแก้ไขกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ในคณะสงฆ์ได้ เพราะเกรงว่าจะเกินขอบเขต พระราชอำนาจกษัตริย์ แต่พระพุทธศาสนาในรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็รุ่งเรืองอยู่ได้ ทั้งนี้เป็นเพราะเจ้าฟ้ามงกุฎทรงปฏิรูปพระพุทธศาสนาด้วยการสถาปนาคณะสงฆ์ ธรรมยุติกนิกายขึ้น

สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ถือเป็นตัวอย่างประการหนึ่งของพระสงฆ์ผู้มีบทบาทสำคัญต่อสังคมไทย และวงการพระศาสนาเป็นอย่างมาก ครั้นเมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงระลึกถึงคุณงามความดีของพระองค์ จึงทรงสถาปนาพระเกียรติยศขึ้นเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส นับแต่บัดนั้น

ดังที่ได้กล่าวถึงดั่งข้างต้นว่า ผู้มีบทบาทอย่างมากในการก่อตั้งพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย คือ เจ้าฟ้ามงกุฎ ในขณะนั้นได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ซึ่งอยู่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบกับในรัชสมัยของพระองค์เป็นช่วงที่พระศาสนาเริ่มเสื่อมถอย ทั้งด้านพระปริยัติและปฏิบัติ เป็นไปอย่างหละหลวมยิ่งนักอีกทั้งเป็นเวลาเดียวกับที่คริสต์ศาสนา นิกายโรมันคาทอลิก และโปรเตสแตนต์กำลังแพร่ขยายเข้ามาในแผ่นดินสยาม เมื่อเหตุการณ์เป็นเช่นนี้ เจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงตระหนักดีว่า ควรที่จะรักษาสถาบันพุทธศาสนาเอาไว้เพื่อยังผลให้เกิดความมั่นคงปลอดภัยแก่บ้านเมือง เพราะการที่ชาติมีศาสนาหลากหลาย อาจก่อให้เกิดความแตกแยก และบางครั้ง เป็นลู่ทางที่จะตกเป็นเมืองขึ้นของต่างชาติได้ง่าย

คำว่า "ธรรมยุติกา"หากพิจารณาตามความหมาย ก็แปลได้ว่า "อิงอยู่กับพระธรรม" เพื่อให้เป็นเครื่องเตือนให้ระลึกอยู่เสมอว่า สงฆ์คณะนี้ ยึดปฏิบัติตามธรรมะของพระพุทธเจ้าอย่างเคร่งครัด ทางด้านวัตรปฏิบัติของสงฆ์ แสดงให้เห็นว่าสงฆ์เป็นเพศพรหมจรรย์โดยแท้จริง สามารถฝืนความรู้สึก ความต้องการทางโลกได้มากกว่าธรรมคามีอยู่ วัตรปฏิบัติที่แตกต่างจากเดิมเป็นต้นว่า การอุปสมบทย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรมวาจา สวดอุกแบบแผน อักษรอุกฐานกรณ์ การครองผ้าจีวร จะมีการม้วนลูกบวบบิดมาทางซ้ายมือ แหวกชายจีวร ซึ่งแต่เดิมบิดไปทางขวา การรับผ้าไตรพระภิกษุ จะต้องมีการเย็บซ่อมให้เสร็จภายในวันนั้น แล้วจึงทำพิธีกรานอีกครั้ง และประการสำคัญของสงฆ์ก็คือ จะต้องเป็นผู้ถือวินัยบัญญัติ 227 ข้อ อย่างเคร่งครัด

ทางด้านความเชื่อหรือทฤษฎี มุ่งเน้นในเรื่องความเชื่ออย่างมีเหตุผล ไม่เชื่อในสิ่งที่ไม่สามารถอธิบายได้ ซึ่งแต่เดิม คนไทยมักมีความเชื่อในเรื่อง โชคลาง ของขลัง ผีसाง ป่าภูทอกต่าง ๆ อย่างไม่รู้คิด การสอนเช่นนี้ ยังคงเป็นเรื่องที่ยากกับการปฏิบัติสำหรับพระสงฆ์อีกจำนวนไม่น้อย ยกเว้นแต่พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายที่เคร่งครัด ๆ

ผลงานของการจัดตั้งคณะธรรมยุติกนิกาย ได้ส่งผลให้พระพุทธศาสนาเป็นที่น่าเลื่อมใสศรัทธามากขึ้น เจ้าฟ้ามงกุฎยังทรงมีรับสั่งอยู่เสมอว่า "ไม่มีอะไรในพระพุทธศาสนาที่ขัดต่อหลักวิทยาศาสตร์ปัจจุบัน" การกิจสำคัญของสงฆ์ธรรมยุติกนิกายประการต่อมา คือ การชำระพระไตรปิฎก การครานี้ได้อาศัยการติดต่อกับประเทศอื่น ๆ ที่เคยเป็นแหล่งมั่นคงทางพุทธศานามาก่อน เช่น ลังกา มอญ พม่า เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ทางวินัยพุทธศาสนา และสืบสานถึงคัมภีร์พระไตรปิฎกที่มีอยู่ในประเทศนั้น เพื่อนำมาใช้ในการชำระพระไตรปิฎกให้ครบถ้วนสมบูรณ์กว่าแต่ก่อน

ภารกิจที่เด่นของเจ้าฟ้ามงกุฎอีกประการหนึ่งก็คือ ทรงตั้งโรงเรียนสอนภาษาบาลีขึ้นในวัดบวรนิเวศวิหาร ทรงเป็นผู้ดำเนินการสอนเอง เพราะทรงเห็นว่าภาษาบาลีเป็นภาษาที่จารึกพระพุทธวจนะ

หากจะศึกษาพระธรรมให้เข้าใจโดยถ่องแท้ จะต้องเข้าใจภาษาบาลีให้แตกฉานเสียก่อน การที่ทรง บำรุงการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมนับเป็นผลดีมาก เนื่องเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเป็นผู้มีความรู้มากกว่าผู้ใด ทำให้พระสงฆ์สาวกมีความรู้มากยิ่งขึ้น และเป็นการกระตุ้นให้กำลังในแก่พระสงฆ์ทั้งหลาย ให้เอา อย่างพระองค์ในการศึกษาพระปริยัติธรรมให้แตกฉานอีกด้วย การปรับปรุงพระพุทธศาสนามีได้เพียงแพร่ หลายในหมู่สงฆ์เท่านั้นหากยังขยายขอบเขตไปสู่ประชาชนด้วย การปรับปรุงภาษาที่ใช้เทศน์ให้เป็น ภาษาที่ง่ายต่อการเข้าใจ ซึ่งแต่เดิมคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเป็นภาษาบาลี เจ้าฟ้ามงกุฎทรงเห็นด้วยกับ รัชกาลที่ 3 ในการแปลคัมภีร์เหล่านั้นออกเป็นภาษาไทยเพื่อให้คนทั่วไปได้เข้าใจหลักธรรมของพุทธศาสนา มากยิ่งขึ้น ก่อให้เกิดความเลื่อมใส เจ้าฟ้ามงกุฎทรงโปรดการเทศน์ด้วยฝีพระโอษฐ์เอง และมักทรง เน้นหลักธรรมง่าย ๆ ที่ว่า "ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว" เมื่อถึงวันพระก็จะมีการเทศน์ทุกครั้ง มิใช่เพียง แต่เทศน์ในพรรษา ประชาชนก็นิยมมาฟังได้สะดวกกว่าก่อนมาก

การที่จะให้ราษฎรได้ใกล้ชิดกับพระศาสนาทางหนึ่งคือ ส่งเสริมให้คนไปร่วมทำกิจทาง ศาสนาที่วัด เจ้าฟ้ามงกุฎทรงโปรดให้มีพิธีการศาสนาที่ถูกต้องยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังมีวิธีในการเผยแผ่ พระธรรมคำสอนแก่ประชาชนทั่วไป ด้วยการออกจุดงค์เพื่อพูดคุย สอนพระธรรมให้ชาวบ้านอย่างใกล้ชิด เพื่อให้เข้าใจและซาบซึ้งในสพระธรรม บิจัยอีกประการที่ช่วยเผยแผ่คำสอนได้สะดวกคือ ทรงจัดให้มี ใจพิมพ์พิมพ์ทวดมนต์ และตำราทางพุทธศาสนาแห่งแรกที่ตั้งขึ้นในวัด เพราะย่อมดีกว่าการใช้ใบลาน จารึกพระธรรมทางศาสนาเป็นแน่แท้

จะเห็นได้ว่า เจ้าฟ้ามงกุฎผู้ดำรงสมณเพศในขณะนั้น นับว่าเป็นพระสงฆ์รูปหนึ่งที่ทรงบำเพ็ญ คุนประโยชน์แก่วงการพระศาสนาไว้มากมาย โดยเฉพาะการปฏิรูปพระพุทธศาสนาให้เป็นศาสนาบริสุทธิ์ ไม่ปะปนกับลัทธิอื่นใด มุ่งเน้นความถูกต้องจนทำให้พระพุทธศาสนากลับมาสู่ความรุ่งเรืองอีกครั้งจน ได้ชื่อว่าเป็นแผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ "ยุคทองของพระพุทธศาสนา" อย่างแท้จริง

องค์ประกอบสำคัญที่ทำให้งานปรับปรุงพระพุทธศาสนาในรัชกาลที่ 3 ทำได้ง่ายมีประเด็นที่ นำสนใจอย่างยิ่งอยู่ 3 ประการ ประการแรก เป็นเพราะ ผู้นำในการปรับปรุงเป็นอยู่ในระดับสูง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยู่ในฐานะพระมหากษัตริย์ ส่วนเจ้าฟ้ามงกุฎทรงดำรง อิศริยยศสูงสุดฐานะชั้นเจ้าฟ้าในเวลานั้น เมื่อมีการปรับปรุงจึงย่อมได้รับการเห็นด้วยและปฏิบัติตาม

ประการที่สอง เศรษฐกิจของประเทศเวลานั้นนับว่าเอื้ออำนวยให้แก่การปรับปรุงเป็นอย่างดี เพราะเหตุที่มีการค้าขายกับชาวต่างชาติ โดยเฉพาะกับประเทศจีน รายได้ที่ได้มาจึงสามารถนำมา ใช้ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาได้ เช่น การบำรุงค่าเรียนของสงฆ์ หรือแม้แต่การชำระและสร้าง พระไตรปิฎก ก็ต้องอาศัยเงินจำนวนมากเพื่อการสืบพระศาสนา ด้วยเหตุนี้จึงอำนวยให้การปรับปรุงศาสนา

เป็นไปอย่างราบรื่น

ประการที่สาม สภาพบ้านเมืองไทยในขณะนั้น นับว่าอำนวยความสะดวกในการปรับปรุงพุทธศาสนาเช่นกัน ซึ่งผิดกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไทยกำลังวุ่นวายกับการก่อสร้างตัว และการศึกสงครามกับพม่า ประกอบกับไทยยังมีเคยตกเป็นเมืองขึ้นของชาติใด การบำรุงพุทธศาสนาจึงไม่ถูกจำกัดขอบเขต

จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะเห็นว่า มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด คุณค่าและบทบาทของสถาบันสงฆ์ในอดีตมีคุณลักษณะพิเศษหลายประการ โดยเฉพาะการศึกษา โดยมีวัดเป็นแหล่งประสิทธิ์ประสาทวิทยากร ส่วนพระสงฆ์เป็นผู้ทำหน้าที่ปัญญาชน รวมถึงอยู่ในฐานะเป็นที่เคารพสักการะของพุทธศาสนิกชนเป็นอย่างมาก จนสามารถกล่าวได้ว่า สถาบันสงฆ์ในอดีตดำรงฐานะเป็นแกนกลางและเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชน หลักธรรมของพระพุทธศาสนามีส่วนอย่างมากในการพัฒนาคุณภาพของประชาชน ให้มีคุณธรรม จริยธรรม มีระเบียบวินัย รับผิดชอบ สมัคสมานสามัคคี ยังประโยชน์ข้อใหญ่ในการส่งเสริมเสถียรภาพทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ในสมัยรัตนโกสินทร์

นับเนื่องตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ได้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม แลสถานการณ์ทางการเมือง มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงบทบาทของสถาบันสงฆ์ที่มีต่อสังคมไทยแต่เดิม ไม่ว่าจะเป็นบทบาทของวัด หรือพระสงฆ์เองก็ตาม จากการศึกษาบทบาทของสถาบันสงฆ์ไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อให้เกิดข้อคิด ข้อสังเกต ต่อสังคมไทยในปัจจุบัน หลายประการดังนี้

ในข้อสังเกตประเด็นแรกจะเห็นได้ว่า สมัยโบราณ วัดเป็นศูนย์กลางทางสังคมไม่ว่าจะเป็นสถานที่ประกอบพิธีทางศาสนา พบปะสังสรรค์ จัดงานเทศกาลรื่นเริง เป็นสถานที่กุลบุตรใช้ศึกษาหาความรู้ บวชเรียน เป็นสถานที่ศูนย์รวมทางจิตใจของประชาชน เป็นที่เก็บรักษาสมบัติทางวัฒนธรรมของชาติ แต่เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยปัจจุบัน บทบาทของวัดได้ลดลงอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะในเรื่องของการศึกษาที่ปัจจุบันได้ย้ายศูนย์กลางไปอยู่ที่สถาบันการศึกษาซึ่งตั้งขึ้นมาโดยเฉพาะ ดังนั้นพระสงฆ์จึงไม่มีบทบาทเหมือนเช่นแต่ก่อน การกำเนิดโรงเรียน ถือได้ว่าเป็นสถาบันที่ทันสมัย เหมาะแก่การปกครองในรูปแบบใหม่ส่วนสถานภาพพระสงฆ์ ยังเป็นบุคคลที่ควรแก่การเคารพนับถือเช่นเดิม แต่การศึกษาโดยมีพระสงฆ์เป็นครูนั้น คนยุคปัจจุบันมักมองเห็นเป็นเรื่องล้าหลัง ไม่ทันต่อเหตุการณ์ ในขณะที่สังคมเมืองซึ่งมีความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุ และวิทยาการแบบตะวันตก ได้เข้ามาแทนที่บทบาทของวัด และภิกษุในเกือบทุกทาง ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ ได้เริ่มขยายออกไปสู่สังคมชนบทมากขึ้นตามลำดับ ปัจจุบันวัดไม่สามารถรักษาความเป็นศูนย์กลางของชุมชนได้เหมือนก่อน คงเหลือแต่เพียงบทบาทการ เทศนาสั่งสอนธรรม และ

และประกอบพิธีทางศาสนาเท่านั้น การสูญเสียบทบาททางการศึกษาเป็นผลให้วัดมิได้รับการอุปถัมภ์จากผู้นำหรือรัฐมากมายเช่นเดิม การศึกษาปริยัติธรรมของพระสงฆ์ไม่ได้รับการปรับปรุง พื้นฐานความรู้ของพระสงฆ์น้อย อีกทั้งพระสงฆ์ไม่เข้าไปพิจารณาต้อนรับความเจริญอย่างใหม่ร่วมกัน ตรงข้ามกลับพยายามยึดถือและฟื้นฟูสภาพเดิมให้คงอยู่ท่ามกลางสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลง ประชาชนซึ่งเคยมีความสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพระสงฆ์ก็จำต้องปรับตัวเข้าหาและรับสภาพความเจริญแบบใหม่แต่เพียงลำพังปราศจากการเหนี่ยวรั้งจากพระสงฆ์ซึ่งเคยเป็นผู้แนะนำแนวมาแต่เดิม พระสงฆ์จึงควรปรับสภาพให้พร้อมที่จะเปิดรับสรรพวิทยาการเหล่านั้นในฐานะที่ความรู้ต่าง ๆ ช่วยสร้างเสริมสติปัญญามนุษย์ให้รู้จักสิ่งแวดล้อมดีขึ้น มากกว่าที่จะมองความรู้เหล่านั้นเป็นสิ่งที่น่าประหลาดพิงรังเกียจ

ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า ความเชื่อถือแต่เดิมของประชาชนที่มีต่อพระสงฆ์เกิดจากความเป็นผู้นำทางภูมิปัญญา เปรียบได้กับคนที่ยืนบนที่สูงสามารถมองเห็นสภาพความเป็นไปเบื้องล่างได้อย่างถ่องแท้ คำพูดชี้แนะของพระสงฆ์จึงมีค่าสูงยิ่ง หากเพียงแต่พระสงฆ์ยอมรับโลกทัศน์ใหม่มากขึ้น ประชาชนก็จะมองว่าท่านเป็นผู้ที่ทันสมัย ยิ่งเมื่อรวมเข้ากับความรู้ของพระสงฆ์ซึ่งท่านเป็นผู้มีคุณธรรมสูง ความเชื่อถือก็จะยิ่งมั่นคง กลายเป็นความเคารพเชื่อฟังวางใจสนิท สามารถชักพาเข้าหาหลักธรรมทางศาสนาได้ง่ายการดำเนินชีวิตก็จะมีแต่ความสุขสงบ ไม่ถูกชักนำไปในทางเสื่อม ยังผลให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อยโดยมีสถาบันสงฆ์เป็นกลไกส่วนหนึ่งในการควบคุมสังคม

หน้าที่สำคัญประการหลักของพระสงฆ์ คือ การเผยแผ่ศาสนา ซึ่งแต่เดิมมีศูนย์กลางอยู่ที่วัด หากแต่ในปัจจุบัน พระสงฆ์จำเป็นที่จะต้องแสดงบทบาทในรูปแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะการเทศนาอบรมสั่งสอนประชาชน อาจมีการเทศน์ทางวิทยุกระจายเสียง ออกอากาศทางโทรทัศน์ การออกไปบรรยายธรรมตามสถานที่ต่าง ๆ สันทนาธรรม ปาฐกถาธรรม เขียนบทความเผยแพร่ทางหนังสือพิมพ์ ฯลฯ เพื่อให้ประชาชนได้เข้าถึงในการปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า หากในยุคนี้การเทศนาธรรมแก่ประชาชนยังยึดถือธรรมเนียมเดิมที่เป็นเรื่องเก่า ซ้ำซาก ไม่ตามสมัยนิยม รวมทั้งไม่มีการประยุกต์หลักธรรมให้เข้ากับสมัยนิยม อาจเป็นสาเหตุให้ศาสนานักมองว่าเป็นเรื่องไกลตัว และในที่สุดอาจเป็นสาเหตุให้คนรุ่นใหม่มีความสนใจในเรื่องศาสนาน้อยมาก การปรับปรุงการเทศน์ของพระให้ทันสมัยเป็นเรื่องที่นำยินดี เช่น มีการแทรกแนวคิด ปรัชญา ดังแนวการเทศน์ของท่านปัญญานันทภิกขุ นอกจากนี้ยังมีการแทรกมุขตลกและนำตัวอย่างจริงในสังคมขึ้นมาอ้างอิง เช่น แนวการเทศน์ของพระพยอม กัลยาโณ เป็นต้น อย่างไรก็ตามพระสงฆ์ที่ยึดหลักความรู้ด้านธรรมะให้แตกฉานพอที่จะไขข้อข้องใจ และสั่งสอนมรชาวาสได้พร้อมทั้งปรับเปลี่ยนวิธีการเผยแผ่ศาสนาให้ทันสมัยมากขึ้น สามารถปรับให้เป็นที่เข้าใจแก่บุคคลทั่วไป

ประเด็นที่สองที่ได้จากการศึกษา ปรากฏว่า สถานะของวัดในอดีตเป็นสถานที่สำหรับบวชเรียน

ถึงแม้ในปัจจุบัน ค่านิยมของการบวชเรียนยังคงมีอยู่ก็ตาม แต่ก็ปรากฏลดน้อยลง การบวชส่วนใหญ่เป็นการบวชตามประเพณีและเป็นไปในช่วงระยะเวลาอันสั้น ความนิยมบวชเรียนตามประเพณีมีมากกว่าเพื่อศึกษาอบรมปฏิบัติวินัยอย่างเคร่งครัด ทำให้คุณค่าของการบวชลดน้อยลง ประกอบกับความรู้ความเชื่อในอันิสต์ การบวชเปลี่ยนไป มีการให้ความสำคัญในรูปแบบพิธีกรรมมากกว่าการประพฤติปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัด ยังผลให้ผู้รับการบวชไม่ยอมปฏิบัติตนเยี่ยงบรรพชิต มีการละเมิดพระธรรมวินัย ทำให้การบวชเรียนยุคนี้มีเป้าหมายเลื่อนลอย ผิดกับสมัยโบราณ ถึงแม้ว่าการบวชเรียนจะเปลี่ยนฐานะจาก "คนดิบ" ให้กลายเป็น "คนสุก" หรือเป็นบันไดก้าวไปสู่การเลื่อนฐานะหรือชนชั้น แต่ก็นับได้ว่าการบวชเรียนมีเป้าหมายชัดเจนและได้ประโยชน์ อีกทั้งเป็นการสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาให้ยืนยาวอีกประการหนึ่ง สำหรับการเรียนในยุคปัจจุบันแม้ว่าจะมีเหตุและปัจจัยที่ไม่เอื้ออำนวย แต่การบวชเรียนน่าที่จะคงรูปแบบในเชิงประพฤติปฏิบัติโดยมีอุปัชฌาย์คอยเข้มงวดเอาใจใส่ฝึกฝน สามเณรบวชใหม่อย่างจริงจัง เพราะความประพฤติไม่เคร่งครัดอาจเป็นการทำลายภาพพจน์ของศาสนาและศรัทธาของประชาชนได้

ประเด็นที่สาม วัดได้ขึ้นชื่อว่าเป็นเสมือนศูนย์ศิลปวัฒนธรรมประจำชาติ ทั้งนี้เนื่องจากการตกแต่งโบสถ์ วิหาร อาราม เป็นไปอย่างสวยงามซึ่งเป็นผลมาจากการทุ่มงบประมาณมหาศาล และความร่วมมือจากคนหลายชนชั้นในอดีต ก่อให้เกิดศิลปะลวดลายที่อ่อนช้อยงดงามยิ่งนักอันแสดงถึงเอกลักษณ์รากฐานความมั่นคงของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย หากจะเปรียบเทียบกับปัจจุบันวัดก็ยังคงเป็นแหล่งเก็บรักษาศิลปวัฒนธรรมของชาติไว้เช่นเดิม หากแต่บทบาทการสร้างวัดกลับกลายเป็นภารกิจของสงฆ์ โบสถ์วิหารที่ทรูทร่าอันเป็นเหตุให้สิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย อาจทำให้ถูกมองว่าเป็นการสร้างเพื่อเชิดชูฐานะมากกว่าการสร้างเพื่อศาสนาอย่างแท้จริง สิ่งที่ชาวพุทธควรตระหนักอย่างยิ่งมิใช่อยู่ที่การสร้างเพื่อความเลิศหรู หากแต่ควรสร้างให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่ การสร้างวัด โบสถ์ กุศลมิใช่อยู่ที่การสร้าง แต่กุศลจะเกิดเพราะการรักษาให้คงสภาพดีงดงาม และใช้ให้เป็นประโยชน์ กล่าวคือ มีการประกาศทาน ศิล ภาวนา ให้เกิดขึ้นโดยสมบูรณ์

ประเด็นที่สี่ วัดในอดีตได้ขึ้นชื่อว่าเป็นศูนย์รวมจิตใจทางสังคม พระสงฆ์เป็นผู้ที่สงเคราะห์ประชาชนในทุกเรื่อง และในปัจจุบันบทบาทดังกล่าวยังคงดำรงอยู่ โดยเฉพาะตามสังคมชนบท อันได้แก่ การที่พระสงฆ์ให้ความสะดวกแก่ประชาชนในประเพณีเกี่ยวกับชีวิต การประกอบศาสนพิธี การรักษาโรคภัยไข้เจ็บ ให้ความอุปการะคนยากให้ถูกขมิ้น คูดุชะชะดาราศี มอบเครื่องรางของขลังไว้ป้องกันตัว ฯลฯ สิ่งเหล่านี้หากดำเนินไปในทางที่ถูกต้องก็นับว่าเป็นการดี แต่ปัจจุบันสภาพสังคมเปลี่ยนไป มีพระสงฆ์จำนวนไม่น้อยที่ประพฤติตนในทางไม่ถูกต้อง เช่นการเป็นหมอดู สะเดาะเคราะห์ บอกเลขหวยเพื่อเรียกร้อยเครื่องลางสักการะ ดังที่ปรากฏอยู่บ่อยครั้ง สาเหตุนี้เป็นผลจากการบวชที่มีได้มีจุดประสงค์เพื่อขัดเกลากิเลส แต่เป็นไปเพื่อยังชีพโดยอาศัยศรัทธาทางพุทธศาสนาในการตักดวงผลประโยชน์ใส่ตน ในขณะที่ที่มรราวาสกลับลุ่มหลง

อธิบายมุข สนใจใน "ไสย" มากกว่าธรรมและปรัชญาทางพระพุทธศาสนา จึงอาจกล่าวได้ว่าทั้งพระสงฆ์ก็มีมรรวาสกิตีต่างก็มีส่วนทำให้พระพุทธศาสนาเสื่อมได้ทั้งสิ้น

ประเด็นที่ห้าซึ่งเป็นประเด็นสุดท้าย ได้สรุปมาจากบทบาทของผู้นำสงฆ์ จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่ายุคใดที่เกิดผู้นำสงฆ์ ไม่ว่าจะเป็นพระมหากษัตริย์กิติ พระสงฆ์กิติ มามีบทบาทในการสร้างรูปลักษณ์แบบใหม่ หรือปรับปรุงเปลี่ยนแปลงโฉมหน้าของสถาบันสงฆ์ไทยให้เกิดคุณประโยชน์กับสังคม ยุคนั้นย่อมมีความเจริญดังเช่น "ยุคทอง" ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัจจุบัน ได้ปรากฏว่ามีพระสงฆ์นักพัฒนาผู้นำเพ็ญคุณประโยชน์ให้กับสังคมไทยอยู่หลายท่าน รวมทั้งมีสำนักสงฆ์ต่าง ๆ ได้เกิดขึ้น เช่น สำนักสงฆ์สันตติโสภณ สำนักสงฆ์วัดธรรมกาย สำนักสงฆ์สวนโมกขพลาราม เป็นต้น ปรากฏการณ์เหล่านี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ความมั่นคงที่แท้จริงทางพระพุทธศาสนาไม่ได้อยู่ที่การอุปถัมภ์ของรัฐเท่านั้น หากแต่ขึ้นอยู่กับพระสงฆ์เป็นสำคัญ

เป็นเวลานับสองร้อยกว่าปีตั้งแต่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ เป็นราชธานี สถาบันสงฆ์ได้อยู่คู่แผ่นดินสยามมาโดยตลอด พระพุทธศาสนามีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวพุทธ ในฐานะที่เป็นสถาบันหนึ่งของสังคมไทย ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชาติ ทั้งทางด้านสังคมและวัฒนธรรม ช่วงระยะเวลาที่ผ่านมาได้พิสูจน์ให้เห็นถึงสัจธรรมประการหนึ่งที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า "สรรพสิ่งทั้งหลายย่อมมีอันเสื่อมไปเป็นของธรรมดา" เช่นเดียวกับพระพุทธศาสนาซึ่งประดิษฐานในแผ่นดินสยามมาช้านาน ย่อมมีจุดที่รุ่งโรจน์และเสื่อมลงตามภาวะการณ์ ในฐานะที่เป็นพุทธศาสนิกชนผู้มีส่วนรับรู้ในการเปลี่ยนแปลง จึงเป็นหน้าที่ของเราที่จะช่วยทำนุบำรุงสถาบันสงฆ์ให้ยังประโยชน์แก่สังคมตราบนานเท่านาน.

.....๑๒.....๑๓.....๑๔.....๑๕.....๑๖.....๑๗.....๑๘.....๑๙.....๒๐.....

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บรรณานุกรม

คณินนิตย์ จันทบุตร สถานะและบทบาทของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย: กรุงเทพฯ

กลุ่มประสานงานศาสนาเพื่อสังคม

ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทย สมัยพ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม. พิมพ์ครั้งที่ 2

กรุงเทพฯ: เรื่องศิลป์, 2519

ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษที่ 25: กรุงเทพฯ

มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2517

นันทนา วัฒนสุข. บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในการทำงาน

บำรุงพระพุทธศาสนา. อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย,

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520

แผนกประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. สะพาน: รวมบทความทาง

ประวัติศาสตร์: กรุงเทพฯ, 2520

พระราชวรมูณี (ประยูร ชาญโต). สถาบันสงฆ์กับสังคมไทย กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีม

ทอง, 2517

พิพาดา ยังเจริญ และ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยใน

สมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2304): กรุงเทพฯ. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เวลลา, วอเตอร์ เอฟ. แผ่นดินพระนั่งเกล้า. แปลโดย นิจ ทองโสภิต: พระนคร.

สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2519

แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และ วิมล พงศ์พิพัฒน์. ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

รัชกาลที่1-รัชกาลที่3 (พ.ศ. 2325-2394): กรุงเทพฯ. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

88

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เรียงความประกวดชิงรางวัลทุนมูลนิธิ "สถาบันสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น"

โดย นางสาวมณฑ์จันทร์ อินทรจันทร์

นิสิตชั้นปีที่ 3 ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เลขประจำตัวนิสิต 3610869

ที่อยู่ 207 ซ.วัดนคาม ถ.ริมคลองประปา

บางซื่อ กรุงเทพฯ ๓ 10800

โทร. 586-8795

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

"สถาบันสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น"

บทนำ

สังคมไทยมีความผูกพันกับพระพุทธศาสนาอย่างมากมาตลอดทุกยุคทุกสมัย เนื่องจากศาสนามีความสำคัญ และสัมพันธ์อยู่กับชีวิตและวิถีทางดำเนินชีวิตทุกอย่างทุกชั้นตอน คนไทยนั้นตั้งแต่ลี้มนาคที่จนหลับาเข้านอน ตั้งแต่ลี้มนาคเกิดจนหลับาตายล้วนแล้วแต่มีศาสนามาเกี่ยวข้องอยู่ด้วยทั้งสิ้น จนอาจกล่าวได้ว่าศาสนาโดยเฉพาะพระพุทธศาสนานั้นได้เข้ามาอยู่ในจิตวิญญาณของคนไทยอย่างฝังรากลึกแท้จริง มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ ค่านิยม ความเชื่อและหลักปฏิบัติต่างๆของคนไทยอยู่ไม่ใช่น้อย เป็นแรงผลักดัน สนับสนุนให้ผู้ที่มีบิถิศาสนา มีความอ่อนโยน ตั้งมั่นในธรรม ก่อให้เกิดแรงจูงใจในศรัทธาที่จะสร้างสรรค์งานศิลปะเพื่อตอบสนองความเชื่อในเรื่องการสะสมบุญสำหรับชาตินี้-ชาติหน้า ไม่ว่าจะเป็นด้านจิตรกรรม ปฏิมากรรรม ประติมากรรม ศิลปกรรมในทางศาสนวัตถุ หรือศาสนสถานต่างๆ

อิทธิพลของพระพุทธศาสนาไม่ได้มีผลต่อคนไทยและสังคมไทยเฉพาะในด้านคำสอน หรือด้านพระธรรมเท่านั้นหากยังมีองค์ประกอบสำคัญอย่างน้อยอีก 2 ส่วนที่มีส่วนอย่างมากต่อสังคม

"วัด" เป็นองค์ประกอบหนึ่งที่ทำให้พระพุทธศาสนามีลักษณะเป็นรูปธรรมชัดเจนยิ่งขึ้น ทำให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจลึกซึ้งถึงความเป็นพระพุทธศาสนาได้ดียิ่งขึ้น ลึกซึ้งมากขึ้น วัดเป็นสถานที่และ "สัญลักษณ์" แห่งร่มเงาพระศาสนา รวมทั้งหมายถึงบทบาทต่างๆในสังคมด้วย โดยอาจจะกล่าวโดยสังเขปได้ 4 ประการ ดังนี้ คือ ประการแรก วัดเป็นสถานที่ศูนย์กลางของชุมชน แม้กาลเวลาจะผ่านมาก็ยุคสมัย แม้ในปัจจุบันต่างจังหวัดในบางส่วนของประเทศไทย ก็ยังถือเอาวัดเป็นศูนย์กลางในการชุมนุมคน ไม่ว่าจะเป็นงานพิธีทางศาสนา หรือ การเรียกประชุมพบปะชาวบ้านของทางราชการต่างๆ หรือแม้แต่ในกลุ่มคนในละแวกเดียวกันก็มักจะใช้วัดนี้เป็นที่พบปะประชุมหารือ วัดจึงเป็น "ห้องประชุม" สาธารณะในชุมชนชุมชน พร้อมกับเป็น "สถานที่บันเทิง" ของชาวบ้านอีกด้วย

ประการที่สอง นอกจากความเป็นศูนย์กลางทาง"สังคม"แล้ว วัดยังเป็นศูนย์กลางทาง"จิตใจและวิญญาณ" ของคนในสังคมด้วย ทั้งนี้เพราะ พุทธศาสนิกชนย่อมมีความรู้สึกตรงกันว่า "วัด" เป็นสถานที่ที่ปลอดภัย และสงบเงียบที่สุด ยามใดก็ตามที่รู้สึกทุกข์ใจ หม่นหมอง หรือสับสนด้วยปัญหาอันน่าประการทั้งปวง ผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาก็จะ "หันหน้าเข้าวัด" เสมอ ใช้วัดเป็นที่รวบรวมสติ สมานใจ ทำจิตใจให้สงบ นอกจากที่กล่าวมานี้แล้ว วัดยังอาจเป็นที่รวมจิตใจและวิญญาณของคนจำนวนมากๆในเวลาพร้อมกันก็ได้ ตัวอย่างเช่น ในเวลาที่เกิด

สงคราม โดยเฉพาะในสมัยโบราณ ชาวบ้านมักไปชุมนุมกันที่วัด หรือเอาวัดเป็นฐานที่มั่นเสมอ ทั้งนี้เป็นเพราะวัดสามารถสร้างเสริมกำลังใจและถือเป็น "ที่พึ่ง" ใต้นั่นเอง กรณีชาวบ้านบางระจัน ตั้งค่ายที่วัดโพธิ์เก้าต้น และสามารถป้องกันการบุกของพม่าได้ถึง 7 ครั้ง นับเป็นตัวอย่างอันดีใน "บทบาท" ของวัดในเรื่องนี้

ประการที่สาม วัดมีบทบาทในด้านเป็นสถานที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ต่างๆ ไม่นับว่าเป็นความรู้ทางโลกหรือทางธรรม วัดเป็นแหล่งให้ปัญญา ความคิด และจิตสำนึกในทางที่เหมาะสมที่ควรในทางธรรม ให้ความรู้ในการประกอบกิจกรรมอาชีพให้เอาตัวรอดได้ ทั้งนี้รวมถึงวิชาการแขนงต่างๆขั้นสูง เช่น จารึกความรู้ที่ "มหาวิทยาลัยเปิด" วัดพระเชตุพนฯ และความรู้ในเชิงการต่อสู้ ป้องกันตัว เช่น วัดพุทธไสสวรรค เป็นต้น

ประการสุดท้าย วัดมีบทบาทในฐานะศูนย์รวมกิจกรรม ศิลปะ ประเพณี วัฒนธรรมของสังคมไทยได้เป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้ว่า ในปัจจุบันนี้ หากจะมีการศึกษาในเรื่องกล่าวมา แหล่งศึกษาที่ดีที่สุดต้องเป็นวัดเสมอ ทั้งนี้เพราะวัดเป็น "ทุกสิ่ง" ของชุมชน และเป็น "ทุกสิ่ง" ในจิตใจของผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนา บางครั้งวัดจึงอาจมีบทบาทเป็นสถานฝึกอบรมอาชีพ สถานพยาบาล สถานสังคมสงเคราะห์ โรงแรมหรือที่พักกลางทาง หรืออาจเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจได้ด้วย

อย่างไรก็ตาม องค์ประกอบ 2 ส่วนที่ได้กล่าวมาคือวัด และข้อพระธรรมคำสอนนั้น ย่อมจะเกิดขึ้นหรือมีอิทธิพลต่อสังคมและชาวบ้านไม่ได้เป็นอันขาด หากขาดส่วนประกอบสำคัญไป นั่นคือ สถาบันสงฆ์

สงฆ์ เป็นส่วนหนึ่งของรัตนตรัย องค์ประกอบสำคัญทางพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุทางศาสนา พระสงฆ์จึงอยู่ในฐานะทายาทแห่งพระสมณโคตม สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, เป็นผู้สืบต่อและถ่ายทอดพระพุทธศาสนาให้มีอายุยืนยาวต่อไป สามารถเผยแผ่หลักธรรมให้เป็นที่เข้าใจ และรู้จักแก่บุคคลทั่วไปด้วยอาศัยหลักพื้นฐานทางความเข้าใจทางศาสนาที่ไม่ยากจนเกินไปนัก หน้าที่หลักของสงฆ์ซึ่งมีกำหนดอยู่ในพระธรรมวินัย จึงมีหน้าที่ดังกล่าว นอกเหนือไปจากการหมั่นรักษาศีล 227 ข้อและการหมั่นศึกษาพระปริยัติธรรม หรือวิปัสณากรรมและการศึกษาเล่าเรียนภาษาบาลีและการศึกษาพระไตรปิฎก

ส่วนบทบาทของสงฆ์ในสังคมไทยนั้น มีมากมายหลายด้าน และล้วนแล้วแต่มีประโยชน์ต่อสังคมทั้งสิ้น บางครั้งอาจจะถึงขั้นมีบทบาทในการเปลี่ยนแปลงความคิด ความเชื่อของผู้นับถือศาสนาเลยทีเดียว บทบาทของสงฆ์ต่อสังคมไทยเป็นบทบาทที่เด่นชัดมากในทุกยุคสมัย เป็นที่ยอมรับกันของบุคคลในสังคม เนื่องจาก "สงฆ์" จะอยู่เคียงคู่กับสังคมทุกยุคไม่ว่าจะเป็นยามบ้านเมืองสุขสงบ หรือยามที่บ้านเมืองเดือดร้อนถึงขั้นวิกฤต ในด้านรายละเอียดจะขอเสนอในลำดับต่อไป

บทบาทของพระพุทธศาสนาและสงฆ์ บัณฑิตต่อสังคมไทย

ในยุคแรกเริ่ม มีหลักฐานยืนยันอย่างแน่ชัดว่าอาณาจักรต่างๆแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้มีการรับเอาพระพุทธศาสนาจากประเทศอินเดีย ตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงกระทำการส่งคายนพระพุทธศาสนาเป็นครั้งที่สาม ที่เมืองปาฏลิบุตรโดยครั้นเมื่อเสร็จจากการส่งคายนพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ทรงมีพระราชดำริที่จะให้พระเถระนำเถระทั้งหลายออกประกาศพระพุทธศาสนาแลทธิหินยานไปยังทิศต่างๆ รวม 9 สายด้วยกัน สายที่เข้าสู่ประเทศไทยนั้นเป็นสายของพระโสณเถระ และพระอุตรเถระ เข้ามาตั้งศูนย์กลางอยู่บริเวณจังหวัดนครปฐม ต่อมาก็มีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังประเทศไทยอีกหลายครั้ง เช่น การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแลทธิมหายานจากอาณาจักรศรีวิชัย มายังอาณาจักรขอมของพระเจ้ารามาธิบดีธรรมันและอาณาจักรลพบุรี และการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในกายหินยานจากลังกามายังเมืองนครศรีธรรมราช และเมืองเมาะตะมะ ซึ่งต่อมาก็เผยแผ่มาถึงอาณาจักรสุโขทัย ดังที่ศิลาจารึกกล่าวไว้ว่า "เบื้องตะวันตกเมืองสุโขทัยนี้ มีอรัญญิก พ่อขุนรามคำแหงกระทำโอมทานแก่มหาเถรสังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรย หลวกกว่าปุครูในเมืองนี้ ทุกคนลุกแต่เมืองศรีธรรมราชมา ในกลางอรัญญิก มีพิหารอันหนึ่ง...." พุทธศาสนาในช่วงสุโขทัย เป็นต้นมา จึงเป็นพระพุทธศาสนาหินยานนิกายลังกาวงศ์ และได้ประดิษฐานในอาณาจักรไทยมาตลอดจนถึงปัจจุบัน

บทบาทของสงฆ์ไทยเริ่มปรากฏให้เห็นเด่นชัดตั้งแต่สมัยสุโขทัยนี้เอง ในยุคนี้มีการแบ่งการปกครองคณะสงฆ์แล้ว โดยจะมีตำแหน่งหรือสมณศักดิ์เป็น "ปุครู" และ "สังฆราช" ส่วนคำ "มหาเถระ" และ "เถระ" ใช้เรียกเหมือนกันเรื่อยมา ส่วนตำแหน่ง "ปุครู" นั้น เปลี่ยนเรียกเป็น "พระครู" ในสมัยสุโขทัยช่วงหลัง ในด้านหน้าที่หรือการศาสนาของสงฆ์ในสมัยสุโขทัยนี้แบ่งเป็น 2 ด้าน คือ ก็นถุระอย่างหนึ่ง และวิปัสณาธุระอย่างหนึ่ง ฝ่ายกณถุระนั้นคาดว่ามิได้อยู่ดั้งเดิมในสุโขทัยอยู่แล้ว ส่วนฝ่ายวิปัสณาธุระนั้นเป็นฝ่ายที่สืบเนื่องมาจากลัทธิลังกาวงศ์ซึ่งเป็นลัทธิใหม่ในสมัยนั้น

บทบาทสำคัญของสงฆ์ไทยในสมัยสุโขทัยนี้ เน้นหนักไปทางการสั่งสอนธรรมะเป็นหลัก เป็นผู้สั่งสอนข้อวัตรปฏิบัติต่างๆ หลักความรู้ทั้งทางชีวิตและทางโลก ดังที่เรียกตำแหน่งว่าเป็น "ปุครู" บทบาทในด้านการสั่งสอนเทศนาธรรมะจะเด่นชัดที่สุด ดังจะเห็นได้จากศิลาจารึกหลักที่ 1 ของพ่อขุนรามคำแหงที่ว่า

"ศกปีมะโรง พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสัชชนาลัยสุโขทัยนี้ปลูกไม้ตาลนี้ ได้สิบสี่ข้าว จึงให้ช่างพันขานหินตั้งหว่างกลางไม้ตาลนี้ วันเดือนดับ เดือนโอก แปดวัน วันเดือนเต็ม เดือนข้างแปดวัน ผูกปุครู เถร มหาเถร ขึ้นนั่งเหนือขานหินสุดธรรมแก่อุบาสกผู้ช่วยจำศีล ..."

นอกจากนี้ยังเห็นได้ชัดเจนในด้านบทบาททาง การศึกษาและการวรรณกรรม โดย ในสมัยสุโขทัยนี้ได้เกิดวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาขึ้นเป็นเล่มแรก คือ "เตฏุมิกถา" หรือ ไตรภูมิพระร่วง แต่งขึ้นโดยพระมหากษัตริย์ราชที่ 1 ในขณะได้เสด็จออกผนวชอยู่ เตฏุมิกถามีผลในด้านความประพฤติ ศรัทธา ความเชื่อเกี่ยวกับบาป-บุญ กรรม และภพนี้-ภพหน้า ของประชาชนเป็นอันมากนับถึงปัจจุบัน จึง อาจถือได้ว่า บทบาทของสงฆ์ในสมัยสุโขทัยต่อมาจากรัชกาลพ่อขุนรามคำแหงนั้นได้ เพิ่มขึ้นจากเดิมอย่างน้อย อีกหนึ่งด้าน คือ เพิ่มในด้านการสร้างสรรค์วรรณกรรมเพื่อสั่งสอนประชาชนด้วย

ในสมัยอยุธยา บทบาทของสถาบันสงฆ์ต่อสังคมเพิ่มมากขึ้นกว่าสมัยสุโขทัยมากมายหลาย ด้าน กล่าวคือ ในสมัยอยุธยานั้นพระสงฆ์ถือเป็นกลุ่มบุคคลชั้นสำคัญ และมีฐานะพิเศษสูงส่งกว่าชนชั้นอื่นๆ ในสังคมมาก เนื่องจากเป็นชนชั้นที่ถูยกยกย่องให้เป็นผู้นำทางปัญญาและจิตใจ เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งศีลอันบริสุทธิ์ บทบาททางสังคมของสงฆ์นอกจากเป็นผู้สั่งสอนธรรม ความรู้ต่างๆ สร้างสรรค์วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา แล้ว สงฆ์ยังมีบทบาทหน้าที่อย่างเต็มที่ทางสังคมด้วย กล่าวคือ สงฆ์จะเป็นผู้นำในทางการปฏิรูปความคิด การศึกษา และการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในสังคมมากมาย ในช่วงสมัยอยุธยานี้ความรู้ ความสามารถของ สงฆ์เป็นที่ยอมรับแก่คนทุกชนชั้น ได้รับการยกย่อง ให้เกียรติอยู่เสมอ สงฆ์จึงมีความผูกพันใกล้ชิดกับทุกชั้น เป็นอย่างมาก ตั้งแต่ ชนชั้นสามัญ ชุนนาง ตลอดจนถึงชนชั้นสูงของประเทศ บทบาทของสงฆ์ในสมัยอยุธยา จึงเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของประชาชนอย่างเต็มที่ มีอิทธิพลในด้านการสร้างสรรค์ศิลปกรรมประเภทต่างๆ มีบทบาทในด้านการตัดสินหรือแก้ไขไกล่เกลี่ยข้อพิพาท และปัญหาต่างๆ ของประชาชน ในยามเมื่อเกิดปัญหา ในด้านวิกฤตการณ์ต่างๆ พระสงฆ์ก็มีบทบาทในการแก้ไขสถานการณ์ให้ลุล่วงไปได้ด้วยดี เช่นวิกฤตการณ์ ข้าวยากหมากแพง, น้ำท่วม หรือ แม้แต่ปัญหาศึกสงครามต่างๆ เป็นต้น พระสงฆ์ก็จะให้ความช่วยเหลืออย่าง เต็มที่ นอกจากนี้ สถาบันสงฆ์ก็ยังมีส่วนในการเปลี่ยนแปลงความคิด ความเชื่อ และสร้างความเปลี่ยนแปลงในสังคมชุมชนได้ด้วย เช่น สงฆ์อาจจะได้รับนโยบายมาจากราชสำนักแล้วนำมาถ่ายทอดความคิดสู่ ชาวบ้าน โน้มน้าวให้ปฏิบัติตาม ซึ่ให้เห็นผลที่ตามมา สงฆ์จึงอาจได้ชื่อว่ามีบทบาท ในฐานะ"กระบอก เสียง" ของรัฐทางหนึ่งด้วย

ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์และราชอาณาจักร หรือ "รัฐ" ก็เป็นจุดที่น่าสนใจมาก อาจถือได้ว่าเป็น "ลักษณะเด่น" อย่างหนึ่งเกี่ยวกับบทบาทของสงฆ์ในสมัยอยุธยาที่ว่าได้ และเป็นจุดที่จะ กล่าวถึงต่อไปในช่วงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ เพราะจะมีการเปลี่ยนแปลงมากมาย สืบเนื่องจากปัญหา

เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสองสถาบันนี้

ความสัมพันธ์ของสงฆ์กับสถาบันพระมหากษัตริย์หรือ "ราชาอาณาจักร" ในสมัยอยุธยา ที่แสดงให้เห็นว่า พระสงฆ์มีอิทธิพลและบทบาททางการเมืองสูงมาก จะเห็นได้อย่างน้อย 4 กรณีในสี่รัชกาลของยุคอยุธยา

เหตุการณ์แรกเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งปรากฏว่ามีอยู่ครั้งหนึ่งที่พระองค์ต้องโปรดเกล้าฯให้ขุนนางนำพระราชบุฉลาไปเผด็จกรมพระสงฆ์รูปหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าเป็นพระสงฆ์ที่มีอิทธิพลมากในเวลานั้นว่า มีความเห็นอย่างไรในการที่พระองค์ทรงมีพระราชโองการให้สี่พระสงฆ์ที่นับทาพระเจ้าแผ่นดิน และการที่มีแขกเมือง คือ "ฝรั่งเศษ" เข้ามามากและจะเข้ามาอีก

บทบาทของพระสงฆ์รูปนี้มีลักษณะที่สัมพันธ์กับราชาอาณาจักรและพระเจ้าแผ่นดิน ในฐานะ "ที่ปรึกษาส่วนพระองค์" และเป็นที่น่าเชื่อถือได้ว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราชคงจะยอมรับฟัง "ความคิดเห็น" ของพระสงฆ์รูปนี้เป็นอย่างมาก แม้ว่าจะเป็นเรื่อง "ทางโลก" และมีความสำคัญทางด้านการเมืองอยู่มากก็ตาม

ตัวอย่างที่สอง เกิดขึ้นในช่วงรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศซึ่งเกิดเหตุการณ์ที่ขุนยกกระบัตรทำผิดกฎหมายโดยไม่ยอมส่งตัวข้าพระที่ได้กระทำการฆ่าคนตาย ในการที่ขุนยกกระบัตรได้ทำความคิดเช่นนี้ ในตอนนั้นทาง "รัฐบาล" ไม่สามารถกระทำการ "จับกุมตัว" ได้ ทั้งนี้เนื่องจากมีพระสงฆ์รูปหนึ่งได้เข้ามาปกป้องเอาไว้ โดยได้มีหลักฐานเขียนไว้ว่า "... เหตุด้วยกาสาวะพักตรพระพุทธิเจ้าหุ้มกายอยู่" ซึ่งเหตุการณ์นี้แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะได้ทรงตรากฎหมายเป็น "พระราชกำหนด" ในปีพ.ศ. 2280 แล้วเพื่อห้ามมิให้สงฆ์เข้ามาข้องเกี่ยวกับ "เหตุอันมิต้องด้วยกิจ" แต่ในพระราชกำหนดก็ไม่ได้กำหนดโทษแก่พระสงฆ์โดยตรง เพียงแต่ระบุว่า "... จะเอาญาติโยมสงฆ์รูปนั้น เป็นโทษอันสงฆ์เลมิดพระราชกำหนดกฎหมายนั้น ฝ่ายขุนหมื่นข้าพระโยมสงฆ์ก็อย่าให้เอาเนื้อความซึ่งห้ามนี้ ให้พระสงฆ์เข้าว่ากล่าวรู้เหน อย่าให้ทำผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย จะเอาข้าพระโยมสงฆ์เป็นโทษด้วย..."

ด้วยเหตุนี้ พระสงฆ์ในสมัยรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงไม่เกรงในโทษตามกำหนดในกฎหมาย และเมื่อมีเหตุการณ์ที่พระสงฆ์กระทำความผิดจริง ด้วยเหตุที่ "สงฆ์" ถูกยกย่องเป็นอย่างมาก "ราชสำนัก" จึงไม่สามารถจัดการอะไรได้ทั้งนี้^{พหิว}เป็นความในกฎหมายไม่เอื้อให้หนึ่ง และเพราะถือในความเป็น "ชนชั้นพิเศษ" หนึ่ง ตัวอย่างนี้จึงทำให้เห็นได้ชัดเจนมากขึ้นไปอีกว่า บทบาทของสงฆ์ในสังคมนั้นอยู่ "สูง" กว่าบุคคลสามัญเป็นอย่างมาก

อีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงความสัมพันธ์ของสงฆ์กับราชสำนักในแง่ที่ว่า สงฆ์มีบทบาทและอิทธิพลอย่างมากต่อ "อาณาจักร" เกิดขึ้นหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศสวรรคตแล้ว ขณะนั้นได้เกิดการแย่งชิงราชสมบัติกันขึ้น "ศาสนา" จึงเข้ามามีบทบาทใน "อาณาจักร" อีกครั้ง โดยพระราชอาชญากร ห้ารูป คือ พระธรรมโกศมุนีศรีมหาราชาธิราช พระธรรมเจดีย์วัดสวนหลวงสวรวรรค์ พระพุทธโฆษาจารย์วัดพุทธไสยาสน์ พระเทพมุนีวัดกุฎีดาว และพระเทพกระวีวัตรามาวาส ได้มีบทบาทในการเกลี้ยกล่อมให้กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ และกรมหมื่นเสน่ภักดิ์ ยอมสวามิภักดิ์ต่อกรมขุนพรพินิต

บทบาทของพระราชอาชญากรห้ารูปในสมัยนี้จึงแสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวพันทางสังคมที่มากมายแม้จะชื่อว่า "ไม่ใช่กิจของสงฆ์" ในทางพระศาสนาก็ตาม แต่อย่างไรก็ตาม กิจของสงฆ์ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับ "อาณาจักร" นี้ ทาง "โลก" หรือบุคคลที่สงฆ์เข้ามาสัมพันธ์ด้วย ก็ไม่ได้แสดงอาการไม่ยอมรับ, กีดกัน หรือมีความรู้สึกตำหนิติเตียนแต่ประการใด กลับให้การยอมรับความคิดเห็น และเชื่อฟังเหมือนดังเคย ความผูกพันใกล้ชิดกับศาสนาและสงฆ์ ทำให้ "อาณาจักร" ให้อิสระทางความคิดและการกระทำของสงฆ์เป็นอย่างมาก แม้ความคิดที่สงฆ์กระทำก็ยังคงปล่อยให้สงฆ์นั้นเป็นอิสระอยู่ ความคิดเรื่อง "บาป" จึงเป็นความคิดที่สำคัญในความเชื่อของคนในสมัยอยุธยาอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ การยกย่อง ให้เกียรติ และเชื่อฟังสงฆ์ถือเป็นเรื่องดี ถูกต้อง เพราะเชื่อว่าสงฆ์เป็นผู้มีปัญญามากกว่า บริสุทธิในด้านศีลธรรมมากกว่า หากมีความเห็นขัดแย้ง หรือกระทำให้สงฆ์ต้องหมองมัว ก็ย่อมถือเป็นเรื่องผิด ไม่ถูกต้องและเป็นบาป ขณะเดียวกันกับที่พระสงฆ์เองก็คงจะรู้สถานะและบทบาทในข้อนี้ดี จึงสามารถกระทำตนเข้ามามีอิทธิพลกับสังคมได้อย่างเต็มที่ ประกอบกับในสมัยอยุธยานี้ก็ไม่มีกฎหมายควบคุมวินัยสงฆ์อย่างเด่นชัดด้วย

ความสัมพันธ์หรือพฤติกรรมของสถาบันสงฆ์ที่มีอิทธิพลต่อสถาบัน "ชาติ" อีกประการหนึ่งที่เด่นชัดพอจะยกเป็นตัวอย่างได้ คือ เหตุการณ์ในช่วงรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช หลังจากที่ได้ทรงกระทำการยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาแล้ว ครั้นเสด็จกลับถึงพระนครก็ได้ทรงตัดสินลงโทษประหารชีวิตนายทัพนายกองซึ่งตามเสด็จไปรบไม่ทัน ในครั้งนั้น สมเด็จพระวันรัตซึ่งเป็นสมเด็จพระสังฆราชในครั้งนั้นได้เข้าเฝ้าและกราบบังคมทูลนิพนธ์บาทชีวิตนายทัพนายกองทั้งหลาย เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้ยินคำกราบบังคมทูลขอร้องก็ทรงเห็นแก่เพศบรรพชิต วันคำสั่งโทษประหารแก่ชีวิตนายทหารเหล่านั้น แต่ทรงมีพระราชโองการให้ไปทำศึกอีกครั้งหนึ่งแทน เพื่อเป็นการไถ่โทษและในครั้งนี้นายทัพนายกองทั้งหลายก็ไม่ทำให้ทรงผิดหวัง เพราะสามารถเอาชนะข้าศึกได้อย่างงดงาม ฉะนั้น สิ่งที่สมเด็จพระวันรัตได้กราบ

บังคมทูลขอร้องไว้ จึงไม่ถือเป็นการเสียเปล่าแต่อกุศลใจ เพราะนายทัพนายกองที่รอดชีวิตมาได้จากครั้งนั้น ยังคงมีชีวิตอยู่เพื่อปกป้องรักษาประเทศได้อย่างเข้มแข็ง บทบาทของสมเด็จพระวันรัตที่เข้ามายุ่งเกี่ยวกับหน้าที่ทางการเมืองหรือทาง "โลก" ในครั้งนี้ แม้จะดูว่า "สงฆ์" มีอิทธิพลเหนือกว่า "พระมหากษัตริย์" ก็ตาม แต่หากพิจารณาให้ถ่องแท้จะสามารถเข้าใจได้ว่า ความสัมพันธ์ที่ฝังรากลึกระหว่างสงฆ์และฆราวาสนั้นมีความแน่นหนา ผูกพันกันเพียงใด ความนับถือ เชื่อมมั่น และศรัทธาให้แก่กันจึงมีมากมายถึงเพียงนี้ จนไม่สามารถมองเป็นการ "ก้าวก่าย" เรื่องของราชอาณาจักรได้

ครั้นมาถึงในสมัยกรุงธนบุรี บ้านเมืองซึ่งได้รับการกู้คืนมาใหม่ยังมีความระส่ำระสายอยู่เป็นอันมาก ประชาชนต้องอพยพโยกย้ายและยังมีที่พลัดพรากกันบ้าง ที่หนีไปเข้าป่าเสียก็มาก พระพุทธศาสนาเองก็นับได้ว่าอยู่ในขั้นเลวร้ายที่สุด เนื่องจากวัดในกรุงศรีอยุธยาถูกทำลายเสียเป็นส่วนใหญ่ กัมภีร์ธรรมรวมทั้งพระไตรปิฎกก็สูญหาย งานฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงธนบุรีจึงเป็นความจำเป็นที่เร่งด่วน และถือได้ว่าเป็นงานพระราชกรณียกิจที่สำคัญสิ่งหนึ่งของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ในช่วงก่อนที่จะเสียกรุงศรีอยุธยานั้น พม่ายกทัพมาล้อมพระนครอยู่นานถึง 3 ปี ในช่วงนั้นเองที่ทำให้เกิดความเดือดร้อน, ความอดอยากซึ่งมีผลสำคัญกระทบต่อระดับชั้นศีลธรรมจรรยาของทั้งประชาชน และผู้ที่อยู่ในเพศบรรพชิต กล่าวคือ ประชาชนพากันหวาดกลัวภัยสงครามเป็นอย่างมาก พวกกันหนี , อพยพ, และมักจะคิดถึงความปลอดภัยของตนเองก่อนเป็นหลัก ดังนั้น ในช่วงปลายกรุงศรีอยุธยา ประชาชนจึงหยุดในการอุปถัมภ์พระศาสนาและพระสมณะเสียชั่วคราว พระภิกษุที่อยู่ในกรุงศรีอยุธยาจึงประสบปัญหาในด้านการครองเพศบรรพชิตอย่างมาก เนื่องจากบิณฑบาตอาหารไม่ได้ พระภิกษุสงฆ์หลายรูปจึงต้องสึกหรือหนีไปอยู่เสียที่อื่น ความเสียหายทางพระพุทธศาสนาจึงเกิดขึ้นเป็น 3 ทางในช่วงการเสียกรุงนี้ คือ

ประการแรก พระไตรปิฎกสูญหาย งานพระไตรปิฎก ถือเป็นกัมภีร์คู่พระศาสนา เป็นข้อธรรมข้อวินัยที่พุทธศาสนิกชน รวมทั้งเพศบรรพชิตควรสนใจใฝ่รู้ ใฝ่เรียน ศึกษาให้เข้าใจลึกซึ้ง การขาดพระไตรปิฎกนี้ โดยเฉพาะพระภิกษุสงฆ์แล้ว อาจถือได้ว่า เป็นการขาด "คู่มือ" ในการศึกษาบวชเรียนเลยทีเดียว

ประการที่สอง ความเสียหายของสถานปฏิบัติธรรม วัดวาอารามในช่วงเสียกรุงนั้น ถูกทำลายเป็น 2 ระยะ คือ ในระยะแรก ในช่วงสงครามที่มีกับพม่า เมื่อกรุงศรีอยุธยาแพ้ พม่าเข้ามากวาดต้อนผู้คน และขนเครื่องมีค่าตามพระราชวัง และวัดไปอย่างมากมาย มีการเผาลอกเอาทองคำจากพระพุทธรูปไปด้วย ทำให้เกิด

ความเสียหายไปทั่ว เมื่อศึกสงบลงแล้ว ความเสียหายของวัดยังคงดำเนินต่อไปในระยะที่ 2 กล่าวคือ วัดวาอาราม ส่วนใหญ่จะมีพระภิกษุอยู่ประจำวัดน้อยมาก หรือ อาจจะไม่มีเลยในแต่ละวัด การที่ไม่มีใครดูแลวัดเช่นนี้เอง เปิดโอกาสให้ชาวบ้าน มาลักลอบนำทรัพย์สินที่มีค่าในวัดที่ยังมีหลงเหลืออยู่บ้างไปเสียหมด โดยการทำลายบุญชียวัตถุต่าง ๆ ในวัด เช่น ในพระพุทธรูป สลูป เจดีย์ ฯลฯ การกระทำเช่นนี้ของชาวบ้าน ปรากฏว่า มีทั้งชาวไทย และ ชาวจีนที่ร่วมมือกัน

ประการที่สาม ความเสียหาย เสื่อมลงของบุคลากรในพระพุทธศาสนา พระสงฆ์ในสมัยกรุงธนบุรีที่มีเหลือสืบมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น คาดว่าคงจะมีอยู่จำนวนน้อยมาก เนื่องจากสึกหนีไปอยู่ที่อื่นกัน เป็นส่วนใหญ่ โดยอาจจะเห็นได้จากพระราชพงศาวดารที่เล่าเหตุการณ์ครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดฯ ให้ขุดพระศพพระเจ้าเอกทัศขึ้นมาจัดการตามพระราชประเพณี ก็ได้มีการนิมนต์พระสงฆ์ "ซึ่งเหลืออยู่บ้าง สดับปกรณ์ ทรงถวายไทยทานตามสมควร และก็ถวายพระเพลิง "

การที่พระสงฆ์หนีออกจากวัดไปหมดนี้ แม้บาทหลวงชาวฝรั่งเศสก็ได้บันทึกเอาไว้ว่า "ผ้าเหลืองเวลานี้ไม่มีใครจะมีใครนับถือเหมือนแต่ก่อนแล้ว ถ้าใครขึ้นครองผ้าเหลืองในเวลานี้ก็ต้องอด การที่เป็นเช่นนี้ไม่เฉพาะแต่ในกรุง และ ตำบลใกล้เคียงแต่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จยกทัพไปที่แห่งใดก็เป็นเช่นนี้ทั่วไป เช่น เมืองพิษณุโลก นครราชสีมา เพชรบุรี นครศรีธรรมราช และ ภูเก็ต เป็นต้น..."

ในช่วงสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น แม้พระองค์จะมีพระราชกรณียกิจต้องทำสงครามติดพันกับพม่า เป็นเวลาหลายครั้ง และต้องทรงทำสงครามปราบปรามพวกชุมนุม หรือ ก๊กต่าง ๆ อีก 4 ชุมนุมด้วยกัน ก็มีได้ทรงละเลยที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และ ฟื้นฟูให้คงสภาพเดิมให้มากที่สุดเท่าที่จะกระทำได้ แม้เวลาในการครองราชย์จะน้อย แต่ก็ได้ทรงบำรุงพระศาสนาในหลายประการ อันได้แก่ ด้านศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ รวมทั้งพระองค์เองก็ได้ทรงบำเพ็ญตนเป็นผู้ที่เคร่งครัดในการพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในด้าน การปฏิบัติธรรม

บทบาทของสถาบันสงฆ์ที่สำคัญในสมัยกรุงธนบุรีนี้ มีที่น่าสนใจอยู่เหตุการณ์หนึ่งซึ่งเกิดขึ้นในช่วงสถาปนารุงธนบุรีใหม่ ๆ บ้านเมืองยังแตกออกเป็นหลายกลุ่มหลายเหล่า ก๊กหนึ่งของชาวบ้านที่รวมตัวกันได้ อย่างแน่นอนหา บ่งบอกถึงสถานะและความสามารถของผู้นำกลุ่ม ได้แก่ กลุ่มหรือก๊กของเจ้าพระฝาง ก๊กของเจ้าพระฝางนี้เป็นก๊กที่มีกำลังกล้าแข็งอยู่แถบทางภาคเหนือ ได้แก่ เมืองสว่างบุรี อุดรดิตถ์ และแพร่ มี "เจ้าพระฝาง" ซึ่งเป็นสงฆ์เป็นผู้นำกลุ่ม และมีพรรคพวกส่วนมากในช่วงแรกเป็นสงฆ์แทบทั้งสิ้น

เจ้าพระฝางนี้มีถิ่นกำเนิดเป็นคนชาวเหนือ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีได้มาขเรียนในพระพุทธศาสนาซึ่งเรียกกันในภาษาถิ่นว่า "มหาเวรือน" เมื่อศึกษาอยู่ระยะหนึ่งแล้ว ก็เดินทางมาที่กรุงศรีอยุธยาเพื่อมาเล่าเรียนศึกษาในเรื่องพระไตรปิฎก จนได้เป็นที่พระพากลเดรราชาคณะ" อยู่ที่วัดศรีโฆษาต่อมาภายหลังมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯให้ขึ้นเป็น"พระสังฆราช"ณ เมืองสวางคบุรี เจ้าพระฝางนี้เป็นผู้ที่มีปัญญา ความสามารถ มีผู้เคารพนับถือ ศรัทธาเป็นจำนวนมาก ทั้งยังเป็นที่รำลึกกันโดยทั่วไปว่า เป็นผู้ที่มีความวิเศษทางด้านคาถาอาคม เวทมนต์ และเรื่องอยู่ยงคงกระพันต่าง ๆ เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่ข้าศึก เจ้าพระฝางจึงรวบรวมกำลังคนไว้มากมาย ผนวกกับได้กำลังจากไพร่พลของชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก ก็ยิ่งทำให้ชุมนุมเจ้าพระฝางเป็นชุมนุมอิสระทางหัวเมืองเหนือที่แข็งแกร่งที่สุด แต่พฤติกรรมของเจ้าพระฝางและแม่ทัพนายกองที่เป็นพระสงฆ์ได้พากันจับอาวุธเพื่อต่อสู้กับศัตรู มีการเสพสุรา และเข้าปล้นชุมนุมต่าง ๆ ก็เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องเสด็จขึ้นมาปราบปรามชุมนุมนี้ในปี 2513

แม้ในปัจจุบันนี้ จะยังไม่สามารถหาข้อยุติ หรือ ข้อตัดสินได้อย่างแน่ชัดว่า เจ้าพระฝาง "ผิดจริงหรือไม่?" แต่กรณีศึกษาเจ้าพระฝางก็ได้แสดงบทบาทของภิกษุสงฆ์ในช่วงต่อรัชสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรีได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตาม หากจะถือว่า วินัยของสงฆ์เสื่อมลงไปมากในยุคนี้โดยยกตัวอย่างกรณีเจ้าพระฝางมาอ้าง ก็คงจะไม่สามารถ"พูดได้อย่างเต็มปาก"นัก ทั้งนี้เนื่องจาก สภาพเหตุการณ์ และ สิ่งแวดล้อมไม่เอื้ออำนวยให้ชี้ชัดลงไปได้ เพราะความเสื่อมทางพฤติกรรม และวินัยของภิกษุสงฆ์ ไม่ได้เกิดจากกาลเวลาและการขาดศีลธรรมในจิตใจ แต่เป็นเพราะภาวะเสียมากกว่า

๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๓

ประวัติศาสตร์ความเคลื่อนไหวทางศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์

ในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ในช่วงแรก ๆ ระบบความคิดความเชื่อในด้านทางศาสนา และโครงสร้างในการปกครองสงฆ์ยังมีลักษณะคล้ายในสมัยอยุธยาและธนบุรีอยู่มาก ต่อมามีความเปลี่ยนแปลงทางนโยบายความคิดในเรื่องการศาสนาจากกลุ่มชนชั้นผู้นำในสังคม โดยอาจแบ่งได้เป็น 2 ระยะ คือ

1. ในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
2. ในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเปลี่ยนแปลงในด้านนโยบายความคิดความเชื่อทางการศาสนา มีผลให้แนวทางของพระพุทธศาสนาที่มีการเผยแผ่อยู่เปลี่ยนแปลงไปบ้าง ซึ่งก็เท่ากับว่า เป็นผลกระทบโดยตรงกับสถาบันสงฆ์นั่นเอง นโยบายในการศาสนาในช่วงรัชสมัยรัชกาลที่ 1 ได้แก่ นโยบายการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาซึ่ง-

จะมีผลสืบทอดไปถึงสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ตามลำดับ โดยจะแบ่งเป็นการฟื้นฟูศาสนาวัตถุ และ ตัว-
พระศาสนา ในด้านการฟื้นฟูศาสนาวัตถุ อาจกล่าวได้ว่า เป็นลักษณะเด่นในสมัย พ.ศ. 2325-2394 ก็ว่าได้
เนื่องจากเป็นช่วงที่มีการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในช่วงรัชสมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งนี้เนื่อง-
มาจากวัดยังทำหน้าที่ทางสังคมได้อย่างกว้างขวาง และยังมีการอุปถัมภ์กิจการของวัดอยู่เป็นอันมาก

ในด้านการฟื้นฟูสถาบันสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีลักษณะสำคัญ คือ ทางรัฐจะเข้ามาจัดการ-
เกี่ยวกับคณะสงฆ์เป็นอย่างมาก การฟื้นฟูสถาบันสงฆ์ไม่ได้เกิดขึ้นจากภายในเอง แต่เกิดขึ้นโดยอิทธิพลของรัฐ
รัชกาลที่ 1 ทรงเริ่มวิธีการโดยการประกาศให้กฎพระสงฆ์เป็นกฎหมาย ทั้งนี้เพื่อให้สงฆ์มีความประพฤติเป็น-
ไปตามพระวินัยให้มากขึ้น โดยจะเห็นว่า แม้พระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงออกพระราชกำหนดว่าด้วยศีลสิกขา
ในปี 2316 แล้วก็ตาม วินัยของสงฆ์ก็ยิ่งหย่อนยานอยู่มาก จนกระทั่งรัชกาลที่ 1 ต้องออกกฎหมายตั้งกฎพระ-
สงฆ์ขึ้น เป็นการป้องกันอีกแรงหนึ่งนอกเหนือจากการสังคายนาพระไตรปิฎก เพื่อให้^{เป็น}แบบฉบับในการทำวัตร-
ปฏิบัติให้ถูกต้อง แต่ในบางยุค รัฐก็ไม่สามารถเข้าไปจัดการแก้ไขได้ เช่น กรณีการแตกกันของหมู่คณะสงฆ์
ตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี

ในส่วนต่อมา คือ เรื่องการปกครองคณะสงฆ์ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ปรากฏว่า พระมหากษัตริย์
ซึ่งเป็นฆราวาสเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับการศาสนา โดยเฉพาะสถาบันสงฆ์เป็นอย่างมาก กล่าวคือ จะเป็นผู้
ตัดสินความถูกผิดของพระสงฆ์เอง ไม่ใช่การตัดสินกันเองเช่นดังก่อน โดยทรงใช้เครื่องมือ คือ "กรมสังฆการี"
ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับการดูแลวินัยสงฆ์ทุกประการ ตั้งแต่ ความประพฤติ การดำเนินคดีสงฆ์ หรือ การแต่งตั้ง และ
ลดสมณศักดิ์ จากการใช้ระบบการปกครองสงฆ์เช่นนี้ ทำให้กล่าวกันได้ว่า "ระบบการปกครองสงฆ์ในสมัยนี้เป็น
ระบบที่ฆราวาสมีอำนาจเหนือพระสงฆ์ " ดังจะเห็นได้จากบันทึกของสังฆราชपालเลกัวซ์ ที่ชี้ให้เห็นขอบเขต
อำนาจของสังฆการีดังนี้ " ...ระเบียบปฏิบัติการทั้งหลายอันเกี่ยวกับสงฆ์ขึ้นผู้ใหญ่นั้น ตกอยู่ในอำนาจของ
เจ้านายพระองค์หนึ่ง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ทรงแต่งตั้งให้เป็นผู้สอดส่องความประพฤติปฏิบัติ... มีสิทธิอำนาจ
ที่จะดำเนินการเกาะกุมและนำตัวผู้กระทำความผิดไปสู่ศาล ณ ที่นั้น เขาจะปลดผ้าเหลืองออกแล้วโบยด้วยหวายแล้ว
ส่งไปเข้าคุกหรือทำงานหนักตามโทษานุโทษ..."

กฎพระสงฆ์ และ การใช้อำนาจตัดสินวินัยสงฆ์โดยผ่านกรมสังฆการีจึงนับเป็นกุศโลบายหนึ่ง
ที่จะทำให้รัฐมีอำนาจ, ความสามารถที่จะทำการปกครองสงฆ์โดยตรงได้ ทั้งนี้เนื่องจาก แต่เดิมในสมัยอยุธยา
ราชอาณาจักรมีอำนาจปกครองสงฆ์น้อยมาก เมื่อพระสงฆ์ทำผิด ก็ไม่ได้มีบทกฎหมายใดที่จะลงโทษสงฆ์โดยตรง
จากเหตุผลดังกล่าว จึงทำให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราชในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้มีสภาพโดยเพียงตำแหน่งเท่านั้น

ไม่ได้มีบทบาทและอำนาจอย่างแท้จริงในการปกครองสงฆ์เลยแม้ในการตัดสินพระวินัย คงมีเพียงอำนาจเฉพาะในด้านที่เกี่ยวข้องกับความประพฤติของสงฆ์ที่เนื่องกับพระวินัยบัญญัติเท่านั้น^{ตั้งขึ้น แห่งมี} การสถาปนาพระสังฆราชาให้เป็นผู้บังคับบัญชาคณะสงฆ์แต่เพียงผู้เดียว แต่การกระทำนี้อาจถือได้ว่า เป็นการพยายามที่จะรวมอำนาจและทำให้คณะสงฆ์เป็นเอกภาพภายใต้การดูแลควบคุมขององค์พระมหากษัตริย์ เป็นการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์อันใหม่ โดยการจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์และรัฐอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งในลักษณะนี้จะมีผลสืบเนื่องจากการกำหนดความคิดทางการเมืองเพื่อเป็นอุดมการณ์ของรัฐด้วย กล่าวคือ ทำให้เกิดการเน้นความคิดของการเป็น "ธรรมราชา" มากขึ้น เป็นความคิดที่ว่า พระมหากษัตริย์จะทรงทำหน้าที่สูงสุดในการรักษาพระพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเน้นพระพุทธศาสนาแบบมุนษยนิยมขึ้นอย่างเด่นชัด โดยการเน้นอานิสงฆ์ของศาสนาที่จิตใจมากกว่าพิธีกรรม หรือ การทำบุญให้ทาน ด้วยทรงเชื่อว่า สติปัญญาของมนุษย์นั้น จะนำไปสู่ความรู้ ความสำเร็จบนโลกได้ การศาสนาที่มีพื้นฐานอยู่บนความเป็นจริง, การสั่งสอนให้เกิดปัญญาความรู้ จนสามารถพิจารณาสภาวะต่าง ๆ อย่างมีเหตุมีผลจนเกิดความเข้าใจในหลักคำสอนของศาสนาเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติ เป็นสิ่งที่ควรนำเชื่อถือมากกว่าลัทธิที่เป็นพิธีกรรม การเคร่งครัดในโซกลาง และจารีตประเพณี เพื่อให้ความคิดนี้บรรลุสู่จุดเป้าหมาย คือ เปลี่ยนแปลงแนวความคิดทางศาสนาต่อประชาชนคนทั่วไป และต่อสถาบันสงฆ์ ทางรัฐจึงมีกิจกรรมอีกหลายกิจกรรมเพื่อให้เป็นไปตามจุดมุ่งหมายนี้ นอกเหนือจากการตรากฎพระสงฆ์ และ การตั้งกรมสังฆการีขึ้นใช้ควบคุมพระสงฆ์

" พระราชกำหนดบทพระไอยการ " หลายฉบับเป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงพื้นฐานความคิดดังกล่าวข้างต้น โดยได้ทรงตราพระราชกำหนดขึ้นในปีแรก ๆ ของการตั้งราชอาณาจักรเพื่อ " อธิบาย " หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาแก่ข้าราชการ และประชาชนทั้งหลาย รวมทั้งคณะสงฆ์ต่าง ๆ ด้วย โดยการนำเอาความคิดที่มีลักษณะมุนษยนิยม สัจนิยม และ เหตุผลนิยม มาอธิบายข้อศาสนามากขึ้นกว่าเดิม ทั้งนี้จะยิ่งสังเกตได้ชัดขึ้นจากที่ได้ทรงตราพระราชกำหนดอีกฉบับหนึ่ง เพื่อลดความนับถือผีสังเทวดา และอำนาจลี้ลับอื่น ๆ ในหมู่คนทั่วไปด้วย นอกจากนี้ ในกฎพระสงฆ์ยังกล่าวถึงการบวชของสงฆ์ด้วยว่า การบวชนั้น " เป็นที่คั่งแก่สมาธิปัญญาวิปัสสนามากญาณ " ไม่ใช่การกระทำในแง่พิธีกรรมเพื่อจะได้บุญแล้วแผ่ส่วนบุญไปยังผู้อื่นเลย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ทรงเลือกแนวทางการปกครองบ้านเมืองโดยเน้นคติธรรมมิกราชาธิราช จึงทรงพยายามปฏิบัติพระราชภารกิจต่าง ๆ เพื่อให้เหมาะสมกับอุดมคติ ทางหนึ่งที่ได้ทรงกระทำเพื่อแสดงออกซึ่งพระปัญญาบารมี ได้แก่ การทรงศีลบำเพ็ญทานวิสาสะกับพระสงฆ์อยู่เป็นนิตย์

ดังนั้นจึงปรากฏอยู่เสมอว่า เมื่อได้เสด็จถวายภัตตาหารแก่พระสงฆ์แล้ว ได้ทรงมีพระราชบัญชาในปัญหาธรรมไป เผด็จถามพระราชคณะเปรียญอยู่เนือง ๆ โดยลักษณะของ"ปัญหา" ที่ทรงมีพระราชบัญชานั้น มีการบ่งชี้ความต้องการอย่างชัดเจนว่า มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้พระสงฆ์ได้สร้างความเข้าใจในพระพุทธศาสนาอย่างมีเหตุ-มีผลให้มากขึ้น และเพื่อความเข้าใจอย่างถ่องแท้ยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้ว่า ในบางครั้ง แม้คำตอบที่พระราชคณะถวายก็ยังมีพระราชวินิจฉัยอยู่ด้วย ไม่ได้ทรงพอพระราชหฤทัยในทุกคำตอบ เช่น เรื่องภิกขุณีที่แม้จะเป็นอรหันต์ก็ต้องไหว้ภิกษุที่บวชได้วันเดียว ก็ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่า " สมเด็จพระพุทธเจ้าไม่เอาธรรมเป็นประมาณ เอาเพศบวชเป็นประมาณกว่าสตรีหรือ " เป็นต้น

จากที่กล่าวมาทั้งหมด จะเห็นได้ว่า นโยบายของรัฐที่พยายามสถาปนาอุดมการณ์แห่งรัฐ เพื่อเผชิญกับปัญหาทางการเมืองในช่วงเวลานั้น ให้มีความเหมาะสมต่อสถานการณ์ต่าง ๆ นั้น ทางรัฐได้มีนโยบายทางศาสนาที่จะเปลี่ยนแปลงความคิดความเชื่อทางพระพุทธศาสนา และ สถาบันสงฆ์เป็นอย่างมาก ซึ่งก่อให้เกิดการไหว้ท้าวทางความคิดศาสนาในหมู่คณะสงฆ์ และ การเปลี่ยนแปลงทางด้านบทบาทของสงฆ์ต่อสังคมพอสมควร ดังจะได้กล่าวในลำดับต่อไป

ในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เป็นอีกสมัยหนึ่งที่มีกระแสความคิดในการที่จะเปลี่ยนแปลง ปรับปรุงแนวคิดทางพระพุทธศาสนา และ แนวปฏิบัติของสถาบันสงฆ์ค่อนข้างมาก ทั้งนี้เพราะมีเหตุผลทางการเมืองแฝงอยู่ด้วย ในสมัยรัชกาลที่ 3 จุดเปลี่ยนแปลงของพระพุทธศาสนาที่มีผลกระทบต่อบทบาทของสถาบันสงฆ์ในสังคมไทยเกิดขึ้นจากการนำของบุคคลอันเป็นเจ้านายชั้นสูงของราชสำนัก นั่นคือ เจ้าฟ้ามงกุฎ

เจ้าฟ้ามงกุฎ เป็นเจ้านายชั้นสูงพระองค์แรกที่จัดการปฏิรูปพระพุทธศาสนาในด้านวัตร-ปฏิบัติของสงฆ์อย่างแท้จริง และ อย่างเป็นระเบียบระบบ เนื่องจากในช่วงแรก ๆ ของยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น การเปลี่ยนแปลงและฟื้นฟูพระศาสนา มักจะมุ่งเน้นไปทางด้านนโยบายการศาสนา และ ปรับปรุงตำราการศึกษาของสงฆ์ ตลอดจนการสร้าง และ ซ่อมแซมวัดวาต่าง ๆ ให้เรียบร้อยเท่านั้น แม้จะมีการควบคุมทางด้านวินัยสงฆ์อยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้เป็นการมุ่งแก้ไขปัญหอย่างจริงจังนัก เป็นแต่เพียงระบบการควบคุมระบบระเบียบ และ ดูแลไม่ให้พระประพฤติผิดจากพระวินัยเท่านั้น เช่น กรณีการตั้งกรมสังฆการี เป็นต้น

เจ้าฟ้ามงกุฎทรงเข้าผนวชเป็นภิกษุ ฉายาว่า "วชิรญาณภิกษุ" ด้วยอายุพรรษากว่า 27 ปี และ ประสบการณ์ความรู้ ความคิดความเชื่อที่แตกต่างไปจากภิกษุทั่วไปในขณะนั้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง

ในขณะสงฆ์ในส่วนหนึ่งของสังคม กล่าวคือ ใต้ทรงเป็นผู้สถาปนาธรรมยุติกนิกายขึ้น โดยอาจจะสรุปถึงปัจจัย
ที่มา ที่สำคัญได้ 2 ประการ คือ 1. ปัจจัยส่วนพระองค์ และ 2. ปัจจัยทางด้านการเมือง

ปัจจัยแรก คือ ปัจจัยส่วนพระองค์ เจ้าฟ้ามงกุฎนั้นทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาท-
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงได้รับการศึกษาอย่างดีเลิศมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์จนมีความรู้ความชำนาญ
ในสาขาวิชาหลายแขนง และ ด้วยเหตุที่ทรงมีแนวความคิดคล้ายคลึงกับรัชกาลที่ 1 ในเรื่องความคิดทางด้าน
มนุษยนิยม สัจนิยม และ เหตุผลนิยม ที่ว่า " ศาสนาเป็นสิ่งที่ต้องเข้าใจ ไม่ใช่การยอมรับนับถือโดยผ่าน
พิธีกรรม " ดังนั้น เมื่อทรงเสด็จเข้าสู่เพศสมณะ ก็ทรงเห็นว่า วัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ในขณะนั้นยังมีความแตกต่าง
อย่างมากจากพระวินัยในไตรปิฎก ทั้งนี้เนื่องจากว่า ความคิดของคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ในช่วงรัตนโกสินทร์ตอน-
ต้นนั้น มักถือว่า หน้าที่ของสงฆ์ ก็คือ การประพฤติ ปฏิบัติตนตามจารีตประเพณี และ สืบทอดไปยังคนรุ่นต่อไป
ฉะนั้น พฤติกรรม วัตรปฏิบัติของสงฆ์จึงเป็นไปตามแบบแนวคตินในเชิงอนุรักษนิยมเป็นอย่างมาก ความเชื่อถือ
และการปฏิบัติศาสนกิจก็ไม่เป็นไปตามเกณฑ์พระวินัย เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเห็นแนวปฏิบัติอันดีจากพระสงฆ์มอญ
คือ พระพุทธวงศ์ (ชาย) พระราชาคณะที่พระสุเมธมุนี เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศ จึงบังเกิดความเลื่อมใสและ
ยึดเอาเป็นแนวปฏิบัติ ตั้งนิกายธรรมยุติกนิกายขึ้น พระสงฆ์นิกายธรรมยุตินี้ จึงมีลักษณะเคร่งครัดทางพระวินัย
เป็นอย่างมาก เลิกเชื่อถือและบูชา เรื่องไสยศาสตร์ และวิญญาน พร้อมทั้งรับเอาวัตรปฏิบัติแบบพระมอญมาใช้ด้วย
เช่น การครองผ้า การอุ้มบาตร ในด้านบทบาทต่อสังคมของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายนั้นจะนำเสนอในลำดับต่อไป

ปัจจัยที่สอง คือ ปัจจัยทางด้านการเมือง เจ้าฟ้ามงกุฎต้องทรงเข้าผนวชนานถึง 27 ปี
ทั้งนี้เนื่องจากเหตุผลทางการเมือง กล่าวคือ ในช่วงปลายรัชสมัยของรัชกาลที่ 2 นั้น ปรากฏว่า รัชกาลที่ 2
ไม่ได้ทรงตรัสมอบราชสมบัติให้แก่ผู้ใด เมื่อทรงเสด็จสวรรคต ชำราชากร ขุนนางชั้นผู้ใหญ่จึงยก " กรมหมื่น
เจษฎาบดินทร์ " ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ พระวชิรญาณมิกษุซึ่งดำรงพระยศในขณะนั้นเป็นเจ้าฟ้า ใต้ทรงเข้า
ผนวชอยู่ และ ตระหนักถึงสภาพการเมืองในช่วงนั้น จึงได้ผนวชเป็นภิกษุ เรื่อยมาจนสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ-
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งก็เป็นผลดีประการหนึ่งในแง่ที่ทรงได้มีเวลาอยู่ในเพศบรรพชิตนานขึ้น จนมีโอกาส
ได้ปฏิรูปศาสนาในส่วนหนึ่งได้เป็นผลสำเร็จ

บทบาทของสถาบันสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์

ผลสืบเนื่องจากนโยบายแห่งรัฐในสมัยรัชกาลที่ 1 ในด้านที่เกี่ยวกับการพระพุทธศาสนานั้น สะท้อนให้เห็นถึงบทบาทที่สำคัญของสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ที่น่าสนใจหลายประการ ดังนี้

ประการแรก สงฆ์มีบทบาทในการควบคุม และ ปกครองกันเองเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา และ ธนบุรี แม้ว่าสงฆ์จะไม่มีอิสระจากอาณาจักรมากเท่าก็ตาม อย่างไรก็ตาม รูปแบบของการปกครองของคณะสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ ก็ยังคงรูปแบบเดิมอย่างสมบูรณ์ กล่าวคือ ในสังคมของสถาบันสงฆ์นั้น จะมี พระสังฆราชเป็นประมุข พระสงฆ์ฐานะรองลงมาเป็น เจ้าคณะใหญ่ 3 รูป แบ่งเป็น ฝ่ายเหนือ ฝ่ายกลาง และ ฝ่ายใต้ ซึ่งมีลักษณะลอกเลียนแบบการปกครองของอาณาจักรที่มี สมุหนายก สมุหกลาโหม และ เสนาบดีคลัง ส่วนการปกครองของวัดแต่ละวัดนั้น จะมีเจ้าอาวาสเป็นผู้ปกครอง บริหารงานในวัดอีกทอดหนึ่ง แต่คณะสงฆ์ทั้งหมดนี้ ต่างก็ขึ้นกับพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญที่สุด

ประการที่สอง พระสงฆ์มีบทบาทสำคัญที่จะมีส่วนร่วมในการสถาปนาและถ่ายทอดความคิดอันเป็นอุดมการณ์แห่งรัฐ กล่าวคือ ทางราชสำนักได้พยายามปรับปรุงพระศาสนาโดยเน้นความคิดทางศาสนา แนวทางใหม่ให้เป็นแนวคิดแบบมนุษยนิยม สัจนิยม และ เหตุผลนิยม แล้วนำมาปลูกฝังและถ่ายทอดแก่คณะสงฆ์ โดยเฉพาะที่เป็นพระชั้นผู้ใหญ่ เช่น พระสังฆราช และ พระชั้นราชาคณะต่าง ๆ ด้วยวิธีการหลายวิธี เช่น การมีพระราชปุจฉา การตรากฎพระสงฆ์ และ การสอนวิธีการศึกษาคัมภีร์ทางพระศาสนา และ หลักการเทศนา เป็นต้น คณะสงฆ์ที่ได้รับความรู้และหลักการทางศาสนาอย่างที่รัฐต้องการให้เป็น จะทำหน้าที่เป็นสื่อกลางที่สำคัญที่จะถ่ายทอดความรู้ในเชิงเหตุผลนิยม ไปสู่สังคมวงกว้างได้อย่างมีประสิทธิภาพดียิ่ง การทำหน้าที่เช่นนี้ของพระสงฆ์ นอกจากจะเป็นการตอบสนองความต้องการของรัฐแล้ว ยังทำหน้าที่ในการเปิด"โลก" ในทางความคิดความเชื่อแบบใหม่ ๆ ที่มีความถูกต้อง น่าเชื่อถือกว่าพระพุทธศาสนาแบบเดิมเป็นอย่างมากซึ่งในทางสังคมแล้ว บทบาทเช่นนี้อาจถือได้ว่าสงฆ์เป็น "ศาสนทูต" ที่นำเอาความเจริญทางจิตใจและการพัฒนาสู่หมู่บ้าน, ประชาชน และประเทศชาติได้อย่างไม่มีที่ติ บทบาทของพระมหากษัตริย์และพระสงฆ์จึงมีส่วนสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดที่จะเผยแผ่ศาสนาแก่สังคมเป็นอย่างดี

ประการที่สาม สถาบันสงฆ์ทำหน้าที่เป็น "สมณทูต" ติดต่อสัมพันธระหว่างสังฆราชของกรุงรัตนโกสินทร์กับเมืองประเทศราช สืบเนื่องจากบทบาทประการที่สองของคณะสงฆ์ ซึ่งนอกจากจะถ่ายทอดความคิดทางศาสนาแนวใหม่ไปยังประชาชนและสังคมไทยแล้ว คณะสงฆ์ไทยยังต้องทำหน้าที่ทางการเมืองในการถ่ายทอด "อุดมการณ์ของรัฐ" ไปยังเมืองประเทศราชด้วย เพื่อประกาศพระบารมีธรรมของ

พระมหากษัตริย์ไทยผู้ซึ่งเปรียบประดุจธรรมราชา หรือธรรมิกราชาธิราช ตัวอย่างที่สำคัญ เช่น ในช่วงปีแรกของรัฐกาลที่ 1 สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงศรีสัตนาคณหุต ได้มีสมณสาส์นเข้ามาถวายพระพรว่า "พระองค์บรมพิชธรรมิกราชาธิราชเจ้าองค์เบญจบุปผชังกูร..." แสดงให้เห็นว่า "อุดมการณ์ของรัฐ" สามารถแพร่ขยายไปถึงได้แม้ในเมืองประเทศราชที่น้อมขึ้นให้เห็นถึง บทบาทอันดีของสมณสงฆ์ไทยที่ได้ทำหน้าที่สื่อสัมพันธ์และถ่ายทอดความคิดทางศาสนาและการเมืองได้เป็นอย่างดี

ประการที่สี่ สงฆ์ยังคงมีบทบาทอย่างเต็มที่ในสังคมไทย แม้จะมีความเปลี่ยนแปลงและการเคลื่อนไหวทางแนวคิดศาสนาอยู่บ้างก็ตาม บทบาทของสงฆ์ที่ยังคงเด่นชัดอยู่ ได้แก่ การเป็นผู้นำทางปัญญาและจิตใจนั่นเอง

พระสงฆ์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีบทบาทในฐานะการเป็นผู้นำทางด้านปัญญา ใน 3 แห่ง มุมที่น่าสนใจ ในด้านแรก พระสงฆ์มีบทบาทในแง่การเป็นผู้นำในด้านพุทธศึกษา ด้วยเหตุที่วัดเป็นศูนย์กลางชุมชน ดังนั้น สงฆ์จึงมีบทบาทในการเผยแผ่ธรรม และการเทศนาธรรมที่ถูกต้อง พระธรรมคำสั่งสอนที่ถูกสั่งสอนออกไปจากพระสงฆ์ จะทำให้ประชาชนที่ได้ฟังเกิด "ปัญญา" เห็นหลักในการดำเนินชีวิต และประพฤตินั้นสิ่งที่ดีงามถูกต้อง

ในด้านที่สอง พระสงฆ์มีบทบาทในแง่การเป็นผู้นำในด้านการศึกษาทั่วไป คือ การบวชเรียน และการสอนวิชาชีพระดับต่างๆ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ วัดยังคงเป็นแหล่งในการให้ความรู้ที่ดีที่สุดของสังคม สำหรับบุคคลที่มีอายุมากแล้วก็จะได้รับการบวชเรียนเพื่อให้เข้าใจในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ศึกษาความรู้ด้านคันถธุระ วิปัสณาธุระ ตลอดจนวิชาชีพระดับต่างๆ ในสังคมที่ถูกต้อง สำหรับเด็กชายก็จะได้รับการศึกษาในขั้นต้น คือการสอนหนังสือให้อ่านออกเขียนได้ การศึกษาธรรมขั้นต้นเล็กน้อยในการดำเนินชีวิตประจำวัน และสอนการเตรียมตัวให้พร้อม เพื่อที่จะมีการบวชเรียนต่อไป

ในด้านที่สามของบทบาทการเป็นผู้นำทางด้านปัญญาของสงฆ์ คือบทบาทการถ่ายทอดความรู้ทางพุทธศาสนาโดยถ่ายทอดออกมาผ่านสื่อทางวรรณคดี ดังจะเห็นได้ว่าในสมัยนี้จะมีการซ่อมแซมและแต่งวรรณคดีขึ้นใหม่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในด้านวรรณคดีทางศาสนา ทั้งนี้เพื่อจุดประสงค์ในการเผยแผ่ศาสนาในอีกทางหนึ่ง วรรณคดีทางศาสนาที่กล่าวถึงนี้มีจำนวนมากที่แต่งโดยนักปราชญ์ราชสำนัก แต่ก็มีอีกจำนวนไม่น้อยที่แต่งขึ้นโดยพระสงฆ์ที่มีความสามารถในการประพันธ์ที่ไม่แพ้กัน ตัวอย่าง วรรณคดีทางศาสนาซึ่งแต่งขึ้นโดยพระสงฆ์ เช่น ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดกกัณฑ์มหาพน และมหาชาติคำหลวงกัณฑ์

ทานกัณฑ์ แต่งโดยพระเทพโมลี (กลิ่น) ในสมัยรัชกาลที่ 1 พ.ศ. 2530 , ปฐมสมโพธิกา ร่ายยาวมหาชาติ
กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ พระธรรมเทศนา คำราพระพุทธรูป นิพนธ์โดย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมา-
นูชิตยิโนรส ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้น

วรรณคดีทางพระพุทธศาสนาเหล่านี้ จะเป็นหนังสือที่ช่วยให้เข้าใจพระศาสนาได้อย่างแท้จริง
ถ่องแท้ และลึกซึ้งขึ้น ชื่นนำความคิดทั้งทางโลกและทางธรรม นอกจากนี้ยังใช้เป็นตำราวรรณคดี เพื่อศึกษาพระ-
พุทธศาสนา และปรัชญาทางศาสนาในสมัยนั้น ๆ ได้ด้วย

ในส่วนการเป็นผู้นำทางด้านจิตใจ สงฆ์มีหน้าที่ในการปฏิบัติศาสนกิจต่าง ๆ ให้สมบูรณ์
จึงดูเหมือนเป็น "หลัก" ในทางจิตใจของประชาชนในด้านพิธีกรรม หรือ ธรรมเนียมประเพณีในทุกเรื่อง
นอกจากนี้ ยังเป็นผู้ช่วยแก้ไขปัญหาในยามที่ประชาชนทุกข์ร้อน หรือ รู้สึกหม่นหมองใจด้วย และยังอาจกล่าว
ได้ว่าพระสงฆ์ยังมีบทบาทสำคัญในเชิงพัฒนาสังคมเป็นอย่างดี เพราะเมื่อสังคม หรือ ชุมชนมีการพัฒนาไปในทาง
ที่ดีขึ้นแล้ว จิตใจก็ย่อมมีการพัฒนาตามไปด้วย นอกจากนี้ พระสงฆ์ยังเป็นที่พึ่งทางจิตใจอีกนัยประการ เช่น
การเป็นหมอดู ผู้ประกอบไสยศาสตร์ ผู้ให้คำปรึกษาสั่งสอน ฯลฯ

ส่วนกรณีการสถาปนาธรรมยุติกนิกายของเจ้าฟ้ามงกุฎนั้น อาจสรุปบทบาทของพระสงฆ์-
นิกายธรรมยุติ ต่อสังคมได้ดังนี้

ประการแรก พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายมีบทบาทในการถ่ายทอดอุดมการณ์แห่งรัฐให้กลับประชาชน
เช่นเดียวกับพระสงฆ์ในคณะอื่น ๆ ทั้งนี้เพราะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีการเปลี่ยนแปลง
รูปแบบการปกครองของคณะสงฆ์ โดยการเพิ่ม "คณะกลาง" ขึ้นในปี 2386 เพื่อควบคุมวัดทั้งหมดในราชอาณาจักร
รวมทั้งวัดที่พระสงฆ์นิกายธรรมยุติจำพรรษาอยู่ด้วย ฉะนั้น แม้ธรรมยุติกนิกายจะมีแนวโน้มที่จะปฏิเสธการปกครอง
ของคณะสงฆ์ แต่เมื่อเข้ามาอยู่ใน "คณะกลาง" แล้ว ก็เท่ากับยอมรับอำนาจของรัฐด้วย หน้าที่ของสงฆ์ในนิกาย
ธรรมยุติจึงมีลักษณะคล้ายที่จะตอบสนองอุดมการณ์แห่งรัฐไปในตัว คือ การเทศนาอธิบาย เผยแผ่ความคิดทาง
พระพุทธศาสนาของธรรมยุติกนิกายอย่างเป็นทางการเป็นเหตุเป็นผล ไม่ซับซ้อน เพื่อให้เข้าไปสู่ความเข้าใจด้วยตนเอง
ให้เข้าใจเรื่องการนับถือศาสนาอย่างถูกต้อง และ ชักนำให้มีการปฏิบัติกิจกรรมทางศาสนาให้ตรงกับพุทธบัญญัติ
ทั้งนี้ตั้งอยู่บนพื้นฐานความจริงตามสภาพสังคมในขณะนั้น เช่น คำเทศนาในส่วนที่ว่าด้วยการดำรงชีวิต ที่เน้นใน
เรื่องการรักษาศีล 5 แต่เนื่องจากสภาพสังคมในขณะนั้นเริ่มมี "สินค้ำฟุ่มเฟือย" จากต่างประเทศเข้ามามาก
วชิรญาณภิกษุจึงได้ทรงแนะนำให้รักษาศีล 5 อย่างต่ำ เพื่อ "ได้ค่อยประพฤติไปจนคุ้นเคยเข้า จะได้รักษาศีล
5 อย่างละเอียดได้"

บทบาทของธรรมยุติกนิกายที่ดำเนินไปโดยอาศัยกิจกรรมทางศาสนาโดยการเทศน์สั่งสอน-
ธรรมเช่นนี้ เป็นผลให้ผู้คนเกิดความรู้สึกศรัทธา เลื่อมใส และ นิยมใน "นิกายใหม่" มากขึ้น ในฐานะที่เป็น
ผู้ซึ่งความถูกต้องในการสืบทอด และ ถ่ายทอดพระศาสนาที่ถูกต้อง และบริสุทธิ์อย่างแท้จริงตามสมัยพุทธกาล
การยอมรับของบุคคลต่าง ๆ ในสังคมเช่นนี้ ทำให้เกิดความมั่นคงมากขึ้นของธรรมยุติกนิกาย ซึ่งนำมาในการ
ขยายบทบาทด้านต่าง ๆ ในสังคมยิ่งขึ้น

ประการที่สอง ด้วยหลักการของธรรมยุติกนิกายที่หวังจะรักษาความบริสุทธิ์ และ ความ-
ถูกต้องของพระศาสนา ทำให้งานสำคัญที่สุด คือ งานสังคายนาพระคัมภีร์มหายาน วิธีการที่จะตรวจสอบความ
ถูกต้องที่ค้ำที่สุด คือ การศึกษาภาษาบาลีให้ถูกต้อง ลึกซึ้ง ผลจากการศึกษาภาษาบาลีอย่างลึกซึ้ง แม่นยำนี้
ส่งผลให้วัดและสงฆ์ในนิกายธรรมยุติ โดยเฉพาะที่วัดบวรนิเวศ กลายเป็น "สถาบันสอนภาษาบาลี" ชั้นนำของ
ประเทศ สามารถให้ความรู้แก่สงฆ์ต่าง ๆ และผู้สนใจในสังคมได้เป็นอย่างดี

ประการที่สาม ธรรมยุติกนิกายมีบทบาทในการสร้างความเจริญตามแบบตะวันตกให้แก่
สังคมไทยในอีกขั้นหนึ่ง คือ การที่วีรญาณภิกษุทรงเป็นคนไทยพระองค์แรกที่ได้จัดสร้างโรงพิมพ์ขึ้น เพื่อใช้
พิมพ์ทสวคมนตรี และตำราทางพระพุทธศาสนาตามแนวคิดแบบนิกายธรรมยุติ เผยแพร่ความรู้สู่ประชาชนทั่วไป

บทบาทของสงฆ์ในสังคมปัจจุบัน

ในสังคมปัจจุบัน บทบาทของพระภิกษุสงฆ์ได้ลดลงเป็นอย่างมากในหลายด้าน โดยเฉพาะใน
ชุมชนเมือง ในขณะที่ในชุมชนชนบทส่วนใหญ่ พระภิกษุยังคงสถานภาพในการเป็นผู้นำในสังคมอยู่ สถานภาพทาง
สังคมของสงฆ์ที่ลดบทบาทลง ได้แก่ การเป็นศูนย์กลางของชุมชน และ การให้การศึกษาระดับมัธยมศึกษาแก่
ประชาชน ทั้งนี้เพราะรัฐรับเป็นผู้ดูแลค้ำนี้แทน

บทบาทของสงฆ์ในปัจจุบันที่ยังมีความสำคัญอยู่มาก ได้แก่ บทบาทสำคัญ 3 อย่าง คือ
การสั่งสอนเทศนาธรรมะ การศึกษาเล่าเรียนทางพระปริยัติธรรม และ การประกอบศาสนกิจ-พิธีกรรมต่างๆ
แม้ว่าคนในสังคมจะดูเป็นสิ่งที่ไม่น่าสนใจ และ มีความสำคัญน้อย แต่หน้าที่ 3 ประการที่กล่าวมานี้ ถือเป็น
องค์ประกอบสำคัญของหน้าที่สงฆ์มาตั้งแต่สมัยโบราณแล้ว พระสงฆ์ใดที่ทำหน้าที่ทั้ง 3 ได้ครบถ้วนก็ถือว่า
ได้ทำหน้าที่ของสงฆ์อย่างสมบูรณ์แล้วในฐานะการเป็น "ผู้สืบทอดศาสนา" ที่สำคัญของสังคม

ในชุมชนชนบท นอกจากภิกษุจะทำหน้าที่สำคัญ 3 ประการดังกล่าวมาแล้ว คณะสงฆ์ยังมี
บทบาทในการร่วมพัฒนาชุมชนรอบ ๆ วัดที่ตนจำพรรษาอยู่ด้วย โดยกิจกรรมช่วยเหลือสังคมนี้ อาจแบ่งได้

เป็น 2 ประเภท คือ หนึ่ง เป็นการให้ความช่วยเหลือ และ ให้ความร่วมมือในด้านการดำรงชีวิตประจำวัน ที่สำคัญ และ จำเป็นต่อชาวบ้าน เช่น การสร้างสะพาน การตัดถนน และ การสร้างโรงเรียน หรือ โรงพยาบาล สอง กิจกรรมการสอนวิชาชีพบางอย่างให้แก่ชาวบ้าน เช่น อาชีพช่างก่อสร้าง ช่างยนต์ ช่างไม้ และงาน-ศิลปะบางประเภท

ตัวอย่างพระสงฆ์ในชนบทที่มีบทบาทต่อสังคมเป็นอย่างมาก เช่น ครูบาศรีวิชัย ภิกษุชาวเหนือ ครูบาศรีวิชัยมีผลงานในด้านการเป็น "นักพัฒนา" อย่างมากมาย ที่สำคัญ ได้แก่ การเป็นผู้นำในการก่อสร้างถาวรวัตถุทางพุทธศาสนาจำนวนมาก และ การเป็นผู้นำชักชวนให้ชาวบ้านสร้างถนนขึ้นสู่พระธาตุคอกยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งได้รับความร่วมมือจากประชาชนเป็นอย่างดี ทางราชการไม่ต้องสิ้นเปลืองเงินงบประมาณในการสร้างถนนเลย

ผลงานของท่านครูบาศรีวิชัย นับเป็นที่ยกย่องนับถือ และ เอาเป็นแบบอย่างจากพระภิกษุสงฆ์ทั่วไปในระยะเวลาต่อ ๆ มา ผลงานความยิ่งใหญ่ของท่าน อาจสรุปได้อย่างชัดเจนดังคำกล่าวของนายบุญช่วย ศรีสวัสดิ์ ผู้แทนราษฎรจังหวัดเชียงรายในขณะนั้นว่า "ผู้มีสมบัติเป็นสงฆ์ จีวร ห่มทอร่างกาย แต่สร้างงานใหญ่หลายร้อยอย่างให้สำเร็จได้ด้วยแรงศรัทธาของประชาชน "

บทสรุป

พระสงฆ์เป็นกลุ่มบุคคลที่ได้รับการยกย่องจากสังคมมากตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงสมัยปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากคำเรียกพระภิกษุสงฆ์ในบางท้องถิ่นว่า "เจ้ากู" ซึ่งเป็นคำที่ใช้ยกย่องพระสงฆ์อย่างสูง บทบาทของสงฆ์ต่อสังคมมีการเปลี่ยนแปลงเรื่อยมาจนถึงในสมัยปัจจุบัน แม้บทบาทของสงฆ์จะลดน้อยลงไปบ้างในยุคนี้ แต่ความสำคัญของสงฆ์ยังคงอยู่เหมือนเดิมเสมอ โดยเฉพาะความสำคัญทางด้านเป็นหลักยึดเหนี่ยวทางจิตใจของพุทธศาสนิกชนทุกคน ฉะนั้น สงฆ์จึงยังคงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนา และ เป็นหลักสำคัญที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทยไม่ว่าทางใดทางหนึ่งอยู่เสมอ ไม่ว่าจะเป็นเวลาใด และ ยุคสมัยไหนก็ตาม

บรรณานุกรม

เฉลิม จันปฐมพงศ์ และคนอื่น ๆ. ประวัติศาสตร์สังคมไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เสถียรไทย, 2520.

เวลลา, วอลเตอร์ เอฟ. แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ. แปลโดย นิจ ทองโสภิต. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมสงเคราะห์
แห่งประเทศไทย, 2514.

ศรีสุพร ช่วงสกุล. ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย (2368-2464), วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.

สันติ บัณฑิตพรหมชาติ. ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.

สายชล วรรณรัตน์. พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
(2325-2352), วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

อริยา ลิ้มสุวัฒน์. บทบาทของพระภิกษุในการพัฒนาชุมชนบทไทย (2500-2520), วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต,
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.

อัจฉรา กาญจนินมัย. การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2325-2394), วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์-
มหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. พระพุทธศาสนาในรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีมหาราช. เอกสารวิชาการหมายเลข 3.
คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เรียงความ

เรื่องสถาบันสงฆ์กับสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

“พุทธัง สรรณัง คัจฉามิ ข้าพเจ้าขอยึดพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง
ธัมมัง สรรณัง คัจฉามิ ข้าพเจ้าขอยึดพระธรรมเป็นที่พึ่ง
สังฆัง สรรณัง คัจฉามิ ข้าพเจ้าขอยึดพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง”

หลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว สิ่งที่พระองค์ให้ยึดถือเป็นสิ่งแทนพระองค์คือพระธรรมคำสั่งสอน และผู้ที่สืบทอดพระธรรมให้ชนรุ่นหลังได้รับทราบคือพระสงฆ์ พระสงฆ์จึงมีบทบาทสำคัญในฐานะผู้สั่งสอนของสังคม แต่ในปัจจุบันคนจำนวนไม่น้อยเกิดความคลางแคลงใจในสถาบันสงฆ์ เนื่องจากข่าวคราวที่ปรากฏตามหน้าหนังสือพิมพ์ ไม่ว่าจะเป็นการเสพเมถุน การแจกเครื่องรางของขลัง และอื่น ๆ ทำให้เกิดวิกฤตศรัทธา จนหลายคนพูดกันว่าขอนับถือเฉพาะพระพุทธและพระธรรมเท่านั้น ฐานนี้คือสัญญาฉบับบอกเหตุความเสื่อมแห่งพระพุทธศาสนา

พระสงฆ์ คือ ผู้ที่ประพฤติพรหมจรรย์ เป็นบุคคลผู้ประเสริฐซึ่งละจากกิเลส และพยายามเพื่อบรรลุดังธรรมชั้นสูง เป็นผู้มึศีลไม่เห็นแก่ตัว ไม่สะสมทรัพย์สมบัติ พยายามบำเพ็ญตนเพื่อประโยชน์แก่ส่วนรวม ถือกันว่าเป็นคนชั้นสูง ได้รับการยกย่องกราบไหว้บูชาจากคนทั่วไปเพราะความเป็นผู้มีศีล แม้ว่าก่อนบวชเป็นบรรพชิตจะอยู่ในสกุลสูงหรือต่ำก็ตาม แต่ครั้นเข้าสู่เพศพรหมจรรย์แล้วมีความสูงส่งกว่าคนอื่นที่ไม่เป็นนักบวช โดยพระพุทธองค์ทรงย้ำว่าการมีศีลธรรม มีการประพฤติปฏิบัติถูกต้องไม่ทำในสิ่งที่ชั่ว ทำให้คนประเสริฐกว่าชาติกำเนิด การศึกษา หรือศิลปวิทยาการ นอกจากนี้พระสงฆ์ยังแบ่งเป็นสมมติสงฆ์และอริยสงฆ์ อริยสงฆ์คือผู้เข้าถึงเนื้อในแห่งธรรมแล้ว ส่วนสมมติสงฆ์คือผู้บำเพ็ญเพียรละกิเลสเพื่อมุ่งสู่การเป็นอริยสงฆ์ต่อไป

สถาบันสงฆ์นั้นจึงเปรียบได้กับสังคมจำลองซึ่งประกอบด้วยผู้ประพฤติธรรม มุ่งละกิเลส ใช้หลักธรรมในการอยู่ร่วมกัน เป็นสังคมที่พระพุทธเจ้ากำหนดให้เป็นสังคมตัวอย่างแก่คนทั่วไป

ในสมัยโบราณ วัด วัง และบ้าน ล้วนเป็นส่วนประกอบของสังคมที่มีความสัมพันธ์กัน และเกี่ยวเนื่องกันมาตลอด เราอาจแบ่งการพิจารณาความสัมพันธ์ของสถาบันสงฆ์กับสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ออกเป็นสองส่วน คือส่วนที่เกี่ยวข้องกับชาวบ้าน และส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ การพิจารณาในส่วนของพระมหากษัตริย์นั้นจะทำให้ทราบความแตกต่างในแต่ละสมัยได้อย่างเด่นชัด เนื่องจากสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นการปกครองของไทยยังเป็นลักษณะเช่นเดียวกับครั้งกรุงศรีอยุธยา คือปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช อำนาจอธิปไตยในการปกครองทั้งทางอาณาจักร และศาสนจักรล้วนเป็นของพระมหากษัตริย์ แม้ว่าพระองค์จะไม่เข้าไปก้าวล่วงทางศาสนจักรมากนัก แต่ก็มีพระราชวินิจฉัยด้านการศาสนาได้ เช่น การเสกพระวันรัต

(ทองอยู่) กับพระรัตนมุนี (แก้ว) ในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้น ดังนั้นหากสมัยใดพระมหากษัตริย์ใส่ใจทะนุบำรุงพระศาสนา เข้มงวดกับความประพฤติของสงฆ์ ข้าราชการและประชาชนก็จะมีค่านิยมเช่นเดียวกัน พระศาสนาก็จะรุ่งเรือง

ความสัมพันธ์ของสถาบันสงฆ์กับสถาบันพระมหากษัตริย์

ก่อนที่จะพิจารณาความสัมพันธ์ของทั้งสองสถาบันนั้น ต้องศึกษาเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงนั้น ๆ เสียก่อน โดยอาจสรุปเหตุการณ์สำคัญอย่างคร่าว ๆ ได้ดังนี้

รัชกาลที่ 1

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในพ.ศ.2325 ก็ทรงโปรดให้ย้ายราชธานีจากกรุงธนบุรีมาสร้างกรุงเทพมหานครขึ้นที่ฝั่งตรงกันข้าม ในรัชกาลนี้เมื่อได้สร้างพระบรมมหาราชวังขึ้นแล้ว ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นเพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระมหามณีรัตน์ปฏิมากรพระแก้วมรกตอีกด้วย

พระองค์ได้โปรดให้สร้างวัดโดยจำลองแบบมาจากกรุงศรีอยุธยาอีกหลายแห่ง และทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามมากมาย เช่น วัดสระเกศ วัดอรุณราชวราราม วัดพระเชตุพน เป็นต้น พวกเจ้านาย ขุนนาง และข้าราชการทั้งหลายก็พากันสร้างวัดโดยเสด็จพระราชกุศลเป็นอันมาก เช่น สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 ทรงสร้างวัดมหาธาตุ เป็นต้น

นอกจากนั้น ยังได้โปรดให้อัญเชิญพระพุทธรูปโบราณที่ถูกทอดทิ้งให้ชำรุดทรุดโทรมอยู่ตามวัดข้างในจังหวัดสุโขทัย พระนครศรีอยุธยา และตามหัวเมืองต่าง ๆ อีกมาก มาบูรณะปฏิสังขรณ์แล้วนำไปประดิษฐานไว้ตามวัดต่าง ๆ ที่พระองค์ได้ทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นนับเป็นพันองค์

ในฝ่ายสังฆมณฑลนั้น พระองค์ก็ทรงคัดเลือกแต่งตั้งพระภิกษุผู้มีศีลาจารวัตรอันดีงามให้เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยตามคุณสมบัตินั้น ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระสังฆราช พุฒาจารย์และพระพิมลธรรม ซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีถอดเสียดจากพระราชาคณะนั้นให้คงดำรงสมณศักดิ์ดั้งเดิม ทำให้สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) ได้เป็นพระสังฆราชองค์แรกแห่งจักรีวงศ์ในพ.ศ.2325 ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ออกกฎหมายเกี่ยวกับคณะสงฆ์เป็นครั้งแรกเพื่อควบคุมความประพฤติของพระสงฆ์ให้อยู่ในระเบียบวินัย รวมทั้งสิ้น 10 ฉบับ เพื่อชำระพระศาสนาให้บริสุทธิ์ และทรงอุดหนุนให้ภิกษุสามเณรศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยโดยพระราชโอบาย เป็นต้นว่า มีการปูนบำเหน็จให้พระราชาคณะถวายวิสัชนาเนื่อง ๆ โดยมีพระราชประสงค์จะให้พระสงฆ์ต้องค้นคว้าสอบทานพระไตรปิฎกอยู่เสมอ

ในปีพ.ศ.2331 โปรดให้ประชุมพระสงฆ์และบัณฑิต ทำการสังคายนาชำระพระไตรปิฎกเมื่อสังคายนาต้นฉบับเสร็จแล้ว ก็ได้โปรดให้ช่างคัดจำลองสร้างเป็นฉบับหลวงขึ้น ซึ่งมีชื่อว่า "ฉบับทองใหญ่" เพราะปิดทองทั้งตัว รวมทั้งหมด 254 คัมภีร์ ต่อจากนั้นมาได้โปรดให้สร้างขึ้นอีก 2 ฉบับ คือ ฉบับทองรอง และฉบับทองชุบ

รัชกาลที่ 2

มีการเปลี่ยนแปลงการศึกษาพระปริยัติธรรม โดยพระองค์ทรงเปลี่ยนกำหนดชั้นเปรียญ เป็น 9 ประโยค ผู้ที่สอบได้ตั้งแต่ 3 ประโยคขึ้นไป เรียกว่าเปรียญ 3 ประโยค ขึ้นไปจนถึงเปรียญ 9 ประโยค และหลักสูตรใหม่กำหนดให้ยากขึ้นตามลำดับ

ในรัชกาลนี้ พระสังฆราชเมืองลังกาในนามของลังกาได้ให้พระสงฆ์เชิญพระบรมสารีริกธาตุกับต้นโพธิ์จากลังกาเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปลูกไว้ที่วัดมหาธาตุ ซึ่งในสมัยนั้นลังกาได้ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษแล้ว พระองค์ทรงประวิติกว่า พระพุทธศาสนาในลังกาทวีปจะเสื่อมโทรมลง จึงได้ส่งคณะสงฆ์ให้ไปสืบศาสนาถึงลังกา ทำให้ไทยกับลังกามีสายสัมพันธ์ทางศาสนากันสืบมา

นอกจากนี้ ยังได้ทรงพระราชดำริด้วยสมเด็จพระสังฆราชกำหนดพระราชพิธีวิสาขบูชาขึ้น ซึ่งงานพระราชกุศลวันวิสาขบูชานี้ได้เคยมีมาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัย ครั้นถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาที่บ้านเมืองเกิดศึกสงครามไม่ว่างเว้น ประเพณีนี้จึงเสื่อมโทรมลงไปบ้าง ในรัชกาลของพระองค์บ้านเมืองว่างจากการศึกสงคราม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงดำริว่าการกุศลเนื่องในวันวิสาขบูชาสมควรจะได้ฟื้นฟูทำให้เป็นการมโหฬารอย่างที่โบราณเคยทำมา โปรดให้จัดขึ้นเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ.2360 และในปีเดียวกันนั้นได้โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชเป็นสามเณร ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และให้ไปประทับอยู่วัดมหาธาตุ ต่อมาถึง พ.ศ.2367 จึงทรงโปรดให้ประกอบพิธีอุปสมบทเป็นพระภิกษุต่อไป

ในรัชกาลนี้ได้พระพุทธรูปยี่สิบสี่ คือ พระแก้วขาว มาจากเมืองจำปาศักดิ์ด้วย รวมทั้งยังทรงสร้างวัดอรุณราชวรารามต่อจากพระชนกนาถจนเสร็จ

รัชกาลที่ ๑

ทรงโปรดฯ ให้สร้าง มุรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ อย่างมโหฬารที่สุด ไม่น้อยกว่า 50 วัด นับว่าไม่มียุคใดจะเสมอเหมือน โดยเฉพาะวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นมหาวิทยาลัยเปิดแห่งแรกของเมืองไทย ได้ทรงโปรดให้สร้างพระไตรปิฎกฉบับหลวงเพิ่มเติมไว้อีกเป็นจำนวนมาก รวมทั้งหนังสือต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก็เกิดขึ้นในรัชกาลนี้มากที่สุด

ในด้านการปกครองคณะสงฆ์สมัยรัชกาลที่ 3 นี้ ได้ทรงโปรดให้รวมพระอารามหลวงและวัดราษฎร์บางส่วนในเขตกรุงเทพฯ เข้าด้วยกัน ตั้งเป็นคณะหนึ่งต่างหากจากคณะทั้ง 3 ซึ่งมีอยู่เดิม และได้แบ่งดังนี้เรื่อยมาจนถึงสมัยตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ ๖

นอกจากนี้ยังทรงสนับสนุนการศึกษาพระปริยัติธรรมเป็นพิเศษ เช่น โปรดให้จ้างอาจารย์สำหรับบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรตามพระอารามหลวงทั่วไป เปิดสอนพระปริยัติธรรมในพระบรมมหาราชวังแล้วพระราชทานเลี้ยงเพลด้วย นอกจากนี้ยังมีรางวัลสำหรับผู้เรียนดี เหล่านี้เป็นต้น

เจ้าฟ้ามงกุฎ พระบรมราชอนุชาซึ่งยังทรงผนวชอยู่นั้น ได้ทรงตั้งคณะธรรมยุติกนิกายขึ้น ทรงรับภาระในการส่งพระสงฆ์ไทยไปลังกาหลายครั้ง และรับรองพระสงฆ์ลังกาที่เข้ามาสู่ประเทศไทยตลอดรัชกาลที่ 3

รัชกาลที่ 4

เมื่อพระเชษฐาธิราชสวรรคตแล้ว อำมาตย์ราชบริพารก็มาทูลให้เจ้าฟ้ามงกุฎทรงลาผนวชออกไปครองราชสมบัติต่อไป การพระศาสนาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เป็นยุคที่ได้ปรับปรุงเพื่อให้เข้ารูปแบบที่ถาวรมั่นคงยิ่งขึ้น โดยพระองค์ทรงดำเนินรอยตามแบบอย่างในรัชกาลก่อน ๆ พร้อมทั้งคิดปรับปรุงเพิ่มเติมใหม่บางส่วนด้วย จัดได้ว่าเป็นยุคที่เริ่มสมบูรณ์ เป็นแบบอย่างที่ดีงามสืบต่อมาจนกระทั่งในปัจจุบัน ทั้งนี้เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงผนวชก่อนที่จะเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ มีสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะเท่าเจ้าคณะรอง ทรงคุณวุฒิในการพระศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ได้ทรงสร้างวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม วัดมกุฏกษัตริยาราม วัดโสมนัส วัดปทุมวนาราม เป็นต้น เนื่องในการปฏิสังขรณ์วัดสระเกศ ได้ทรงสร้างพระเจดีย์ภูเขาทอง (บรมบรรพต) ต่อจากรัชกาลที่ 3 จนเสร็จ นอกจากนี้ยังได้โปรดให้สร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดตามหัวเมืองเป็นการใหญ่ อย่างที่ไม่เคยปรากฏมาในกาลก่อนเลย

ส่วนองค์พระปฐมเจดีย์จังหวัดนครปฐมนั้น ได้โปรดให้ดำเนินการปฏิสังขรณ์เป็นการใหญ่ตั้งแต่ต้นรัชกาล โดยทรงออกแบบทำเป็นพระมหาสถูปใหม่ก่อหุ้มองค์เดิมไว้ภายใน แล้วสร้างวิหารทั้งสี่ทิศและพระระเบียงล้อมรอบ สร้างพระอุโบสถและหอระฆังขึ้นใหม่ ตลอดจนสิ่งอื่น ๆ อีกมากมาย พร้อมกันนั้นก็โปรดให้ขุดคลองเจดีย์บูชาขึ้น เพื่ออำนวยความสะดวกแก่มหาชนที่จะเดินทางไปนมัสการปูชนียสถานแห่งนี้ นอกจากนี้ยังได้ทรงสร้างพระนครคีรี บนยอดเขามหาสวรรค์ (เขาวัง) จังหวัดเพชรบุรี อันประกอบไปด้วยพระสถูปเจดีย์และพระราชวังอันใหญ่โตสง่างาม

ในรัชกาลนี้ได้ทรงติดต่อด้านการพระพุทธศาสนากับอินเดีย จนกระทั่งได้พระพุทธรูปอินเดีย และพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยาอีก ทรงให้ความอุปถัมภ์แก่พระสงฆ์ญวน ลัทธิมหายาน ทรงให้ญวนทำพิธีงเด็กเป็นครั้งแรกด้วย

เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์นั้น ตำแหน่งสังฆนายกยังว่างอยู่ ทรงพระราชดำริเห็นว่ากรมหมื่นนุชิตชิโนรสทรงคุณธรรมยิ่งกว่าสังฆนายกองค์อื่น ๆ จึงทรงโปรดให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษกสถาปนาพระเกียรติยศ กรมหมื่นนุชิตชิโนรสขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส สถิต ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นประธานแก่สงฆบริษัททั่วพระราชอาณาจักร ในปี พ.ศ.2394 และในศกเดียวกันนี้ยังทรงโปรดให้มีพิธีมาฆบูชาขึ้นเป็นครั้งแรก และให้ถือเป็นกำหนดในทางราชการเป็นงานหลวงสืบต่อมาจนปัจจุบัน

ในรัชกาลนี้โปรดให้ตรวจหนังสือคัมภีร์พระไตรปิฎกในหอพระมณเฑียรธรรมอีก ผลปรากฏว่าคัมภีร์ได้หายไปจากบัญชีหลวงหลายเล่ม จึงโปรดให้สร้างฉบับที่ขาดหายไปให้ครบ และได้โปรดให้สร้างคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับใหม่อีกฉบับหนึ่ง มีชื่อว่า “ฉบับล่องชาด” ทรงส่งพระสมณทูตไปลังกาทวีป เพื่อนำพระไตรปิฎกซึ่งได้ขอยืมมาเมื่อคราวแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปส่งคืน ทรงตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายขึ้นตั้งแต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในครั้งนั้นยังมิได้รับนับถือเป็นทางการ เพิ่งมายอมรับกันในสมัยของพระองค์นี้เอง

รัชกาลที่ 5

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเจริญรอยพระยุคลบาทสมเด็จพระชนกนาถ โดยหลังจากเสด็จขึ้นครองราชย์ได้ 5 ปี พระองค์ได้เสด็จออกทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นเวลา 15 วัน การพระศาสนาในแผ่นดินของพระองค์นี้นับได้ว่าเข้าสู่ยุคตั้งหน่วยราชการขึ้นบริหารงานพระศาสนาแล้ว ทรงทะนุบำรุงสงฆ์ทั้งมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย ทัดเทียมกัน ทรงตั้งพระสงฆ์ญวนและจีนให้มีสมณศักดิ์ ทรงสร้างวัด เช่น วัดราชบพิธ วัดเทพศิรินทร์ และวัดเบญจมบพิตร เป็นต้น นอกจากนี้ ตามหัวเมืองก็ได้ทรงสร้างขึ้นอีกหลายแห่ง ส่วนการบูรณะปฏิสังขรณ์ก็มีเป็นจำนวนมากทั้งในกรุงและตามหัวเมือง

ได้ทรงอาราธนาสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ มหาสังฆปริณายกในสมัยนั้น พร้อมด้วยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นประธานสอบทานพระไตรปิฎก นับเป็นการสังคายนาครั้งที่ 12 แล้วตีพิมพ์ลงเป็นอักษรไทยเป็นครั้งแรก จำนวน 10,000 ชุด ชุดละ 39 เล่ม เป็นเหตุให้พระไตรปิฎกได้แพร่หลายไปยังนานาประเทศ และเป็นหลักในการศึกษาเล่าเรียนมาจนตราប់เท่าทุกวันนี้

พ.ศ.2445 ได้โปรดให้ตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ขึ้นเป็นฉบับแรกของเมืองไทย มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประมุข มีมหาเถรสมาคม อันประกอบด้วยสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ทั้งสี่ และพระราชาคณะซึ่งเป็นเจ้าคณะรองทั้งสี่ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะธรรมยุติกา สำหรับทำหน้าที่ถวายคำปรึกษาในการพระศาสนา และปกครองดูแลสังฆมณฑล

ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ก็อนุโลมตามการปกครองพระราชอาณาจักร คือ มีตำแหน่งเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และอธิการหมวด สำหรับบังคับบัญชาสังฆมณฑล ในมณฑล ในเมือง ในอำเภอ และในตำบล ขึ้นต่อกันตามลำดับ รวมทั้งกำหนดหน้าที่ของอธิการวัดและกิจการที่จะรักษาประโยชน์ของศาสนา ของสงฆ์บริษัท และของวัดไว้

การทะนุบำรุงการศึกษาของพระปริยัติธรรมนั้น ได้ทรงสร้างสถานศึกษาสำคัญขึ้น 2 แห่ง คือ

1. มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย เป็นสถานศึกษาของพระสงฆ์ ฝ่ายมหานิกาย

2. มหาเมฏราชวิทยาลัย เป็นสถานศึกษาของพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย

พ.ศ.2441 มีผู้ขุดพบที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่กรุงกบิลพัสดุ์ มีอักษรจารึกว่าเป็นพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นส่วนของศากยราชทั้งหลาย เวลานั้น มาควิส เคอร์สัน อุปราชครองประเทศอินเดียเห็นว่าพระมหากษัตริย์ไทยเท่านั้นที่เป็นพุทธศาสนูปถัมภก จึงได้ส่งพระบรมสารีริกธาตุนั้นมาถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งนั้นประเทศต่าง ๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนา คือ ญี่ปุ่น พม่า และลังกา ได้ส่งทูตมาทูลขอพระบรมธาตุ ซึ่งพระองค์ก็ทรงแบ่งพระราชทานให้ตามความประสงค์ ส่วนที่เหลือได้ทรงโปรดให้สร้างพระเจดีย์ทองสัมฤทธิ์บรรจุไว้ในอุหาพระสถูปบนยอดบรมบรรพต (ภูเขาทอง) วัดสระเกศ เป็นที่สักการะบูชามาจนทุกวันนี้

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ช่วงแรกจะเป็นช่วงของการสร้างเมืองและเรียกขวัญกำลังใจของประชาชนกลับคืนมา หลังจากเกิดศึกสงครามมาเป็นระยะเวลานาน สถาบันพระมหากษัตริย์จึงมีบทบาทอย่างยิ่งในการที่จะสร้างสถาบันสงฆ์ ไม่ว่าจะเป็นการตรากฎหมายควบคุมวินัยของสงฆ์ และการชำระความต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับสงฆ์ก็ยังคงเป็นอำนาจของพระมหากษัตริย์ รวมถึงการจัดตั้งรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ด้วย

ต่อมาเมื่อบ้านเมืองสงบสุขดีแล้วศาสนจักรและอาณาจักรก็ถ้อยทีถ้อยอาศัยกันมาโดยตลอด จะสังเกตว่าพระมหากษัตริย์ไทยและพระบรมวงศานุวงศ์เป็นผู้รู้ในด้านศาสนาเป็นอย่างดี มีพระบรมวงศานุวงศ์หลายพระองค์ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช และในด้านการปกครองคณะสงฆ์นั้นก็ยังมีแบบอย่างมาจากการปกครองแผ่นดินด้วย

สถาบันสงฆ์กับชาวบ้านในสมัยรัตนโกสินทร์

ในส่วนของความสัมพันธ์ของสถาบันสงฆ์กับชาวบ้านนั้นในแต่ละรัชกาลไม่ค่อยมีสิ่งเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วจนเห็นได้ชัด เพราะมักทำสืบทอดกันมาเป็นขนบธรรมเนียม ประเพณี จึงสามารถสรุปรวมตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ ดังนี้

วัดและบ้านจะมีลักษณะพึ่งพาอาศัยกัน ทุก ๆ วันชาวบ้านจะตื่นแต่เช้าตรู่เพื่อเตรียมอาหารสำหรับ ตักบาตร เมื่อภิกษุ (ผู้ขอ) ได้รับการเลี้ยงดูโดยประชาชน ก็เป็นพันธกรณีทางจริยธรรมที่จะต้องตอบแทนประชาชนด้วยการให้ความสว่างทางพระธรรมแก่เขาทั้งหลาย

พระสงฆ์นั้นนอกจากเป็นผู้บำเพ็ญบุญกุศลเพื่อการหลุดพ้นแล้ว ยังเป็นผู้ประพฤติตนให้เป็นตัวอย่างอันดีงาม ตลอดจนเป็นผู้สั่งสอนอบรมศีลธรรมแก่ประชาชนด้วยแล้ว พระสงฆ์บางหมู่ก็เพิ่งเล็งไปทางศึกษาพระวินัย และเทศนาสั่งสอนประชาชนอันเป็นไปในฝ่ายคันถธุระ พระสงฆ์บางหมู่ก็เพิ่งเล็งไปทางศึกษาเรื่องใจอันเป็นไปทางวิปัสสนาธุระ เมื่อท่านมีเวลาว่างเหลืออยู่บ้างก็สอนหนังสือให้แก่เด็กด้วยความสมัครใจ พระสงฆ์ยังต้องพึ่งพาอาศัยชาวบ้านอยู่ก็ต้องช่วยตอบแทนบ้าง ในด้านที่เป็นบุญเป็นกุศล ถ้าทำได้ชาวบ้านก็จะนับถือมาก เพราะช่วยเขาได้ นอกเหนือไปจากเรื่องศาสนา เช่น เป็นช่าง เป็นหมอยา หมออดู หมอเวทมนต์ ตลอดจนเป็นตุลาการตัดสิน

สินข้อพิพาทบาดหมางกัน ซึ่งชาวบ้านสมศรัใจให้ท่านเป็นผู้ชี้ขาดมากกว่าให้คนอื่นตัดสิน เพราะ
ว่าท่านเป็นผู้ทรงศีล ย่อมมีความเที่ยงธรรมดีกว่าผู้ไม่มีศีล

การสอนหนังสือโดยพระสงฆ์นั้น วิชาต่าง ๆ ที่สอนก็แล้วแต่ความรู้ของพระอาจารย์ วิชา
ชีพต่าง ๆ นั้นหากพ่อแม่ต้องการจะให้ลูกได้ศึกษาวิชาใดโดยเฉพาะ ก็นำไปฝากพระสงฆ์ที่ท่าน
ทรงความรู้ในวิชานั้น โดยรับใช้หรือติดสอยห้อยตามท่านไป โดยมากพระที่มีวิชาความรู้ ชาว
บ้านมักวานให้ทำโน่นทำนี่เสมอมิได้ขาด เป็นโอกาสให้ลูกศิษย์ได้เรียนรู้และจดจำไว้ เมื่อมีความ
รู้ขึ้นบ้างก็สามารถช่วยงานอาจารย์อย่างง่าย ๆ ได้

พระสงฆ์ในสมัยก่อนมักจะเป็นคนในชุมชนนั้น ๆ และรู้จักกันกับชาวบ้านเป็นอย่างดี ดัง
นั้นสรรพนามที่ใช้แทนท่านก็จะค่อนข้างสนิทชิดเชื้อ ซึ่งก็อาจเป็นหลวงลุง หลวงตา หลวงพ่อ ทั้ง
นี้เพราะมีคติถือกันเป็นประเพณีว่า ผู้ชายทุกคนควรมีโอกาสได้บวชเรียน อย่างน้อยก็ชั่วระยะเวลา
หนึ่ง เชื่อกันว่าได้บุญได้กุศลและช่วยพ่อแม่ญาติพี่น้องให้ไปสวรรค์ และการบวชนั้นควรจะเป็น
ในระยะเวลาที่ยังไม่มีห่วงอะไร ในขณะที่ชายหนุ่มที่บวชนั้นก็เพราะมุ่งเอาบุญกุศลเพื่อให้พ่อแม่
เพราะชาวไทยส่วนใหญ่ยึดถือเรื่องกตัญญูคุณ徳ที่เป็นสำคัญ การบวชเรียนของชายหนุ่มก่อนมี
เหย้ามีเรือนจึงเป็นความจำเป็นของสังคม ในขณะที่บวชนั้นก็จะเป็นช่วงที่จิตใจสงบ และทำให้
มองเห็นพฤติกรรมของชีวิตในหนหลังว่าเป็นอย่างไรบ้าง เท่ากับเป็นระยะที่วินิจฉัยตัวเอง จึงเป็น
ช่วงเวลาแห่งการชำระใจได้ การบวชนั้นไม่ได้บังคับว่าต้องบวชด้วยระยะเวลาเท่าใด ใครจะบวช
เท่าไรก็ได้แล้วแต่จิตใจและความจำเป็น

ชาวบ้านถือว่ามาตรฐานจรรยา ความประพฤติที่ดีงามย่อมมาแต่วัด ใครได้บวชเรียนแล้วก็
ถือว่าเป็นผู้มีระเบียบแบบแผน ได้รับการอบรมมีการศึกษามาดีแล้ว ถือเป็นแบบอย่างได้ ถ้าได้
บวชเรียน ต่อไปอาจมีโอกาเข้ามาอยู่ในกรุงและอาจเป็นเจ้าคุณและสมเด็จพระเจ้าก็ได้ ถ้าเป็นผู้มีปัญญา
ความสามารถ และฝากเนื้อฝากตัวกับเจ้าขุนมูลนายเมื่อสึกออกมาอาจเป็นใหญ่เป็นโตในราชการได้
เมื่อมีความผูกพันกับชุมชนดังนี้แล้วสังคมก็จะมีรสอดส่องดูแลความประพฤติของพระสงฆ์อีก
ด้วย

ลานวัดนั้นเป็นที่ทำกิจกรรมนานาชนิด เป็นที่พบปะของชาวบ้านเพื่อทำบุญสุนทาน เป็น
ที่พักผ่อนหย่อนใจ รวมถึงเป็นที่วิ่งเล่นของเด็ก ๆ ดังนั้นชีวิตของคนสมัยโบราณจึงไม่ห่างไปจาก
วัดมากนัก เพราะคุ้นเคยมาแต่เด็ก และรู้ขนบธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับงานศาสนาค่อนข้างมาก
ผู้เฒ่าผู้แก่มักจะไปวัดเพื่อภาวนาธรรม ภายใต้อัมไม้มและสาขกรรมกถาซึ่งกันและกันกับพระ
ภิกษุที่คงแก่เรียน หากมีความซาบซึ้งมองเห็นสังขารเป็นของไม่เที่ยงอาจจะตัดสินใจบวช ผู้ที่
บวชเมื่ออายุมากมักเรียกกันว่าหลวงตา

ขึ้นชื่อว่างานศิลป์ ไม่ว่าจะเป็ สถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม วรรณคดี ก็มี
วัดเป็นศูนย์รวม ด้วยพระท่านมีเวลาเหลือว่างอยู่บ้าง ท่านก็ฝึกฝนเรื่องช่างเรื่องศิลปะไปในตัว เพื่อ
ประโยชน์เกี่ยวกับวัดเป็นข้อใหญ่ วรรณคดีนั้นก็มีบ่อเกิดส่วนใหญ่มาจากวัด ที่พระท่านใช้เวลาว่า

ไม่ปล่อยให้เวลาให้หมดเปลืองไปเปล่า ๆ ก็เพราะ พระธรรมวินัยในพระศาสนานั้นเองจะเป็นเครื่อง
ป้องกันไม่ให้ท่านใช้เวลาว่างอยู่เปล่า ๆ เมื่อว่ากันตามส่วนผู้ที่รู้หนังสือแต่หนังสือดีกว่าคนอื่นใน
หมู่บ้านก็คือพระนั่นเอง เป็นผู้แต่ง หรือไม่ก็มาจากผู้ที่เคยอยู่วัดมาก่อน เพราะฉะนั้นพระสงฆ์จึง
เป็นผู้สร้างศิลปะและผู้สืบต่อศิลปะ

ท้ายสุดพระสงฆ์ยังมีส่วนในการอนุรักษ์ธรรมชาติด้วย เขตวัดมักเป็นเขตอภัยทาน ไม่มี
การฆ่าสัตว์ และวัดบางแห่งก็เป็นวัดป่า คืออยู่ตามด้า ป่า เขา เพราะท่านถือว่าธรรมชาติจะทำให้
จิตสงบ เมื่อบริเวณนั้น ๆ เป็นที่อาศัยของพระสงฆ์ ชาวบ้านก็จะเกรงใจ ไม่กล้าบุกรุกทำลายป่า
หรือล่าสัตว์ในแถบนั้น

บทบาทที่สถาบันสงฆ์กับสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ในแง่สังคมวิทยา

บทบาทหรือหน้าที่ซึ่งสถาบันสงฆ์อำนวยความสะดวกให้แก่สังคมนั้น พอสรุปได้เป็น 2
ประการคือ

บทบาท หรือ หน้าที่ต่อบุคคล

พระสงฆ์ทำหน้าที่สั่งสอนให้คนเป็นคนดี ตามความหมายของสังคม และหันเหความ
ต้องการทำลายไปสู่ทางออกที่ดีและมีประโยชน์ต่อชีวิต สู่ความรู้สึกอันสูงส่งกว่า สอนให้มีความ
รักความเมตตา และสนองความต้องการในด้านการแสวงหาสิ่งที่เป็นสาระ เมื่อคนรู้สึกเบื่อหน่าย
ต่อชีวิต และต้องการจะแสวงหาสิ่งที่ดีกว่า พระสงฆ์มีส่วนช่วยสนองตอบความต้องการนั้นได้
และยังเป็นสิ่งที่พึ่งที่ปรึกษาามบุคคลประสบความสำเร็จไม่ว่าจะเรื่องใดก็ตาม รวมถึงการ
บรรเทาความรู้สึก หดหู่ ท้อแท้ ขาดกำลังใจ ซึ่งมีคำสอนในเรื่องของความทุกข์ สาเหตุแห่ง
ความทุกข์ และวิถีทางแห่งการดับทุกข์ ซึ่งให้เห็นสัจธรรมแห่งชีวิต และแสดงแนวทางแห่ง
ศาสนาที่จะนำสู่การประสบความสำเร็จที่ถาวรได้

หน้าที่ต่อสังคม

1.เป็นผู้อบรมให้รู้ระเบียบสังคม

การอบรมให้รู้ระเบียบของสังคม (Socialization) คือกระบวนการสร้างค่านิยมและระเบียบ
ประเพณี หรือวัฒนธรรมของสังคมให้เกิดขึ้นเป็นนิสัยถาวรในตัวบุคคล สถาบันสงฆ์มีส่วนช่วย
แนะนำอบรมให้บุคคลปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ และระเบียบประเพณีของสังคมหลายประการ โดยวัด
เป็นสถานที่อบรมสั่งสอนประชาชนให้มีความรู้และเป็นพลเมืองดีของสังคม นอกจากนี้การศึกษา
ในรูปการให้บวชเรียนก็ถือเป็นการอบรมให้บุคคลเรียนรู้บทบาทที่ถูกต้องตามขั้นตอนต่าง ๆ ของ
ชีวิต ข้อนี้ถือเป็นการอบรมให้บุคคลมีบุคลิกภาพอันเหมาะสมวัยต่าง ๆ ของตน และช่วยให้
บุคลิกการเรียนรู้เพื่อปรับตัวให้สอดคล้องกับบรรทัดฐานและค่านิยมในสังคม พร้อมกับช่วยให้
บุคคลมีอุดมคติในการดำรงชีวิต (จันทร์ อควิณสิทธิ์, 2523 หน้า42)

2.ช่วยในการควบคุมสังคม

พระสงฆ์ปฏิบัติหน้าที่สำคัญ คือสั่งสอนอบรมและให้โน้มน้าวจิตใจของบุคคลให้ปฏิบัติ ตามกฎเกณฑ์ศีลธรรมและค่านิยมของกลุ่ม จึงถือเป็นสถาบันควบคุมอาชญากรรมมิให้เกิดใน สังคม และส่งเสริมให้บุคคลมีกำลังใจที่จะต่อสู้ในยามเผชิญวิกฤตการณ์ในชีวิต การที่พุทธ ศาสนาเป็นจริยธรรมและความเป็นปกติแห่งพฤติกรรมนั้นถือว่าเป็นการช่วยลดปัญหาสังคมและ เป็นสื่อในการควบคุมสังคม

3.มีส่วนช่วยในด้านสวัสดิการทางสังคม

สถาบันสงฆ์ในประเทศไทยได้ช่วยสังคมหลายอย่างตั้งแต่อดีตเป็นต้นมา กิจกรรมสวัสดิ การสังคมและสังคมสงเคราะห์แรกเริ่มทีเดียวดำเนินการโดยวัดและพระสงฆ์ ดังต่อไปนี้

ด้านการศึกษา - วัดเป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียนสำหรับประชาชนรองจากวัง พระสงฆ์คือ ครูสอน แม้การศึกษาในรูปของการบรรพชา อุปสมบทเป็นพระภิกษุ สามเณร ก็ถือว่าเป็นวิธี การอย่างหนึ่งในการสร้างเสริมความรู้และการก้าวไปสู่สถานภาพที่สูงขึ้นในสังคม เหมือนดังที่ หลายท่านประสบความสำเร็จในการเล่าเรียนไประยะหนึ่งจนมีความรู้แตกฉาน แล้วลาสิกขาไป เป็นกำลังสำคัญของประเทศในด้านการงานต่าง ๆ (ชาย โพธิ์สีดา , 2523 , หน้า 76-80) นอกจากนี้ บริเวณวัดและศาลาวัดก็ใช้เป็นที่ตั้งของโรงเรียน

ด้านการเมืองการปกครอง - สถาบันสงฆ์เกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองอยู่บ้างใน ฐานะที่เป็นผู้ผลิตข้าราชการในสมัยก่อน ซึ่งการเข้ารับราชการนั้นจะต้องบวชเพื่อศึกษาเล่าเรียน ศิลปวิทยา และด้านศีลธรรม ดังนั้นงานการปกครองในสมัยก่อนมักมีหลักธรรมทางศาสนาเข้ามา ผสมอยู่ รวมถึงประเพณีนิยมในการบวชนั้นก็สืบกันมาแต่ชั้นพระมหากษัตริย์จนถึงพระบรมวงศา นวงศ์ และเมื่อลาสิกขาแล้วก็ได้นำความรู้นั้นไปใช้ในการปกครองต่อไป หรือหากไม่ลาสิกขา ก็ อาจศึกษาพระธรรมจนได้เป็นพระราชาคณะ หรือสมเด็จพระสังฆราชในที่สุด

มีหลายครั้งที่การบวชได้ถูกนำมาใช้เพื่อหนิราชภัย เช่น ครั้นสุนทรภู่เป็นต้น และบางครั้ง สมเด็จพระสังฆราช หรือพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ก็มีส่วนในงานเมืองโดยถวายคำปรึกษาเพื่อแก้ไข ปัญหา ทั้งยังเคยมีการขอพระราชทานอภัยโทษแก่ขุนนางบางคนด้วย

ศาลาวัดเป็นที่ประชุมของผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันในการแจ้งข่าวทางราชการแก่ราษฎรในหมู่บ้าน และพระสงฆ์มีส่วนช่วยทำให้เกิดความมั่นคงทางการเมืองได้อีกด้วย

ด้านช่วยเหลือสังคม - คนยากจนไร้ที่พักพิงและไร้ญาติขาดมิตรให้การช่วยเหลือ เด็ก กำนวราจำนวนมากในประเทศไทย อาศัยอยู่ตามวัดโดยมีพระภิกษุเป็นผู้เลี้ยงดู เวลาเกิดภัยพิบัติ เช่น ไฟไหม้ น้ำท่วม หรือภัยธรรมชาติอย่างอื่น พระสงฆ์ในวัดก็ได้ช่วยทำการสงเคราะห์ให้ที่อยู่ อาศัยและแจกปัจจัยที่จำเป็นในการดำรงชีวิต แม้แต่เพียงชั่วคราวช่วยยามก็ตาม

ด้านเศรษฐกิจ - สถาบันวิชาชีพบางอย่างตั้งอยู่ในวัด เช่น ศิลปหัตถกรรม และแพทย์แผน โบราณ เป็นต้น นอกจากนี้การที่ศาสนาสอนให้คนทำดีมีความขยันในการประกอบอาชีพที่สุจริตก็ ถือว่ามีส่วนช่วยสร้างความเจริญทางเศรษฐกิจ เมื่อสังคมปราศจากโจรผู้ร้ายรบกวน ประชาชนจะ

มีความสุขและหมดกังวล ก็จะสามารถประกอบอาชีพได้ตามปกติ ในลักษณะนี้ ศาสนาได้ชื่อว่า ช่วยส่งเสริมความเจริญทางเศรษฐกิจทางอ้อม

ด้านการต่างประเทศ - สถาบันสงฆ์ไทยเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศอยู่บ้าง โดยการส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา หรือติดต่อกับสงฆ์ของประเทศอื่น เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ เป็นต้น

ความเสื่อมของสถาบันสงฆ์สมัยต้นรัตนโกสินทร์

เมื่อมีความเจริญก็ต้องมีเสื่อมเช่นกัน เราได้ศึกษาสถาบันสงฆ์ในแง่ที่เป็นผู้ประพฤติดีดีนำ เลื่อมใส สร้างประโยชน์แก่สังคมไทยมาแล้ว แต่ก็ยังมีอีกส่วนหนึ่งซึ่งประพฤติผิดพระธรรมวินัย อันเป็นเหตุให้พระศาสนาหมอง ซึ่งจะนำมาเป็นตัวอย่างจากกฎหมายตราสามดวง หมวดเกี่ยวกับคณะสงฆ์ ฉบับที่ 8 พ.ศ.2332 ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มหาราช ดังนี้

“....พระนิกรมเป็นราชาคณะพูดจาเกี่ยวพาลกับสตรีเป็นบ้ากาม นอนเอกเนกให้สีกาพัด ลอยหน้าหาความอายุมิได้ มหาขุนศิษย์พระนิกรมก็จับแก้มอชิว แล้วพูดเกี่ยวพาลอสี ๆ ยอมรัก ถอดแหวนให้ และผู้มีชื่อทั้งนี้กระทำทุจริตผิดนักหนา เพราะพระราชาคณะอธิบดีเถรานุเถระผู้เป็น อุปัชฌาย์ หาความกตัญญูต่อพระศาสนามิได้ ไม่ประพฤติตามพระพุทธฎีกา สัตคอปรีหานิยธรรม ไม่ประชุมพร้อมกันตรวจตราว่ากล่าวให้เห็นดีเห็นร้าย หากว่ามีชื่อฆราวาสเอาเนื้อความมาแจ้ง ปรากฏขึ้น ได้เอามารว่ากล่าวจับเขียนพันธนาการประจานตระเวนบก 3 วัน เรือ 3 วัน เพื่อจะมีให้ เอาเยี่ยงอย่าง....”

เนื้อความฉบับนี้ว่าพระเถระไม่เอาใจใส่สั่งสอน ไม่มีการประชุมอบรมกัน และบางวัดใน กรุงเทพฯ เวลานี้ ไม่มีการประชุมสงฆ์เป็นเวลา 10 ปีแล้ว ควรจะพิจารณาเสียบ้าง และประชุมชี้แจงระเบียบปฏิบัติให้พระเถระใหม่ ๆ หรือที่มาจากต่างจังหวัดได้รู้ระเบียบประเพณีของพระเถระว่า ทำอย่างไร ที่เคยรู้ว่ามีแต่บวชเอาเครื่องกัณฑ์แล้วก็ปล่อย อุปัชฌาย์กับพระเถระใหม่ไม่เคยพูดคุย กันเลย แต่พอมีความบกพร่องก็ได้ออกจากสำนักอุปัชฌาย์ที่ขาดพรหมวิหาร ขาดอปรีหานิย- ธรรมนี้ รัชกาลที่ 1 เรียกว่า ไม่มีกตัญญูต่อพระศาสนา เพราะไม่ทำตามที่พระพุทธเจ้าทรง ทำเป็นตัวอย่างแล้ว

เนื้อความยังพรรณนาต่อไปอีก สรุปคือ ป้องกันมิให้พระเถระทำการมิควรขึ้นอีก ให้รู้ศีล รู้เรียน จะออกจากวัดไปธุระไกล ๆ ให้ห่มครองครองผ้าเหมือนกิริยาบิณฑบาต อย่าคบหาสีกาอัน มิให้ญาติเข้าไปนอนในบ้านของเขา ถ้าภิกษุสามเณรใดต้องอริกรรม(โทษ) ถึงปาราชิกแล้ว ให้ พระราชาคณะสึกเสียแล้วบอกแก่สังฆะริชธรรมการ (สังฆการี - เจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่เกี่ยวกับสงฆ์ ในงานหลวง) ให้แจ้งด้วย จะได้สักหน้าหมายเอาไว้อย่าปล่อยให้ปลอมไปบวชที่ใดได้

หากเรามาพิจารณาจะเห็นได้ในหลายแง่มุม คือ ในสมัยนั้นบ้านเมืองเพิ่งจะผ่านศึกสงคราม อย่างหนักมา ความประพฤติของพระสงฆ์ย่อมจะเสื่อมไป ความรู้ความเข้าใจในการปฏิบัติตน

ของพระและเนรยงค์คลาคเคลื่อนอยู่ รวมทั้งมิได้มีการประชุมสงฆ์มาเป็นเวลานาน ทั้งยังแสดงให้เห็นว่าในสมัยนั้นการที่พระสงฆ์ที่เสพเมถุน โดยเป็นถึงพระราชกณะ ยังมีผู้ที่คอยสอดส่องความประพฤติอยู่คืออภราดร ทำให้เห็นความสัมพันธ์ของประชาชนกับพระได้ชัดเจนยิ่งขึ้นในแง่ตรวจสอบความประพฤติซึ่งกันและกัน และการลงโทษพระสงฆ์ที่ทำผิดนั้นค่อนข้างหนัก เพื่อให้ผู้อื่นเอาเป็นเยี่ยงอย่าง และชำระพระศาสนาให้บริสุทธิ์โดยเร็ว

นอกจากนี้ ในรัชสมัยอื่น ๆ ก็มีการประพฤติดิพระวินัย ถึงขั้นปาราชิกอยู่ ไม่ว่าจะเป็นการเสพเมถุน อวดอุตริมนุสสรธรรม กินเหล้า เล่นถั่วไป รับจ่างหากินประดุจฆราวาส ทำอนาจารต่าง ๆ แต่ก็ด้วยพระมหากษัตริย์ใส่ใจในการศาสนา คอยชำระความลงโทษผู้ประพฤติดิอยู่เนื่อง ๆ เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 4 โปรดให้ยกปัญหาขึ้นถามแก่ที่ประชุมพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ว่า พระที่มีความประพฤติดังกล่าวนั้นควรเอาตัวไว้ร่วมสังฆกรรมหรือไม่ พระราชาคณะใหญ่น้อยปรึกษาแล้วก็รับว่า แต่ต่อไปจะดูแลควบคุมพระสงฆ์สามเณรในวัดให้ดีไม่ประมาทอีกต่อไป อนึ่งพระชว้างเช่นยกตัวอย่างมาจะไม่ยอมให้ร่วมสังฆกรรมด้วย หากจับได้จะลงทัณฑ์กรรม ติ 50 ติ แล้วให้สึกจากพระสงฆ์ไปเสีย (เรียบเรียงจากหนังสือ "ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4" หมายเลข 190 ประกาศห้ามพระสงฆ์ไม่ให้บอกใบ้แทงหวาย และประพฤติดอนาจาร พ.ศ.2403)

การเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมจากอดีตสู่ปัจจุบัน

สังคมปัจจุบันกำลังเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ติดตามมาและมีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของบุคคลบางกลุ่ม โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมเมืองนั้นได้เผชิญกับการเปลี่ยนแปลงมากกว่าสังคมชนบท และวิถีชีวิตของบุคคลก็ได้รับผลกระทบกระเทือนติดตามมาอย่างหนักเช่นกัน การไหลบ่าของวัฒนธรรมตะวันตก ผ่านสื่อต่าง ๆ เข้ามา ยุคนี้จึงเป็นยุคซึ่งเรียกกันในปัจจุบันว่าเป็นยุคโลกไร้พรมแดน เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้แนวคิดและทัศนคติของคนในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไป

ตามทฤษฎีของพุทธศาสนา การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเป็นปรากฏการณ์ที่จำต้องเกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงมีทั้งจากปัจจัยภายนอกและภายใน

1. ปัจจัยภายนอก รวมเอาปัจจัยทางการเมือง สังคม และเศรษฐกิจเหมือนอย่างที่เราพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในทีนิกาย สิลขันธวรรคว่า ความเป็นไปของสังคมขึ้นอยู่กับสภาพภายใน สังคม ยามใดที่บ้านเมืองไม่มีปัญหาทางเศรษฐกิจและทางการเมือง สังคมจะดำเนินไปอย่างปกติ แต่ยามใดบ้านเมืองประสบปัญหาทางเศรษฐกิจและการเมือง ยามนั้นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมจะดำเนินไปในลักษณะที่เป็นปัญหา ไม่สงบราบรื่น ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของผู้ปกครองที่จะต้องดูแลสอดส่องให้การเปลี่ยนแปลงเป็นไปในทางที่เหมาะสม และเกิดความเป็นปกติในสังคม

2. ปัจจัยภายใน ปัจจัยที่รับผิชอบต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมขึ้นอยู่กับตัวบุคคลนั่นเอง ในความหมายนี้ การเปลี่ยนแปลงบุคลิกภาพของตัวบุคคลนั้นย่อมมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมของบุคคลด้วย ข้อนี้หมายถึงการเปลี่ยนแปลงบุคลิกภาพภายในของบุคคล

โดยอาศัยการฝึกหัดทางจิตและทางศีลธรรม ปัจจัยภายในเกี่ยวข้องกับจิตใจหรือทรศนะของบุคคลนั่นเอง

จากจุดที่กล่าวมานี้เราสามารถกล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเกิดจากตัวบุคคล คือตัวบุคคลเป็นผู้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแทบทุกอย่าง พระพุทธองค์ได้ตรัสเสนอเรื่องนี้เป็นส่วนหนึ่งของแหล่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง

สถาบันสงฆ์กับสภาพสังคมในปัจจุบัน

1. สถาบันสงฆ์ในปัจจุบัน

วัดในประเทศไทยขณะนี้ มีทั้งหมดประมาณ 3 หมื่นกว่าวัด เมื่อ 10-20 ปีก่อน มีวัดที่ว่างเจ้าอาวาสประมาณ 4,000 กว่าวัด ปัจจุบันตัวเลขได้เพิ่มขึ้นจนเกือบถึงหมื่นวัดแล้ว

เจ้าอาวาสนั้นต้องมี พรรษา 5 พรรษาขึ้นไป และมีคุณสมบัติคือวุฒิการศึกษาบ้าง แต่ในปัจจุบันมีวัดที่ไม่มีเจ้าอาวาสมากมาย เมื่อไม่มีเจ้าอาวาส ความรับผิดชอบต่อวัดและการที่จะทำให่วัดก้าวหน้าก็ไม่เต็มที่ แสดงถึงสภาพของพระสงฆ์ที่ขาดคุณสมบัติในการเป็นผู้นำ หลายวัดมีแต่หลวงตาเฝ้าวัด หลวงตาคือพระที่บวชเมื่อแก่ บางที่ก็มุ่งมาหาความสงบ แต่ก็ มีประเภทหนึ่งคือผู้ที่ไม่มีความรู้ ก็อาศัยวัดเป็นที่เลี้ยงชีพ โดยมาบวชเป็นหลวงตา นี่ก็สภาพที่น่าเป็นห่วง เพราะการบวชแบบนี้ ผู้บวชก็ได้ตั้งใจศึกษาปฏิบัติ และอาจทำการหาเงินทองหล่อกลวงชาวบ้านอีกด้วย

นอกจากการขาดเจ้าอาวาสแล้ว ยังมีสภาพการขาดสามเณร ซึ่งสามเณรก็คือผู้สืบทอดพระศาสนาต่อไป เพราะมีเวลาศึกษาเล่าเรียนพระธรรมคำสั่งสอนอีกมาก สภาพการขาดสามเณรนั้นเกิดจากการที่สถาบันสงฆ์ไม่สามารถสนองตอบความต้องการทางการศึกษาแก่พ่อแม่ของเด็กได้อีกต่อไป การขยายการศึกษาของรัฐทำให้ชาวบ้านไม่จำเป็นต้องพึ่งพระสงฆ์ในแง่ของการศึกษาอีก และเมื่อเรียนจบแล้วเด็กส่วนใหญ่ก็จะเข้าตลาดแรงงาน

นอกจากสาเหตุที่กล่าวมาแล้ว ปัจจุบันเมื่อสังคมเปลี่ยนไป ค่านิยมเกี่ยวกับการบวชก็พลอยเปลี่ยนแปลงไปด้วย ขณะนี้ความรู้สึกที่ว่าบวชเพื่อทดแทนคุณบิดามารดาคนน้อยลงไป และการเป็น “คนดีบ” หรือ “คนสุก” นั้นไม่สำคัญอีกต่อไป ความหมายของการศึกษาในปัจจุบันเป็นไปเพื่อตอบสนองการประกอบอาชีพ มิได้สนใจในด้านศีลธรรมหรือการขัดเกลากจากศาสนา แม้ว่าในปัจจุบันจะมีการบรรพชา - อุปสมบทหมู่ภาคฤดูร้อน แต่ก็ เป็นเพียงช่วงระยะเวลาหนึ่งซึ่งอาจจะขัดเกล้าได้บ้าง แต่จะหาผู้ที่ตั้งใจบวชเป็นระยะเวลานานเพื่อเป็นศาสนทายาทได้น้อยลงทุกที

ความเปลี่ยนแปลงของสังคมในแง่นี้ ได้ทำให้สถาบันสงฆ์ปัจจุบันมีสภาพอย่างที่เราเห็น ซึ่งผิดไปจากสมัยคันถรตนโกสินทร์เป็นอันมาก วัดในสมัยก่อนมีลูกเจ้านาย ขุนนาง เศรษฐี ลูกคนสามัญอยู่ร่วมกันมา เคี้ยวนี้ลูกเจ้านาย ลูกขุนนาง ลูกคหบดีเกือบจะไม่มีแล้ว เหลือเพียงลูกชาวไร่ชาวนาในชนบทซึ่งอาจจะบวชเพื่อเลื่อนฐานะทางสังคมเท่านั้น

ภาพของพระสงฆ์ในปัจจุบันได้เสื่อมไปจากศรัทธาของประชาชนเป็นอย่างมาก ชาวที่ออกมาจากสื่อมวลชนแขนงต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพระสงฆ์เสพเมณฑนบ้าง ลักทรัพย์บ้าง หลอกหลวงล้อ โกงบ้าง และฆ่ากันบ้างนั้น ทำให้เกิดวิกฤตศรัทธาต่อสถาบันสงฆ์เป็นอย่างมาก หากเรามาวិเคราะห์สาเหตุของการกระทำเช่นนี้น่าจะมาจากหลักใหญ่คือ การขาดศรัทธาที่จะบวชเพื่อศึกษา พระธรรมคำสั่งสอน หรือขัดเกลากิเลสของพระในปัจจุบัน การบวชพระได้กลายเป็นช่องทางทำมาหากินของคนบางกลุ่ม และเมื่อบวชไปแล้วก็มีได้ใส่ใจที่จะเกลากิเลสให้เบาบางลง หรือปฏิบัติตามพระวินัยอย่างเคร่งครัด แม้ว่าจะเป็นบรรพชิตแล้วก็ยังนำนิสัยของฆราวาสมาใช้ ไม่รู้จักสำรวมกาย วาจา ใจ การปกครองของสงฆ์เองก็หละหลวมไม่ทั่วถึงเนื่องจากขาดบุคลากร รวมทั้งชาวบ้านก็ถือกันว่าพระไม่ใช่ จึงไม่เอาใจใส่ตรวจสอบพฤติกรรมของพระเหล่านี้ ทำให้การแผ่เข้ามาเป็นเหลือบของพระพุทธศาสนาของคนเหล่านี้เป็นไปอย่างง่ายดาย

นอกจากนี้พระสงฆ์ในปัจจุบันเองก็มีไม่น้อยที่ติดกับลาภสักการะ ความสะกดกสบายเหล่านั้นทำให้พระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้อยู่ระหว่างฝึกคนนั้นติดสุขได้ง่าย ไม่ว่าจะเป็นรถยนต์ แอร์ ภูมิลหลังใหญ่ เมื่อสบายจนเคยตัว ความตั้งใจที่จะพากเพียรปฏิบัติธรรมก็ลดลงไปด้วย สุดท้ายก็ก่อให้เกิดกิเลสในใจ สังเกตได้จากพระสงฆ์บางรูปซึ่งเคยมีปฏิปทาน่ายกย่อง เป็นพระนักปฏิบัติ แต่ต่อมากลับกลายเป็นต้องอาบัติ ปาราชิกด้วยสาเหตุต่าง ๆ กันไป

การศึกษาของสงฆ์เองในระยะหลังก็กลายเป็นสิ่งที่สืบทอดกันมาตามประเพณีเท่านั้น แม้ว่าจะมีวิทยาลัยสงฆ์ แต่ก็ไม่น้อยไม่เพียงพอกับจำนวนพระสงฆ์ และรูปแบบการให้ความรู้นั้นก็ไม่สามารถสนองตอบความต้องการของชาวบ้านได้ เมื่อพระสงฆ์สนองตอบได้เท่าเดิมในขณะที่ชาวบ้านมีความต้องการมากขึ้น เรียกร้องมากขึ้น พระสงฆ์ในปัจจุบันจึงไม่ใช่ผู้ให้คำปรึกษา หาแนวทางแก้ไขปัญหาแก่ชาวบ้านอีกต่อไป

2. พุทธศาสนิกชนในปัจจุบัน

พุทธศาสนิกชนในปัจจุบันกำลังขาดความรู้สึกเป็นเจ้าของศาสนา หลายคนกำลังคิดว่าศาสนาเป็นเรื่องไกลตัว และแม้จะนับถือศาสนาพุทธก็ยังไม่เข้าใจถึงหลักธรรมในพุทธศาสนา เมื่อมีคนหรือพระมาทำความเสียหายต่อพุทธศาสนา คนเหล่านี้ก็เพียงแต่รอให้คณะสงฆ์จัดการกันเอง หากเกิดกรณีเสียหายบ่อย ๆ เขาก็จะรู้สึกว่ พระประพฤติไม่ดี พระศาสนาไม่ดี ในที่สุดก็จะเลิกนับถือพุทธศาสนาไป

ความสัมพันธ์ของบ้านและวัดก็แตกต่างไปจากเดิม จากสมัยก่อนที่บ้านและวัดมีส่วนเกี่ยวข้องกันอยู่มาก โดยวัดทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางในการพบปะ การทำบุญ เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจ และที่วิ่งเล่นของเด็ก ฯลฯ ปัจจุบันคนจำนวนไม่น้อยกลัวการไปวัด เพราะไม่ทราบว่าจะต้องทำอะไรบ้าง พูดยังไร และพยายามหลีกเลี่ยงที่จะไปวัดให้น้อยที่สุด ดังนั้นการไปวัดของคนในปัจจุบันนี้เพียงเพื่อประกอบพิธีกรรมเท่านั้น มิใช่การไปสนทนาธรรมกับพระสงฆ์เช่นแต่ก่อน

การทำบุญของคนในสมัยนี้มีได้น้อยลงไป หากวัดตามตัวเลขก็จะเป็นจำนวนมหาศาลอยู่ แต่สิ่งที่เปลี่ยนไปคือคติในการทำบุญ พุทธศาสนิกชนปัจจุบันทำบุญเพื่อหวังผลบุญให้ได้ไปเกิดบนสวรรค์ หรือที่ขอให้เกิดในปัจจุบันก็เช่น ขอให้รวย บนบานให้ทำงานสำเร็จตามความประสงค์ สะเดาะเคราะห์ ซึ่งล้วนเป็นไปเพื่อส่งเสริมกิเลสทั้งสิ้น ความมุ่งมั่นที่จะไปให้ถึงพระนิพพานนั้นกลายเป็นเรื่องไกลตัว วัดจึงกลายเป็นสถานที่ฝากเงินไว้หวังผลกำไรในอนาคต เมื่อมองเห็นแต่สิ่งที่ยากจะได้ อยากจะมี ความสนใจในพระธรรมก็น้อยลง จำนวนคนที่มาฟังเทศน์น้อยลงกว่าแต่ก่อน และคนที่จะนำหลักธรรมไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันแทบจะไม่มีเลย เช่น หากมีปัญหาด้านการงาน แทนที่จะขยันทำงาน ใช้อิทธิบาท 4 มาแก้ไข กลับกลายเป็น การบนบาน การรคน้ำมนต์ การเคาะหัว การหาเครื่องรางของขลังมาช่วย

คนจำนวนมากเมื่อมองไปที่หลวงพ่อก็มองไปที่เลขที่ห่วย การพนัน แทนที่จะมองว่าท่านสอนอะไร ปฏิปทาของท่านเป็นอย่างไร กลับมองว่าพระเครื่องของท่านศักดิ์สิทธิ์แค่ไหน

นอกจากความเข้าใจในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ก็น้อยลงแล้ว ปัจจุบันความเจริญของวัดก็ถือเอาวัตถุเป็นเครื่องบ่งชี้ วัดใดมีศาลาการเปรียญหลังใหม่ มีโบสถ์สวยงามก็แสดงว่าพระในวัดนั้นเก่ง น่าเลื่อมใส มิได้พิจารณาที่วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์เหล่านั้น

การนับถือศาสนาของพุทธศาสนิกชนในปัจจุบันมิได้ใช้ปัญญาไตร่ตรองให้รอบคอบ เชื่อในการตีความพระไตรปิฎกบางอย่างที่คิดเห็นไปจากเดิม เชื่อดลทธิที่อ้างพุทธศาสนาบางหน้า แต่แนวทางการปฏิบัติแตกต่างออกไปอย่างมากมาย เช่น การเซ่นเหล่าแก่พระพุทธรูปเป็นดิน ซึ่งความเชื่อเหล่านี้ไม่น่าจะมีคนหลงเชื่ออย่างง่ายดาย แต่หากพิจารณาให้ดีแล้ว เหตุที่เชื่อกันไปต่างๆ เพราะคนสมัยนี้ขาดที่พึ่งทางใจ ทั้งยังมีอวิชชา(ไม่รู้) อยู่มาก คงนั้นจึงโอนเอียงตามสิ่งที่คิดว่าจะช่วยแก้ไขปัญหาของตนได้ ไม่มีการใช้กาลามสูตรในการคิดพิจารณาก่อนจะเชื่อ

3. ท่าทีของรัฐ และผู้มีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์

ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการดูแลสถาบันสงฆ์ในปัจจุบันกลับปล่อยปละละเลย โดยเฉพาะหน่วยงานของรัฐ เช่น กรมศาสนา มักจะเกี่ยงให้มหาเถรสมาคมจัดการเอง โดยลืมไปว่าบุคลากรสงฆ์มิใช่เพียงพอที่จะดูแลได้อย่างทั่วถึง และขั้นตอนการสอบสวนก็ล่าช้า ซึ่งผิดกับสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งฝ่ายปกครองในขณะนั้นสามารถจับมาลงโทษได้อย่างหนัก และขั้นตอนก็รวดเร็วเพื่อมิให้มีคนเอาเป็นเยี่ยงอย่าง

การสอบสวนในปัจจุบันก็มีประเด็นการเมืองเข้ามาแทรกทำให้ประชาชนเกิดความไขว้เขว และแม้จะสอบสวนเสร็จไปแล้วก็ยังไม่สามารถคลายความคลางแคลงใจของประชาชนได้

ต้นตอของปัญหาอีกอย่าง คือ การที่รัฐและคณะสงฆ์ตลอดถึงสังคมส่วนรวมไม่รับรู้สภาพความเป็นจริง โดยสร้างมโนภาพว่าพระภิกษุสามเณรทุกรูปคือผู้สละโลกแล้วโดยสิ้นเชิง ไม่ยุ่งเกี่ยวกับสังคม เข้าถึงความสงบแล้วโดยสมบูรณ์ พอเข้าโบสถ์บวชเสร็จออกมา ก็บริบูรณ์เหมือนผลิตภัณฑ์สำเร็จรูป ในเวลาเดียวกันเมื่อมองถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับสังคม ก็

จะมีมโนภาพว่าสถาบันสงฆ์เป็นสถาบันที่แยกขาดออกไปต่างหากจากส่วนอื่น ๆ ของสังคม ประกอบด้วยบุคคลที่ล้วนสละโลกแล้ว มีคุณสมบัติสมบูรณ์ พร้อมทั้งจะทำหน้าที่เป็นตัวแทนสถาบันของคนได้เลย

ความคิดเช่นนี้ทำให้สถาบันสงฆ์ถูกโคดเคี้ยวออกมาจากสถาบันอื่น ๆ เพราะผู้ที่สละทางโลกในสายตาของคนปัจจุบัน น่าจะเป็นคนที่ไม่มียะไรในทางโลก คำว่าไม่มีก็คือ ไม่มีทางไป ไม่มีความรู้ อยู่ในสังคมฆราวาสไม่ได้ และนอกจากนี้สังคมยังทะเลาะการบวชเพื่อเลื่อนฐานะของชาวบ้านไป ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การบวชเพื่อศึกษาเล่าเรียนนั้นเมื่อศึกษาจบก็สามารถออกมารับราชการ หรือทำงานอื่น ๆ ได้ และเป็นผู้ที่สังคมยกย่องให้เกียรติ แต่ในปัจจุบันวิถีทางการศึกษาของพระสงฆ์แทบจะไม่มีค่า บางคนร่ำเรียนบาลีมากมาย แต่อาชีพที่ทำคือเป็นเพียงบุรุษไปรษณีย์ นับว่าเป็นการสูญเปล่าทางการศึกษาอย่างยิ่ง

การแก้ไขปัญหาล่าช้านี้เป็นหน้าที่ของพุทธบริษัททุกหมู่เหล่า จะขอยกพุทธประวัติช่วงที่มารมาอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ดบขันรปริณิพพาน ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตั้งเงื่อนไขว่าถ้าพุทธบริษัท 4 มีคุณสมบัติ 3 ประการนี้แล้ว พระองค์จึงจะปริณิพพาน

ประการที่ 1 พุทธบริษัท 4 ต้องเป็นผู้ที่รู้หลักธรรมคำสอนของพระองค์ มีความเข้าใจถูกต้อง และ ปฏิบัติได้ถูกต้อง

ประการที่ 2 พุทธบริษัททั้ง 4 นั้น นอกจากรู้ เข้าใจ และปฏิบัติด้วยตนเองแล้ว ก็นำเอาธรรมหลักคำสอนนั้นไปบอกกล่าวชี้แจงแก่ผู้อื่นด้วย โดยที่ หนึ่ง มีความสามารถที่จะสอนหรือ ชี้แจงแนะนำ สอง มีจิตเมตตากรุณา หวังประโยชน์แก่เขา

ประการที่ 3 พุทธบริษัททั้ง 4 นั้นนอกจากจะบอกกล่าวแนะนำคำสอนของพระองค์ได้แล้ว ก็สามารรถชี้แจงกำราบปรึพวาทได้ด้วย คือ ถ้ามีคำกล่าวร้ายต่อพระศาสนา มีการเผยแพร่คำสอนที่ผิด เอาคำสอนที่ผิดนอกพระศาสนามาใส่ในพระศาสนาหรือใส่ในพระโอษฐ์ ก็สามารถชี้แจง กล่าวแก้ได้ ทำให้เข้าใจถูกต้อง เรียกว่ากำราบปรึพวาทได้

ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับสังคมไทยในปัจจุบันนั้น น่าจะเริ่มจากพุทธบริษัท ต้องรู้สึกว่าตนเป็นเจ้าของพระพุทธศาสนา และมีความห่วงแหน จะปกป้องไว้ ช่วยกันดูแลสอดส่องอย่าให้ใครมาทำให้พระพุทธศาสนามัวหมอง ทั้งยังต้องศึกษาพระพุทธศาสนาให้ลึกซึ้ง ให้เข้าใจ ไม่หลงไหลไปตามความเชื่อที่มกยต่าง ๆ

เราควรจะเข้าใจว่าพระสงฆ์นั้นยังแบ่งเป็นสมมติสงฆ์ และพระอริยสงฆ์ ซึ่งพระสงฆ์ที่บวชอยู่ในปัจจุบันก็คือคนธรรมดาเช่นเราท่าน เป็นสมมติสงฆ์ที่อยู่ในช่วงฝึกฝนตนเอง ดังนั้นจึงมีโอกาสที่จะทำผิดพลาดได้ แม้ในอดีตสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็เคยเกิดเหตุการณ์เช่นนี้ แต่หน้าที่ของพุทธศาสนิกชนก็คือ คอยดูแลมิให้พระสงฆ์ทำผิดพระวินัย ช่วยเกื้อกูลให้ผู้ที่ตั้งใจบำเพ็ญเพียรให้ถึงพระนิพพานนั้นสร้างสมบารมีได้อย่างตลอดรอดฝั่ง

การนับถือพระพุทธรูปนั้นต้องเข้าใจว่าเป็นเพียงรูปสักการะที่เตือนให้ระลึกถึงพระมหา
กรุณาธิคุณของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และน้อมนำพระธรรมคำสั่งสอนมาปฏิบัติ มิใช่มอง
เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่จะคลั่งคลุ้ม เเนรมิตให้เราสมหวัง รวมถึงการนับถือพระเครื่องต่าง ๆ ก็เช่นกัน
“ธรรมทั้งหลายย่อมมีเหตุ ตถาคคย่อมแสดงเหตุไว้แล้ว” พุทธมามกะควรนับถือด้วยเหตุผล มิใช่
งมงายในไสยศาสตร์ ต้องใช้ทั้งศรัทธาและปัญญาให้เหมาะสมด้วย

ความสัมพันธ์ระหว่างบ้านกับวัดควรจะสร้างเสริมให้มากยิ่งขึ้น การปลูกฝังให้เด็ก ๆ ไป
วัดอย่างสม่ำเสมอเป็นการช่วยชี้นำทางให้เด็กเหล่านั้นเห็นสิ่งที่ถูกที่ควร ไม่หลงไหลฟุ้งเพื่อไป
กับอบายมุขต่าง ๆ ที่มีอยู่มากมายในปัจจุบัน และจะทำให้จิตใจของเด็กอ่อนโยน ได้ถูกขัดเกลา
ให้ตั้งงามและพร้อมที่จะเป็นผู้ใหญ่ที่ดีของสังคมต่อไป

ในส่วนของการปกครองสงฆ์ กรมศาสนาน่าจะเข้ามามีบทบาทในการดูแลให้มากขึ้น
เนื่องจากปัญหาของสถาบันสงฆ์ถือได้ว่าเป็นปัญหาของสังคมด้วย เพราะคนที่เข้ามาบวชในพระ
ศาสนาก็คือประชากรส่วนหนึ่งของประเทศ ควรได้รับการดูแลเอาใจใส่ รวมถึงให้การศึกษาที่มี
ส่วนช่วยในการดำเนินชีวิตมากกว่าในปัจจุบัน

หากมองย้อนกลับไปในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สถาบันสงฆ์นั้นมีความผูกพันกับ
สังคมเป็นอย่างมาก เป็นส่วนที่ดูแลด้านจริยธรรมของคนในสังคม การทำให้สถาบันสงฆ์เข้มแข็ง
ย่อมเป็นการลดปัญหาของสังคม เราทราบกันดีว่าปัญหาในสังคมไทยยังมีอีกมาก ที่แก้ไขโดยใช้
วิชาการจากประเทศตะวันตกไม่ได้ผล หากได้มีการนำเอาหลักธรรมทางศาสนามาประยุกต์ใช้ น่า
จะสามารถแก้ไขปัญหาเหล่านั้นได้บ้าง ผู้ที่มีบทบาทในการเผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอนและจุด
ประทีปแห่งปัญญาให้แก่คนในสังคมก็คือพระสงฆ์นั่นเอง

น.ส.วรรณวิสาข์ คู่ศุภอรรด

ชั้นปีที่ 3 ID 3619767

คณะวิศวกรรมศาสตร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

หนังสืออ้างอิง

1. การศึกษาแผนใหม่และพระพุทธศาสนา, ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ,คอตัมน์ศาสนาในสัปดาห์สาร , 4 กุมภาพันธ์ 2404
2. ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, เสถียร โกเศศ
3. คาวร้ายในอดีต, เอนก นาวิกมูล, 2538
4. ทรรศนะเกี่ยวกับสังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์โดยสังเขป, สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, กระทรวงศึกษาธิการ, 2516
5. ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย, กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, 2527
6. พระพุทธศาสนากับวิถีชีวิตของคนไทย, สุตมานพ , หนังสือพิมพ์ตำรวจ ฉบับวันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2497
7. พระพุทธศาสนาในสายตาของนักสังคม, นิคม จันทร์วิฑูร, คอตัมน์ศาสนาในสัปดาห์สาร, 21 มกราคม 2504
8. เรานับถือพระพุทธศาสนาหรือเปล่า? , ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, ปาฐกถาที่ยุวพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทย, 1 มิถุนายน 2507
9. สถาบันสงฆ์กับสังคมปัจจุบัน , พระราชวรมุนี, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , 2517
10. สถานการณ์พุทธศาสนา พลิกทวนะเป็นพัฒนา , พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) ,2536
11. สถิติบุคคลสำคัญ, สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ เล่ม 8 พ.ศ.2531
12. สรุปผลการสัมมนาบรรณคดีไทยของกรมศิลปากร, กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่ พ.ศ.2521
13. สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทวฤทธิ์ปาฏิหาริย์ , พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) ,2536
14. อารยธรรมไทย : ทางเลือกออกจากยุคพัฒนา , พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) ,2531

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

“สถานสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”

คณะศึกษาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

“สถานที่แห่งหนึ่งกับสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”

พุทธศาสนา เป็นสถาบันที่อยู่คู่กับสังคมไทยมาตลอดนับตั้งแต่อดีตกาล มิ่งองค์พระประมุขของชาติ คือ พระมหากษัตริย์และบรรพบุรุษไทยได้รวมกันทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ให้สืบทอดสถาพรเป็นมรดกอันล้ำค่าของชาติ ทุกยุคต่อมาจนถึงปัจจุบันนี้ พระพุทธศาสนาได้กลายเป็นรากฐานของศิลปวัฒนธรรมและประเพณีของชาติ ส่งเสริมสร้างเอกลักษณ์และคตินิยมอันดีงามแก่คนไทย หลักธรรมทางพุทธศาสนา มีบทบาทสำคัญในการบริหารและพัฒนาประเทศมาโดยตลอด นอกจากนี้ สังคมไทยยังมีสภาพมั่นคงเป็นอันประเสริฐสำคัญ ส่งเสริมจริยธรรมให้สังคมพัฒนาก้าวหน้า และทำให้ประเทศไทยดำรงความเป็นเอกราช และประสาสนอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขตลอดมา

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีกระแสพระราชดำริว่า กล่าวถึงความสำเร็จของศาสนาได้ว่า

“ หน้าที่กับศาสนาย่อมเป็นสิ่งซึ่งต่อเนื่องกัน ถ้าหน้าที่พ้นาไปแต่ ศาสนาก็ตั้งอยู่ไม่ได้ ถ้าศาสนาเสื่อมทรามคนสัญสัทธาไปแต่แล้ว ประสาสนก็จะมิตถธรรม ย่อหย่อนลงไป จนหลงทำชั่วไม่มีอะไรเคย ชาติใดที่ไร้คตินิยม ชาตินั้นก็ถึงแก่ความพินาศล่มจม คงต้องเป็นข้าชาติอื่นอันมีคตินิยมบริบูรณ์อยู่ ”

สังคมไทย เป็นสังคมพุทธศาสนา ตั้งแต่โบราณกาลมาแล้ว วิถีชีวิตของคนไทยผูกพันกับพุทธศาสนามาโดยตลอด มีสภาพมั่นคงเป็นอันประเสริฐของชาติและสังคม หากศาสนาของสังคมไทยเสื่อมทรามลง คนในที่สุดต้องสัญสัทธาไป ดินแดนอันมีนามว่า ดสยามประเทศคงพินาศล่มจมไป ดังกระแสพระราชดำริขององค์มหาจักรราชเจ้า หากแต่ ที่ประเทศชาติดำรงมาได้จนทุกวันนี้ เนื่องจากมีสภาพมั่นคงศาสนาเป็นแกนหลักของการดำเนินชีวิตและการพัฒนาสังคม

นับตั้งแต่อดีตกาล พุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์มีบทบาท
สำคัญคู่สังคมไทยมาโดยตลอด เมื่อใดก็ตามที่พระสงฆ์ซึ่งเป็น
ตัวแทนและเป็นเครื่องปรากฏของพระพุทธศาสนา ดำรงมั่นในสมณ-
ปฏิบัติ ทั้งในส่วนอัตตัตถปฏิบัติภายในส่วนสมณิก นอกเดระนี้
สนทนุมาก และบำเพ็ญประโยชน์สนองความตองการโดยธรรม
แก่สังคมโดยเมตตาธรรมตามหน้าที่สมณะ เมื่อั้น สถาบันสงฆ์
ก็จะได้รับการยกย่อง เกอดทนบง่า สถาบันพุทธศาสนาจะเจริญ-
รุ่งเรือง แต่เมื่อใด พระสงฆ์ปฏิบัติคลาดเคลื่อน ไม่สามารถรักษา
สังคมไว้ด้วยความสงบสุข และความเจริญโดยธรรมได้ เมื่อั้นฐานะ
ของพระสงฆ์ก็จะเสื่อมโทรม ศรัทธาในพระพุทธศาสนาก็จะเสื่อมถอย
สังคมก็จะมองไม่เห็นความสำคัญอง สถาบันสงฆ์อีกต่อไป จึงเปิด
โอกาสให้คนทีคอยม่อรับต่อพุทธศาสนา ทำลายศาสนาได้ ย่างที
อาจทำให้ศาสนาหมดสิ้นจากแผ่นดินก็ได้

ในสังคมไทย สถาบันสงฆ์เป็นสถาบันสำคัญ ที่ได้บำเพ็ญ
ประโยชน์ให้แก่สังคมอย่างมากมาจน จนทำให้กัถอันเป็นศาสนสถาน
ทีสำคัญ และเป็นทีตั้งองสถาบันศาสนา กลายเป็นศูนย์รวมจิตใจ
และเป็นศูนย์กลางทางสังคม เป็นส่วนประกอบทีขาดไม่ได้ในสังคม
ทุกขนาด เช่น เมื่อใดก็ตามเมื่อมีการสร้างหมู่บ้านขึ้นใหม่ ก็จะมี
วัดเป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ แต่สิ่งทีขาดไม่ได้ก็คือ จะต้องสร้างวัดขึ้นด้วย
ดังนี้ เป็นต้น กล่าวได้ว่ วัดทำหน้าที่เป็นสถาบันทางสังคมได้ครบ
ทุกแบบ เช่น เป็นสถานทางการศึกษา เป็นโรงพยาบาล เป็นสภา
เป็นสโมสร เป็นที่พักแรมองคนเดินทาง เป็นสถานสังคมสงเคราะห์
เป็นสถานบันเทิง เป็นพิพิธภัณฑ์ เป็นต้น พระสงฆ์มีฐานะเป็น
ทั้งผู้นำทางจิตใจ และเป็นผู้นำทางสังคม ดัดยเหตุนี้ พระสงฆ์จึง
ได้รับ การเคารพนับถือบูชา และเป็นทีเชื่อถือ สูงสุดองคนในสังคม
ดังทีได้ประจักษ์มาจนถึงทุกวันนี้

การศึกษารัฐธรรมนูญ "สถาบันสงฆ์กับสังคมไทยในสมัย-
รัตนโกสินทร์ตอนต้น" ในความเรียงฉบับนี้ มองศึกษาเชิง
ประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์ และนำมาเปรียบเทียบกับ
สภาพสังคมไทยปัจจุบัน โดยขอบเขตของการศึกษาคงมุ่งประเด็น
ศึกษาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก-
มหาราช ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ถึงราชละเอียดต่อไป

พระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์

สถาบันพระมหากษัตริย์ คือสถาบันสูงสุดอีกสถาบันหนึ่งที่
อยู่คู่กับสังคมไทยมาตั้งแต่โบราณกาล ไม่กาค้นไทยจะไปลงหลัก-
ปักฐาน สร้างบ้านสร้างเมือง มาที่ใด บ้านเมืองของคนไทยนั้นจะต้อง
มีพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้เป็นเพราะคนไทยตระหนักถึงความสำคัญ แห่ง
สถาบันพระมหากษัตริย์ที่มีต่อชีวิต ต่อสังคม และต่อการสืบทอดวัฒนธรรม-
ไทย ทำให้สังคมมีเอกลักษณ์ของตนเอง สถาบันพระมหากษัตริย์ของไทย
มีลักษณะแตกต่างจากสถาบันพระมหากษัตริย์ในสังคมอื่น ๆ อย่างมาก
โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์นั้น ทรงมีพระมหา-
กรุณาวิเศษต่อพสกนิกรเป็นต้นพื้น ทรงปกครองอาณาจักรระบอบสมบูร-
ณาธิปไตยเป็นหลักแห่ง "ทศพิธราชธรรม" ทรงปกครองแผ่นดินและ
แก้ไข ดัดแปลงสภาพต่าง ๆ ของบ้านเมือง ให้พัฒนาขึ้นก้าวหน้าในทุก
ด้าน โดยเฉพาะด้านการศึกษา พระองค์ทรงเป็นองค์อัครราชูปถัมภก
ทรงทำนุบำรุงศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองมาโดยตลอด

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงมี
พระราชปณิธานอย่างเด่นชัด ในการปกครองประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง
ด้านการศึกษา ดังปรากฏในพระราชปณิธานว่า

“ ตั้งใจจะอุปถัมภก ขอบกพระพุทธศาสนา
จะปกครองขอบเขตทั่วมา รักษาประเพณีเดิมนคร ”

พระมหากษัตริย์ทรงตระหนักในพระราชานุกุศลตลอดเจลา
ด่าสภามันสงฆ์มีความสำคัญต่อสังคมไทย และมีผลต่อความมั่นคงและ
การพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธม
ยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงเสด็จราชสมเ็นประมุขกษัตริย์ราชวงศ์จักรี
เมื่อ พุทธศักราช ๒๓๒๕ ทรงย้ายพระนครมาอยู่ฝั่งตรงข้ามกับชนบุรี
และทรงสถาปนาพระบรมมหาราชวัง มีพระที่นั่งทรง เสด็จประพาส
ดัดตมหาบถสาธา อมรินทร์น้อยชัย การสร้างพระนครกุด การสร้าง
วังหลวงกุด การสร้างวัดวาอารามกุด ดัดนเขียนแบบจากแผนผัง
กรุงเก่าแทบทั้งนั้น ทรงสถาปนาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และวัดพิทักษ์
เขียนแบบจากวัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่า เป็นวัดสำหรับตั้งงาน
พระราชพิธี ไม่มีพระสงฆ์ประจำ ที่ไม่มีชื่อว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์
เนื่องจากทรงอัญเชิญ พระแก้วมรกต ซึ่งได้มาจาก กรุงเวียงจันทน์มา
ประดิษฐานไว้ นอกจากนี้ พระองค์ ทรงบูรณะวัดโพธาราม ซึ่งสร้าง
ครั้งแผ่นดินพระเพทราชา และได้ยกเป็นวัดหลวงในสมัยกรุงธนบุรี
ทรงไว้เวลาบูรณะวัดโพธารามเป็นเวลา ๗ ปี แล้วทรงเขียนหรือดัด
ใหม่เป็นวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงมี
พระราชดำริว่า การศึกษาของคนจะสงบเรียบร้อย เพราะพระไตรปิฎก
มีข้อความวิปลาศคลาดเคลื่อนมาก จึงทรงให้สมเด็จพระสังฆราชเป็น
ประธานตั้งคณาจารย์พระไตรปิฎกในปี พุทธศักราช ๒๓๓๒ โดยมีพระมหา
เถรานุเถระ จำนวน ๒๑๗ รูป พร้อมด้วยราชบัณฑิต ๓๒ คน ร่วมประชุม
กันทำสังคายนาพระไตรปิฎก ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ (วัดมหาธาตุ)
เมื่อสำเร็จเรียบร้อยแล้ว โปรดให้สร้างพระไตรปิฎกตามที่ได้สังคายนา
ไว้เป็นหลักฐาน พระราชทานให้อาจารย์ในพระนคร แยกแบ่งการ
สังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนี้ ทำให้การศึกษาของคนไทยรุ่งเรือง
สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม จึงได้รักษาตำรา
สังคายนาคัมภีร์ เป็นภาษามลายู เพื่อเป็นอนุสรณ์

ครั้งนั้นดวงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีพระ-
 ราชมโองการให้เปลี่ยนแปลงการศึกษารูปแบบของคณะสงฆ์ ซึ่งแต่เดิมแบ่งการ
 ศึกษามาเป็น ๓ ชั้นคือ ชั้นเปรียญตรี เปรียญโท และเปรียญเอก ซึ่งถ้า
 หากพระสงฆ์รูปใด สามารถแปลพระสูตรได้ ให้เป็นเปรียญตรี รูปใดแปล
 พระวินัยได้ เป็นเปรียญโท และหากสามารถแปลพระอภิธรรมได้ เป็น
 เปรียญเอก แต่การศึกษารูปแบบใหม่ที่พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลงนี้แบ่ง
 ออกเป็น ๕ ประโยคพร้อมทั้งกำหนดคณะของแต่ละประโยคด้วย ดังนั้น
 มาตราฐานการศึกษารูปแบบของคณะสงฆ์ จึงเริ่มมีลักษณะเช่นนี้เรื่อยมา

การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ ทำกันอย่างกว้างขวางในสมัย
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีวัดสำคัญที่สร้างมาตั้งแต่ในสมัย
 รัชกาลที่ ๑ จำเป็นต้องบูรณะซ่อมแซมมาก ดังนั้นในรัชกาลนี้จึงมีวัดถุ-
 ลีฐานทั้งที่สร้างขึ้นใหม่ และปฏิสังขรณ์มากโดยเฉพาะวัดวาอารามอันเป็นที่
 ตั้งของสงฆ์ชั้นสงฆ์ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า "ในสมัยรัชกาลที่ ๓
 เกิดนิยมแบบขอมอย่างตึ๊ดปะตึ๊ด วัดที่สร้างในสมัยนี้บางแห่งเป็นต้นว่า
 วัดราชนิมิต วัดเทพธิดา โยสภวดีหารก็ชักช่วยสร้างคล้ายแบบเดิม คือ
 ยกช่อฟ้าในระกา หางหงส์ออกแล้ว" สันรับวัดราชนิมิต ซึ่งเป็นวัดที่
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ได้ทรงปฏิสังขรณ์ตัวแต่ยังเห็น
 พระราชนิมิต สร้างโดยฝีมือประณีตอย่างยิ่ง ครบเพ็ดทุกท่วงท้วงที่เข้ามา
 ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้เขียนสมเด็จวัดนี้ไว้ว่างามนัก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (เมือง)
 ได้แต่งกลอน เพลงยาวของพระเกษรดี วัดราชนิมิตไว้ว่า

“อันวัดวาอารามสัณเภาดสร้าง ชักช่วยหลายอย่างโยสภวดีหาร
 ช่อฟ้าหางหงส์ทรอบบรรณ ไม่ทนทานว่ามักละหักพัง
 พระอุฎฐานามราชนิมิต หน้ามันหันดดาชฝรั่ง
 กระเบื้องเคลือบ สอดลิ้มพนัก เป็นอย่างนอกของปลั่งปลากปลิว
 ดาบทันตังดวงเป็นทรงเก้ง ดันสำเพ็งพอกแฉ้แต่จิ๋ว
 วิหารข้างข้างทำเป็นแถวท้อ แดกท้อให้ต้อตั้งครัดเลี้ยง
 นอระมั่งทั้งที่ดีหารราช แขนบคายมันคอบทรงเฉลียง
 อยู่นผิวเต็มดัดดอยมีเกรียง พระระเนียงชักย้ายมาทางไทย

ตมฺลิกทักสงฆ์ สองคณะ	ต้นถสรระนั้นขอเป็นหมู่ใหญ่
วัดสี่สนากฎีเคียงเรียงกันไป	ที่สงฆ์กรมรมไม่รู้จักผล
แทนดีลาหน้าห้องปริกรรม	นำเพ็ญกรรมกรรมฐานที่ศนย์
พระศรีทราเป็นเดิมเพิ่มพูน	ยกขนเนศาสนาสารพัด
เหนือมณรมย์สดสร้างได้อย่างนี้	เป็นขอตทานบาเมโพธิสัตว์
พวกผู้ดีได้อย่างไปสร้างวัด	เป็นทรงนอกออกอ้อตกแห่งมา ”

เพื่อให้สถานสงฆ์เป็นสถานที่พักทางใจของคนในสังคม และเริ่ม
 สถานคุ้มครองคนหมกมุ่น ดังนั้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อมีคณะบาทหลวง
 และมีสหพันธ์เข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาหลักโรมันคาทอลิก และโปรเตสแตนท์
 และกบฏที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงตั้งขบวนการกบฏจีน เมื่อพระเจ้าบาท
 ลวงสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงส่งพระทัย แต่เพื่อมิให้พุทธศาสนาเสื่อม
 คนหมกมุ่น อันเนื่องมาจากอหิงษาของพระสงฆ์ยังคงหลงผิดอยู่มาก จึงโปรดให้
 ศีรษะพระสงฆ์ที่หมกมุ่นพระเดี๋ย และประพาศที่อนุอารตต่างๆ ตามที่ปรากฏใน
 พงศาวดารว่า

“ เมื่อ ณ เดือน ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ เกิดวิฤตคามพระสงฆ์ที่
 ประพาศที่อนุอารตวร ได้ตัดศีรษะเสียก็มากประมาณ ๕๐๐ เศษ
 ที่หนีไปก็มาก พระราชาคณะเป็นปราชญ์ก็หลายรูป ”

เป็นที่น่าสังเกตว่าพระมหากษัตริย์ของไทยทุกพระองค์ ทรงเมตตา
 องค์พระบรมช ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนา
 และสถานสงฆ์มาโดยตลอด แม้แต่องค์พระมหากษัตริย์ไทยรัชกาลที่ ๑๑ มี
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช พระองค์ทรงทำนุบำรุง
 พุทธศาสนา อันเป็นศาสนาประจำชาติไทยเรื่อยมา จนเป็นที่ประจักษ์แก่ปวง
 พสกนิกร ทรงเลื่อมใสในพุทธศาสนาและสถานสงฆ์ ดังได้ทรงเสด็จ
 กระแสพระราชดำริส แก่อาณาประชาราษฎร์ในการเสด็จมรณพลาศพสมทบ
 เมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๕ ว่า

“อันพระพทศดาส์นา ซึ่งเป็นดาส์นาประจำชาติของเรา ตามความ
 อบรมที่ไว้รับมาก็ดี ตามศรัทธาเมื่อถือศ้อนตัวของข้าพเจ้าก็ดี เห็นเป็น
 ดาส์นาที่ดีดาส์นาหนึ่ง มีคำสั่งสอนให้คนประพฤติตนเป็นคนดี
 ทั้งเพียบพร้อมด้วยบรรดาสัจจะธรรมอันสอดคล้องเหตุผลน่าเลื่อมใส
 ยิ่งนัก ข้าพเจ้าเคยคิดอยู่ว่า ถ้าโอกาสอำนวยก็น่าจะได้อุปสมบท
 ในพระศาสนาตามประเพณีสักเดลาหนึ่ง ซึ่งตั้งเป็นทางสนอง
 พระเดชพระคุณ พระราชูปถัมภ์การตามคตินิยมอีกสักหนึ่งด้วย”

เนื่องจากพระมหากษัตริย์ไทย ทรงให้ความสนพระทัยในพทศดาส์นา
 และสภามันสงฆ์มาโดยตลอด ดังนั้นสภามันดาส์นาแลสภามันสงฆ์
 จึงดำรงอยู่ได้ตราบถึงทุกวันนี้ แม้จะมีคนวิพากษ์วิจารณ์สภามันสงฆ์ใน
 มืดมนนั้นว่า ซ่อนซ่อนในพระวินัย ประพฤติอนาจารมิดคร และเพิกเฉยใน
 กัมมกิจ ทำให้สภามันสงฆ์เลื่อมเสีย และประสาธน์ขาดความศรัทธา
 เชื้อถือ ดังปรากฏเป็นข่าวในสื่อมวลชนทั่วไป แต่ความจริงดังกล่าวนี้
 เป็นเพียงส่วนน้อยเท่านั้น ประสาธน์ในสังคมยังคงเลื่อมใส และศรัทธา
 ในสภามันสงฆ์อย่างเห็นๆแน่นอน เนื่องจากยังคงมีพระสงฆ์ที่ประพฤติตาม
 อยู่ในเพศสมณะ ตามพระวินัยและคำสั่งสอนขององค์ดาส์นา สวมแต่ศรัทธา
 สัมมาสัมพุทธเจ้ามาโดยตลอด สภามันสงฆ์จึงดำรงอยู่ได้ และเป็นที
 พึงทางใจของคนไทยเรื่อยมา โดยเฉพาะสังคมปัจจุบัณ ประสาธน์ต้อง
 ประสบบกกับสภาพความเจริญดาส์นาต่างๆ แต่เนื่องจากสังคมไทยมี
 สภามันสงฆ์ ความเจริญต่างๆ ล้วนมีอนคหลายดังได้บ้าง

พระสงฆ์กับการเลื่อนชั้นทางสังคม

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สังคมไทยยังคงเป็นสังคม
 ระบบศักดินา เป็นสังคมที่ถือชนชั้น แต่ลักษณะโครงสร้างของสังคมเป็น
 สังคมที่เมื่อโอกาสให้คนใน สังคมทุกระดับชั้น สามารถเลื่อนชั้นทางสังคมได้
 มิได้มีความเคร่งครัด และยึดมั่นตามฐานะของชนชั้น เหมือนดังระบบวรรณะ
 ซึ่งไม่มีการเลื่อนชั้นทางสังคม จากวรรณะหนึ่งไปสู่อีกวรรณะหนึ่ง ด้วย
 สังคมอินเดีย

ชนชั้นในสังคมไทยแบ่งออกเป็น ๒ กลุ่มใหญ่ ๆ คือ กลุ่มชนชั้น
ผู้ปกครอง และกลุ่มชนชั้นผู้ถูกปกครอง

ชนชั้นผู้ปกครอง คือ ชนชั้นที่ทำหน้าที่ควบคุมและบังคับบัญชา
กำลังคน เรียกว่าชนชั้นมลนาย หรือ หาย ประกอบโดยพระมหากษัตริย์
เจ้านาย และขุนนางที่ถือศักดินา ๔๐๐ ไร่ โดยที่พระมหากษัตริย์เป็น
ผู้ยิ่งใหญ่เหนือมลนายทั้งสอง ส่วนชนชั้นผู้ถูกปกครองคือ ชนชั้นที่
อยู่ใต้การปกครองของชนชั้นแรก ประกอบโดยบุคคล ๒ กลุ่มคือ โพร
และทาส ซึ่งเป็นชนชั้นใหม่ของสังคม

นอกจากสังคมไทยจะประกอบโดยบุคคล ๒ ชนชั้นดังกล่าว-
แล้ว ยังมีกลุ่มกลุ่มของ สัมพันธพราหมณ์ เป็นส่วนประกอบของสังคมอีกด้วย
แต่ไม่สามารถนับเข้าอยู่ในชนชั้นใดได้อย่างชัดเจน แต่อาจถือได้ว่ามีสภาพภาพ
ใกล้เคียงกับชนชั้นมลนาย ทั้งนี้ เนื่องจากได้รับการยกเว้นจากภาระทั้งปวง
ที่เป็นของโพร กล่าวคือ ไม่ต้องเป็นโพร ไม่ถูกสักหรือถูกเกณฑ์แรงงาน
แต่มีโอกาสถูกคัดเลือกเป็นโพรได้ เมื่อพ้นจากเพศบรรพชิตแล้ว

การเลื่อนชั้นทางสังคมของพระสงฆ์ มีโอกาสทั้งเลื่อนลง และเลื่อน
สูงขึ้น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อพระองค์
เสด็จราชพิธี ทรงพระราชดำรัสพระราชมารดาฯ ตามโบราณราชประเพณี และมีการ
เลื่อนชั้นทางสังคมของพระสงฆ์ให้สูงขึ้น เช่น โปรดเกล้าฯ ให้พระรามาธิบดี
ถูกถอดในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะไม่ยอมถวายบังคม กลับคืน
สู่จันทน์ตรัสสมณศักดิ์ เก่าได้แก่ พระสังฆราช พระพนมสารคาม และพระพิมลธรรม
แล้วให้กลับไปครองพระอารามตามเดิม นอกจากนี้พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ เลื่อน
พระรามาธิบดีที่อยู่สลับถอดตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี ให้มีจันทน์ตรัสสมณศักดิ์ สูงขึ้น
เก่าเดิม อันได้แก่ พระญาณไตรโลก เป็น พระพรหมมณี พระเทพกถ
เป็น พระธรรมอุดม พระธรรมโฆษา เป็น พระเทพกถ เป็นตัน

ในขณะเดียวกัน พระองค์ทรงมีพระสงฆ์ที่มีความผิด ทั้งที่
สืบเนื่องมาจากปลายสมัยกรุงธนบุรี พระพุทธศาสนาเสื่อมโทรมลงมาก
พระสงฆ์ที่ประพฤติซอพลอ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ได้เลื่อน สมณศักดิ์ สูงขึ้น
ขณะที่พระสงฆ์ผู้ดีมีดีในพระธรรมวินัย อย่างเคร่งครัดต้องถูกถอดจันทน์ตรัส-
สมณศักดิ์ หรือถูกถอดออกจากสมณเพศ ผลการมีระโทษพระสงฆ์ถูกเลื่อน-

ลง เช่น โปรดเกล้าฯ ให้เลิกพระถันรีย (ทองอยู่) กับ พระรัตนมณี (แก้ว)
ออกเป็นพรดาณ แล้ว เนื่องจากทรงเห็นว่า เป็นคนอาศัยศรัทธาโดยเฉพาะ
ทองอยู่นั้น กรมพระราชวังมโหรีมหาสุรสิงหนาทจะให้ประหารชีวิต ด้วยมี
ความผิดต่อพระองค์มาก่อน แต่รัชกาลที่ ๑ ได้ทรงขอชีวิตไว้ ด้วยเห็นถึง

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ และสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็มีการเลื่อนชั้นทาง
สังคมของพระสงฆ์เช่นเดียวกัน โดยมีการตั้งพระราชกณะตามโบราณราช-
ประเพณี เมื่อแรกขึ้นครองราชย์ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ พระสงฆ์ที่ได้ขบถ
เลื่อนขึ้น คือ พระพิมลธรรม (มี) วัดราชบูรณะ เลื่อนขึ้นเป็น สมเด็จพระ-
พนรัตน์ ส่วนการเลื่อนชั้นขึ้นของพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น เป็น
การเลื่อนขึ้นตามความสามารถในทางพระพทธศาสนา กล่าวคือ
ผู้ที่ได้เป็นพระราชาคณะ ต้องมีความรู้เปรียญเอก ๗ ประโยคเป็นอย่างน้อย
นอกจากนี้ ยังต้องปฏิบัติพระธรรมวินัยเคร่งครัด เช่นได้ชกกับสาเนา และ
มีคำสั่งของการเลื่อนชั้นของพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ ๑

นอกจากนี้ การเลื่อนชั้นทางสังคมของพระสงฆ์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
ตอนต้นในภาวะมั่งเมืองปรกติ มีการเลื่อนขึ้นและเลื่อนลงหลายครั้ง เริ่ม
การเลื่อนลงใน พ.ศ. ๒๓๕๕ พระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) วัดมหาธาตุฯ
พระญาณสมโพธิ (เต็ม) วัดนาคกลาง และพระมงคลเทพมุนี (จันท)
วัดหน้าพระเมรุเก่า กระทำเมถุนปาราชิกมัยบุตรเทิบโตนหลายคน รัชกาลที่ ๒
โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโทษโดยจับผิด พ.ศ. ๒๓๖๓ สมเด็จพระสังฆราช (อาด)
ต้องอธิกรณ์ เนื่องจากพ้อใจคุดค้ำของที่ด้อย พดกดีพระรัตนมน่มสอชฯ
รัชกาลที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้ชำระได้ความจริง แต่ไม่ถึงขั้นปาราชิก แต่ทรง
เห็นว่า เป็นการผิดของต่อสภาพันศาสนา และสั่งให้สมเด็จพระสังฆราช
ในภอดออกจากสมณศักดิ์ สมเด็จพระสังฆราช แล้วให้เนรเทศจาก
วัดมหาธาตุ เป็นต้น

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช ๒๓๗๕
โปรดเกล้าฯ ให้ชำระความพระสงฆ์ที่ประพฤติอนาจาร ปะการกว่ามีพระสงฆ์
กระทำความผิด ถึงโปรดเกล้าฯ ให้จับสึกประมาณ ๕๐๐ คน ในจำนวนนี้
มีพระราชกณะที่ต้องปาราชิก หลายรูป

มีจุดมุ่งหมาย แม้ว่าลักษณะโครงสร้างของสังคมไทย จะไม่เป็น
ระบบเลขาชนมคณาช แต่การเลื่อนขั้นทางสังคมโดยอาศัยสถานสงฆ์
เป็นสถานที่ที่ขบถให้ตนเองมีฐานะทางสังคมสูงขึ้น ตามสามัญชนธรรมดา
เป็นบุคคลที่คนชั้นด้อยกว่าในวันนั้น มีปริมาณเพิ่มขึ้นทุกที ในอดีตคนที่
มอห้เป็นพระภิกษุสงฆ์ ถึงแม้จะเป็นคนทุก ระดับฐานะและความสามารถ
แต่เมื่อเข้าสู่สถานสงฆ์ คือ วัดในสังคมหนึ่ง ๆ ผู้ที่มีความสามารถดีก็
จะกลายเป็นผู้นำ ช่วยชุมชนนั้นได้ แต่ในระบบสังคมมีจุดมุ่งหมาย คนมีโอกาสดี
คนมีความสามารถ นอกคนนั้นก็จะเข้าสู่สถานสงฆ์ กลับแยกตัวออกจาก
สถานสงฆ์หรือชุมชนนั้นเสีย เนื่อแต่ผู้ดีชั้นฐานะต่ำเข้าสู่สถานสงฆ์
ดังนั้นสถานสงฆ์ในสังคมมีจุดมุ่งหมาย สังคมจะมีกลุ่มคนขางล่างพวก เช่น
ไม่สมหวังในความรัก แลเห็นมาพึ่งศาสนา หรือ เป็นนักโทษต้องคดี
แลเห็นมาบวช มีได้มีจุดประสงค์ที่จะเข้ามาศึกษาความรู้จากหลักธรรม
มีได้ตั้งใจประพฤติตามขบถบัญญัติแห่งพระธรรมวินัย มีได้หวังที่จะ
เจริญใจให้สถานสงฆ์เจริญรุ่งเรืองแต่อย่างใด อาศัยสถานสงฆ์
เป็นสถานเลื่อนขั้นทางสังคมเท่านั้นเอง นอกจากนี้คนบางกลุ่มยัง
อาศัยสถานสงฆ์เป็นที่กอบโกยผลประโยชน์ให้ตัวเอง เช่น ฆ้องหมู่-
แต่งกายเหมือนพระภิกษุ เดินขอมรับจากมัจฉัยตามบ้านต่าง ๆ โดยอ้างว่าจะนำ
ไปสร้างศาสนสถาน, ดังนั้นเป็นที่ สถานสงฆ์จึงเป็นที่อุปการะอุดหนุน
ของคหบดีในสังคม คนที่ทำให้สถานสงฆ์เสื่อมเสีย มีได้คือค่านึงถึงสถาน
หลักของสังคมว่าจะเสื่อมเสียเพียงใด คิดถึงแต่เพียงผลประโยชน์ของตน
เท่านั้น

คนที่ให้สถานสงฆ์ เป็นสถานเลื่อนขั้นทางสังคมก็เช่นเดียวกัน
เมื่อมีได้มีเจตนาที่จะเข้ามาศึกษาธรรม เพื่อเล่าเรียนพระธรรมวินัย โอกาสที่
จะทำให้สถานสงฆ์เสื่อมเสีย จนเป็นที่เสื่อมศรัทธาของคนในสังคมก็
มีมาก ดังนั้น พระสงฆ์ในสังคม ควรจะปฏิบัติหน้าที่ของ สมณกิจ ให้
ถึงพร้อม จึงจะเป็นที่เทอดทูน น่ายกย่อง และควรแก่การเคารพบูชา

บทบาทของสถาบันสงฆ์ต่อสังคมไทย

๑๖ อนิส ยถา ไฟที่มิรู้จักเหตุ

ตาขาดปัญญาได้ขี้แค้น ก็เหมือนคนตาบอด
เหยียบปลิงไปได้ แม่ก็ระทึงไฟที่ส่องทาง."

พระสงฆ์เปรียบเสมือน แสงประทีปที่นำทาง และคนรั้งนำ
ให้คนในสังคมพบกับแสงสว่าง หากไม่มีพระสงฆ์เป็นผู้นำคน
ให้กำเนิดปัญญา คนอาจจะพบกับหนทางตัน ไม่สามารถมองเห็นความ
สงบสุขของชีวิต เหมือนกับคนตาบอดมองเห็นสีดเจด แต่ขาดปัญญา
คือพิจารณาเหตุผล เช่นนี้ก็เหมือนคนตาบอด เธอไม่รู้จักคุณค่าของ
"ดวงไฟ" และ "เหยียบปลิงไปได้ แม่ไฟที่ส่องทาง"

ในทำนองเดียวกัน หากพระสงฆ์เองไม่ได้มีบทบาทที่ทาง
ให้คนเห็นธรรม คนก็อาจจะเหยียบปลิงไปจน "ไฟที่ส่องทาง" อันหมายถึง
พระสงฆ์ หรือสถาบันสงฆ์เองก็ได้ เนื่องจากขาดปัญญา นำความมืด
ไม่รู้จักคุณค่าของ "แสงไฟ" คือ พระสงฆ์

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น หรือในอดีตมาแล้ว พระสงฆ์
มีบทบาทเป็นผู้รักษาวินัย และให้ความรู้แก่คนในสังคม เนื่องจากวัด
เป็นศูนย์กลางของจิตใจ และเป็นศูนย์กลางทางสังคม ดังนั้น สถาบันสงฆ์
จึงมีบทบาทสำคัญมากต่อสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัดเป็นสถานที่
ให้ความรู้แก่คนในสังคมในทุกๆ ด้าน เด็กผู้ชายทุกคนหากมีโอกาส
ต้องมาโรงเรียน กับพระสงฆ์ เพื่อศึกษาหาความรู้ หรือไม่เช่นนั้นก็ต้อง
เข้าปรีชาวิธีเข้าพระ เพื่อจะได้วิชาความรู้ที่ดัดตัว ดัดตนนี้ ในอดีต
พ่อแม่จึงมักจะส่งให้บุตรหลานของตนมาเรียน เพื่อศึกษาหาความรู้
ต่อไปในภายภาคหน้า ก็จะสามารถประกอบหน้าที่เป็นยอดนายทหาร
หรือเป็นเจ้าคน นายคนในวังได้

เรื่อง "ขุนช้างขุนแผน" เป็นตัวอย่างอันดีที่ชี้ให้เห็นว่า พระสงฆ์
เป็นบุคคลสำคัญที่คอยอบรมสั่งสอนให้คนมีความรู้ ความสามารถในทุกๆ ด้าน
แก่คนในสังคม เช่น เมื่อหนีไพร พ่อของพลายแก้ว สิ้นกรรมไปแล้ว และ
เมื่อตนเจริญวัยได้สิบห้าปี ก็อยากจะเป็นทหารเหมือนพ่อ แต่ขาดวิชาความรู้
จึงอ่อนขอให้แม่พาไปฝากกับพระสงฆ์ที่มีวิชาดี เพื่อขอธรรมเรียน

" อตะกล่าวถึงพลายแก้วเด็กใจ
ไปอาศัยอยู่ในกำนุดนบุรี
อยู่มาจนเด้าเจริญวัย
ไม่ขาดคิดถึงพ่อที่มรณา
อยากเป็นทหารหาญมีชัย
จึงอ่อนขอพระสงฆ์ได้พราน
พระสงฆ์องค์ใดวิชาดี
ให้เป็นผู้บ่มวิชาอาถรรพ์ "

เมื่อมาบรรดาศักดิ์แม่พານี่
กับนางทองประศรีผู้มารดา
อาชุนั้นได้ถึงสิบห้า
แต่นักหนักตรึกตรามากกว่า
ให้เหมือนพ่อชนไพรที่เข่นผี
ลูกนี้ใครรู้วิชากร
แม่คงพาไปฝากท่าน
อุปัชฌาย์ของลูกเป็นอาจารย์ "

เมื่อนางทองประศรีผู้มารดาได้ฟัง ก็ยินดีเป็นอย่างยิ่ง ตอบบุตรชายว่า

" เจ้าคิดนี้ดีแล้วแก้อแม่
จะได้รู้การณรงค์สงคราม "

แม่จะพาไปฝากขอรับบุญนั้น
ให้เหมือนกันสิบห้าพ่อชนไพร "

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ทรงเล็งเห็น
ความสำคัญของการศึกษา วิชาความรู้ทางวิชาการแขนงต่างๆ และทรง
ตระหนักถึงความสำคัญและบทบาทของสงฆ์ในสังคมที่มีต่อสังคมไทย
จึงโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมคณาจารย์ทางวิชาการทุกแขนงจารึกไว้ตาม
ตำราเมียงรอบพระอุโบสถ ตามผนังกำแพงต่างๆ เพื่อมิให้ความรู้และ
ตำราต่างๆ สูญหายไป

นอกจากนี้พระองค์ ยังทรงส่งเสริมให้กวี และนักปราชญ์ทุกคน
แต่งหนังสือที่เกี่ยวกับวิชาการความรู้ โดยเฉพาะพระสงฆ์ ซึ่งเป็นบุคคลที่
มีความรู้ในสังคม ก็ได้แต่งตำราวิชาการต่างๆ มากมาย ตัวอย่างเช่น
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์

หนังสือด้านพระพทธศาสนาและธรรมกรรม ตำราต่างๆ ทั้งร้อยแก้วและ
ร้อยกรอง งานพระนิพนธ์ชาวสยามได้ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเพื่อสนองพระราช
ดำริให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเป็นตำราสำหรับอนุชน
รุ่นหลังต่อไป อาทิเช่น ผลงานด้านโบราณคดีศาสตร์ และโบราณคดี
ได้แก่ ลัทธิที่ป็นตำราในราชศาสตร์ ตำราชั้นกัธรรมพฤติ ตำราชั้นกั-
มาตราพฤติ และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาสังเขป เป็นต้น

สถาบันสงฆ์ นอกจากจะเป็นสถาบันที่ให้ความรู้ทางธรรม
และความรู้ทางโลกด้านต่างๆ แก่คนในสังคมแล้ว สถาบันสงฆ์
ยังเป็นสถาบันที่เกี่ยวข้อง และสัมพันธ์กับชีวิตความเป็นอยู่ของคนใน
สังคมทุกอย่าง เนื่องจากทุกกระยะแห่งชีวิตของประชาชน ต้องเกี่ยวข้องกับ
กับพระสงฆ์และกัธมาโดยตลอด กัธกถาเป็นศูนย์กลางของสังคม และ
พระสงฆ์ก็เป็นบุคคลที่ใคร่เคารพนับถือ พิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับ
ชีวิต ต้องผูกพันกับพระสงฆ์ด้วย ไม่ว่าจะเป็นประเพณีที่เกี่ยวกัชีวิต
เช่น ประเพณีการเกิด ประเพณีการแต่งงาน ประเพณีขึ้นบ้านใหม่
ประเพณีการตาย ฯลฯ หรือประเพณีทางศาสนา ล้วนแล้วแต่มีพระสงฆ์
เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในกรประกอบพิธีกรรม เกือบทั้งสิ้น

เหตุที่สถาบันสงฆ์มีหน้าที่ และความผูกพันต่อสังคม เนื่องจาก
องค์ประกอบสำคัญ ๓ ประการ คือ

๑. การดำรงชีวิตของพระสงฆ์ ต้องอาศัยปัจจัย ๔ ที่ชาวบ้าน
หามาถวาย
๒. ศาสนาและเขตการณในสังคม ซ่อมแซมผูกพันกั
การบำเพ็ญศัฆณธรรม
๓. โดยคณธรรม คือ เมตตา กรุณา ละต้องช่วยเหลืผู้อื่น
ในพื้นจากทุก

ด้วยเหตุนี้ สถาบันสงฆ์จึงมีบทบาท และหน้าที่ความผูกพัน
กัเกี่ยวข้องกับสังคม เมื่อพุทธศาสนาของชาวบ้านที่ยากจนลำบากขัดสน

พอดที่ทั้ง สองนั้นสมควรตั้งเป็นที่พักทั้งปวง ในการตั้งเกล้าเรียน ๓๓๐๑๑๑
ผู้ในหน้าที่จัดสนในการทำมาหาเลี้ยงชีพ พระสงฆ์ก็ยังคงเป็นที่พักทั้ง
ได้เสมอ สภานันสมควรตั้งที่เรียนเสมอ สภานันสมควรตั้งที่คนตากอากาศ
ได้ชาก พระสงฆ์เป็นได้ทั้งหม่อม คอยแจกจ่ายบอกษา และรักษาผู้เจ็บ
ป่วยตามภวามาริของพระสงฆ์สมัชนัน อันมีชาวสมุทไพร เป็นหลักชั้นการ
รักษาโรคภัยต่างๆ

พระสงฆ์มีบทบาท เป็นผู้ดะไกลเกลี่ยข้อพิพาท เป็นที่ปรึกษา
และแก้ไขปัญหาส่วนตัวครอบครัว และความทุกข์ต่างๆ เนื่องจากพระสงฆ์
เป็นชนชั้นธรรมแห่งความเคารพนับถือ พระสงฆ์ที่ขุดมัน และเครื่องครัด
ในพระธรรมอันมี ตั้งเป็นที่เคารพศรัทธา เป็นที่ยึดเหนี่ยวของประชาชน
ก่อให้เกิดความสามัคคี และรวมตัวกันเป็นหนึ่งเดียว เป็นกำลังที่เข้มแข็ง
สามารถต่อสู้ชนะภัยต่างๆ ได้ แม้ในยามศึกสงครามในสมัยรัชกาลที่ ๑
คราวทำสงครามรบกับพม่า พระสงฆ์ก็เป็นที่พึ่งทางใจ พระมหากษัตริย์
และแม่ทัพนายกองทุกฝ่าย ก่อนที่จะออกศึกสงคราม ต้องไปชุมนุมกันที่วัด
เพื่อให้พระสงฆ์อ่านคัมภีร์แก่เหล่าทหารให้รับชนะใจดีโดยสัจสัตย์
และบางครั้ง วัดจึงเป็นที่ชุมนุมทหารในยามศึกสงครามอีกด้วย

สังคมไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น แม้แต่พระมหากษัตริย์
และเป็นผู้ทรงอำนาจสิทธิ์ขาดสูงสุด แต่พระสงฆ์ ตั้งเป็นที่
เคารพนับถือของประชาชน ก็เป็นที่เคารพนับถือขององค์พระมหากษัตริย์
มาแต่เดิม พระสงฆ์เหล่านี้จึงมีบทบาทหรือเป็นที่ปรึกษา หรือไม่ว่า
อย่างน้อยก็เป็นที่เคารพนับถือ เป็นที่พึ่งแห่งความละอาย ช่วยยับยั้ง
การกระทำบางอย่างขององค์พระมหากษัตริย์และผู้มีอำนาจ และเป็นผู้นำ
เลี้ยงประชาชน เข้าถึงผู้มีบริหารประเทศ ในเวลาเดียวกันฐานะของ
พระสงฆ์ก็ดำรงอยู่ได้ด้วยดีด้วยความเคารพนับถือของประชาชน ซึ่งอาศัย
ความบริสุทธิ์ใจ และการประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้อง เลี้ยงและศรัทธาของ
ประชาชน จึงเป็นเสมือนกรอบคุ้มครองความประพฤติของพระสงฆ์ไว้
อีกทอดหนึ่ง ส่วนประชาชนก็มี สภานันพระมหากษัตริย์ และ

สถาบันการปกครองของประเทศ เป็นกรอบควบคุมความประพฤติ และมี
 สถาบันศาสนา เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจให้อยู่ในกรอบของศีลธรรม
 นับได้ว่า เป็นระบบการควบคุมทางสังคมที่เหมาะสม และ รัดกุม แบบ
 หนึ่ง ที่มีคู่สังคมไทยมาจนทุกวันนี้

การที่วัด และพระสงฆ์มีบทบาทสำคัญต่อสังคม เกิดจาก
 หน้าที่หลายอย่าง ดังที่ได้กล่าวมาข้างแล้ว เช่น พระสงฆ์เป็นผู้ประกอบ
 พิธีกรรมต่างทางสังคม ทั้งที่เกี่ยวข้องกับชีวิต และประเพณี พระสงฆ์
 เป็นผู้คอยให้บริกรรม และให้ความช่วยเหลือในด้านต่างๆ พระสงฆ์เป็น
 ผู้ปกครองสังคม เป็นต้น สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนเกิดจากคำสั่งสอน
 ของพระสงฆ์ ตัวอย่างที่กล่าวมาว่า พระสงฆ์ต้องเป็นผู้ประพฤติธรรม
 พระสงฆ์ต้องมีความบริสุทธิ์ พระสงฆ์ต้องเป็นผู้เสียสละบำเพ็ญตน
 เพื่อผลประโยชน์ของประชาชน และสังคมด้วยความบริสุทธิ์ใจ
 และที่สำคัญคือ ในอดีตพระสงฆ์ต้องเป็นผู้มีสติปัญญา รอบรู้วิชาการ
 ต่างๆ เหนือกว่าชาวบ้านธรรมดาทั่วไป สามารถเป็นผู้นำทางสติปัญญา
 วิชาปริกษาและข้อแนะนำต่างๆ แก่ชาวบ้านได้ สำหรับพระสงฆ์
 การที่ได้ชื่อว่าไม่เอาเปรียบสังคมอย่างเด็ดขาดหาเพียงพอให้เป็นพระสงฆ์
 ที่ดี ควรแก่การยกย่องของชาวบ้านได้ โดยเฉพาะพระสงฆ์ในยุค-
 สมัยปัจจุบัน อย่างน้อยควรจะต้องคำนึงถึง พุทธภาษิตที่ว่า

66
 เสดยโย อโยคฺโช ภุตฺโต ๓๓๓ อคฺคิสิขปโม
 ขนฺนเจ ญาณฺเชยฺย ทุสฺสโล ๓๓๓ ฐมฺปิณฺทํ อสิขมฺปิโต
 ก็นกอนเหล็กเผาไฟ ที่ลูกไหมเย็นเปลว
 ดีกว่าเป็นผู้ที่ศีลไร้ฉนวน บริโภคอาหารของราษฎร. ๑๑

จากการศึกษาบทบาทของสถาบันสงฆ์กับสังคมไทยในสมัย
กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เราสามารถนำมคการศึกษาค้นคว้าและข้อคิดที่ได้
มาวิเคราะห์และเปรียบเทียบเกี่ยวกับสภาพสังคมปัจจุบัน ก็จะเห็นได้อย่าง
ชัดเจนว่า บทบาทของสถาบันสงฆ์กับสังคมไทยปัจจุบัน แตกต่าง
จากสภาพสังคมในอดีต สมัยกรุงรัตนโกสินทร์หลายประการ เนื่อง
จากลักษณะโครงสร้างทางสังคมเปลี่ยนแปลงไป เป็นสังคมเมือง
และระบบราชการรวมความก้าวหน้าแบบตะวันตกเป็นแกนหลักใน
การพัฒนาสังคม สถาบันสงฆ์เป็นเพียงส่วนประกอบหนึ่งของ
สถาบันศาสนา แม้พระสงฆ์จะเป็นที่จัดห้ขวัญใจของคนในสังคม
เป็นผู้แนะนำให้คนยึดมั่นในหลักธรรม แต่มีบทบาทหลายประการ
ของพระสงฆ์ได้เสื่อมลงไป อาทิเช่น สถาบันสงฆ์มิใช่เป็นสถาบัน
ทางวิชาการที่ตอบสนองความต้องการของคนในสังคม ปัจจุบัน
คนไทยไม่นิยมส่งบุตรหลานของตน เข้าบรรพชาอุปสมบทเพื่อศึกษา
ในพระพุทธศาสนาเหมือนดังแต่ก่อน เพราะเกรงว่า บุตรหลาน
ของตนจะลำบาก ไม่มีอาชีพทำตัวเมื่อสึกออกไปแล้ว ส่วนมากจะให้
บุตรหลานของตนขอศึกษาประจำที่แทนเท่านั้น อย่างมากเพียงแต่
สามเดือนแล้วก็สึก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการตัดการศึกษารอง
คณะสงฆ์ยังไม่ตรงกับความต้องการในปัจจุบัน

ปัจจุบันสถาบันสงฆ์มิใช่สถาบันหลักในการรักษาผู้ได้ใจ
ได้ป้อย เนื่องจากมีสถาบันอื่น คือ โรงพยาบาล ทำหน้าที่รับผิดชอบดูแล
รักษาคนไข้ แต่สถาบันสงฆ์ได้เปลี่ยนบทบาทซึ่งเคยเหลือผู้บ่งชี้ในรูปแบบ
อื่นแทน เช่น ผู้บ่งชี้ที่ศึกษาเลขพัตต์ ก็มีกลุ่มพระสงฆ์ที่คอยดูแลรักษา
ในเลขพัตต์ ผู้บ่งชี้ที่เป็นโรคเอดส์ ก็มีสถาบันสงฆ์เป็นที่พักพิง
และคอยดูแลพยาบาลให้ยามตากอากาศไม่มีญาติพี่น้องดูแลได้ไว้ เป็นต้น

สถาบันสงฆ์ในสาขาของคนปัจจุบัน เริ่มมองไม่ด้อยเห็น
บทบาทและความสำคัญของสถาบันสงฆ์ที่มีต่อสังคมมากนัก ทั้งนี้
เนื่องจาก การประพฤติอ่อนอ่อนต่อพระธรรมวินัยของภิกษุ สามเณร

กำลังเพิ่มขึ้นโดยทั่วไป แม้จะเป็นเพียงส่วนน้อย แต่เนื่องจากปัจจัย
การสื่อสารที่กว้างไกล และรวดเร็วคับคั่ง ทำให้ข่าวกระพือ ความ
ไม่สบายใจได้ง่าย และกว้างไกล แม้แต่ในหมู่พระภิกษุ สามเณรเอง บางรูป
ยังขาดการศึกษาและขาดการปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา
นอกจากนี้ สัทธาวิตถวณิม กำลังมีอำนาจเหนือจิตใจมากขึ้นในหมู่
ชาวพุทธ ทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาทางลัทธิอื่น อันเกิดจากปัญหา
สังคม และเศรษฐกิจ ด้อยเกณฑ์ สภาพสังคมเอง ควรที่จะให้ความ
สนใจ เฝ้าดูสิ่งที่อยู่รอบๆ ตัวที่เกิดขึ้น ควรศึกษาและปรับปรุงประสทิ-
ภาพของระบบการปกครองสังคมระดับต่างๆ และแก้ไขปรับปรุงให้
สอดคล้อง และเข้ากันได้กับสภาพสังคมปัจจุบัน เพื่อรักษาสภาพความ
สงบแห่งสภาพสังคมไว้ให้ดีที่สุด

ส่วนพุทธศาสนิกชนเอง ก็ควรตระหนัก และสำนึกในใจ
ตลอดเดลาว่า พุทธศาสนา คือ ศาสนาประจำชาติ โดยเฉพาะคนรุ่น
ใหม่ของสังคม อย่างปล่อยให้ความเลื่อมใสในพุทธศาสนา และสถาบัน-
สงฆ์ เป็นหน้าที่ของผู้สูงอายุ หรือคนรุ่นเก่า ส่วนคนรุ่นใหม่ก็ไม่สนใจ
ถึงหากเราทุกคนปล่อยให้สถาบันสงฆ์เสื่อมโทรม จนสูญสิ้นไป
ดังที่ได้กล่าวไปแล้วในข้างต้น ในกระแสพระภิกษุดำริได้ พระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หากศาสนาสูญสิ้นไป ประชาชนขาด-
คุณธรรม ประเทศชาติก็ละพินาศล่มจม

ถึงแม้ว่า พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ จะทรงทำนุ-
บำรุงพระพุทธศาสนา และสถาบันสงฆ์เพียงใด แต่ประชาชนไทย
ไม่หันมาเอาใจใส่ เพิกเฉยไม่สนใจในพุทธศาสนา และสถาบันสงฆ์
ก็อาหน้า พุทธศาสนาก็มีอาลดาารอยู่ได้ และสถาบันสงฆ์ก็ละเลื่อม
สูญไป

คนไทยไม่ควรปล่อยให้ ศอรรถระหนักถึงความสำคัญ และ
บทบาทของสถาบันสงฆ์ต่อสังคมไทย ซึ่งมีมานานตั้งแต่ในอดีต

เรื่องมาจนถึงปัจจุบัน ว่า เป็นสถาบันที่มีความสำคัญ หากเสื่อมทราม
ก็ควรระงับกันปรับปรุงแก้ไข สถาบันสงฆ์จึงจะอยู่คู่สังคมไทยตลอด
ไป หากไม่ระวังกันจริงจัง และดีใจ ก็น่าเสียดาย ที่บรรพบุรุษของเรา
ได้สร้างมรดกล้ำค่านี้ไว้คู่ชาติไทย มาโดยตลอด แต่จะต้องเสื่อมทราม
เพราะลูกหลานในปัจจุบัน

ขออัญเชิญ กระแสพระธาตุดำรัส พระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
เกล้าเจ้าอยู่หัว มาท้าวอีกครั้ง เพื่อให้ชาวพุทธทุกคนตระหนักถึง
บทบาทและความสำคัญของพุทธศาสนา และสถาบันสงฆ์ที่มีต่อ
สังคมไทย และได้ดำรงพุทธศาสนา และสถาบันสงฆ์ให้คู่สังคมไทย
ตลอดกาล

“ พี่ชายทั้งหลาย ของเราทั้งหลาย ท่านทั้งหลายมีความ
สำราญ ตลอดจนถึงชีวิตของท่านให้แก่ชาติบ้านเมือง และ
ศาสนา เพื่อจะได้ให้เรเป็นไทยอยู่สืบนาม พี่ชายเรา
มีเป็นลูกหลานก็ได้มีความสุขสำราญตลอดมา ทั้งชาติ
ศาสนา ก็ได้รุ่งเรืองอยู่ นับว่าเราทั้งหลายได้รับมรดก
จากท่านผู้ล่วงลับไปแล้วอย่างประเสริฐ หากทรัพย์สิ้น
สิ้นใจ ละมาแล้วได้แตกออกไปแล้ว เราทั้งหลายที่ได้รับ
มรดกได้เช่นนี้ แล้วละมาปล่อยให้มรดกของเราเสื่อม
ทรามไป จะเป็นกรรมคุณอะไรหรือ ”

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

หนังสืออ้างอิง

คณะกรรมการส่งเสริมสงฆ์, รายงานการสัมมนา "พระพทธศาสนากับ
ความมั่นคงของชาติ". กรุงเทพมหานคร: ศูนย์การพิมพ์, ๒๕๒๖.

พืชนาก มนนาถ. การวิเคราะห์โอกาสในการเคลื่อนย้ายทางสังคมในสังคม-
ไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๕).
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

พระราชธรรมิ. สภามันสงฆ์กับสังคมไทย. กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย
การพิมพ์, ๒๕๒๗.

..... สภามันสงฆ์กับสังคมปัจจุบัน. กรุงเทพมหานคร: กรงสยาม
การพิมพ์, ๒๕๑๗.

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. ขนช้าง - ขนแม่เฒ่า เล่ม ๑,
พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: ครูสภาดาดพร้าว, ๒๕๓๓.

ภูมิพลอดุลยเดช, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. พระราชดำรัสและ
พระบรมราชโองการ ของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพล-
อดุลยเดช รัชกาลปัจจุบัน. กรุงเทพมหานคร: , ๒๕๑๕.

สมบูรณ์ สขสาราม. พุทธศาสนา พระสงฆ์ กับวิถีชีวิตสังคมไทย.
กรุงเทพมหานคร: มริษิต ประศาสน์ จำกัด, ๒๕๒๗.

สำนักงานสารนิเทศ กองบัญชาการทหารสูงสุด. เพื่อแผ่นดินไทย เล่ม ๑.
(๓๓๓๐ - มีนาคม ๒๕๓๑) กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์องค์การส่งเสริมนครหลวงวันศึก, ๒๕๓๑.

..... เพื่อแผ่นดินไทย เล่ม ๑. (๓๓๓๓ - มีนาคม ๒๕๓๕)
กรุงเทพมหานคร: องค์การพิมพ์, ๒๕๓๕.

เดวิดสัน โทธีนัทกะ. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมหายุค
ภาค ๒. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕.

แสงไสว เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์. ประวัติศาสตร์กรุง-
รัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓
พ.ศ. ๒๓๒๕ - พ.ศ. ๒๓๕๔ เล่ม ๑. กรุงเทพมหานคร:
อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำนิยมและบรรทัดฐานของครอบครัวในสังคมไทย

สมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๖

นางสาวรินธรรม อโศกตระกูล C410770

คณะอักษรศาสตร์ (โทร.3745230)

65/1 ซ.เทียมพร ถ.สุขาภิบาล 1 บึงกุ่ม กทม. 10240

นางสาวณัฐกานต์ เมธาชวกิจ 3646879

คณะแพทยศาสตร์

นางสาวภัทรา วงศ์รัตน์ 3733269

คณะรัฐศาสตร์

ค่านิยมและบรรทัดฐานของครอบครัวในสังคมไทย สมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๖

ครอบครัวเป็นสถาบันสังคมแรกสุดที่มนุษย์สังกัดเป็นสมาชิก สมาชิกที่มีอยู่ก่อนแล้วเป็นผู้สอนให้สมาชิกใหม่รู้บทบาทหน้าที่ ที่จะต้องปฏิบัติตามสถานภาพหรือตำแหน่งที่ได้รับนับตั้งแต่เกิดจนกระทั่งเจริญเติบโตขึ้นภายในครอบครัว และตำแหน่งที่เพิ่มขึ้นเมื่อเข้าไปเป็นสมาชิกในสถาบันสังคมอื่น ๆ ต่อไป สภาพสังคม ความเจริญก้าวหน้าของสังคม ตลอดจนปัญหาสังคม ล้วนมีเหตุปัจจัยมาจากค่านิยมและบรรทัดฐานของครอบครัวทั้งสิ้น ครอบครัวไทยสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึง รัชกาลที่ ๖ มีบทบาทสำคัญยิ่งในการเตรียมประชาชนเพื่อพัฒนาบ้านเมือง และผลงานของครอบครัวไทยสมัยนั้นก็สืบเนื่องและส่งผลมาถึงสังคมไทยปัจจุบันด้วย แต่เมื่อกาลเวลาผ่านไป ลักษณะครอบครัวเปลี่ยนจากครอบครัวขยายเป็นครอบครัวเดี่ยว การเรียนรู้จากผู้หลักผู้ใหญ่ในบ้าน ซึ่งทำหน้าที่สืบทอดค่านิยมและบรรทัดฐานของครอบครัวไทยก็ขาดหายไป ผู้คนพากันละเลยหน้าที่ที่ตนจะต้องปฏิบัติในฐานะสมาชิกของครอบครัว สถาบันครอบครัวในสังคมไทยปัจจุบันกำลังสูญเสียบทบาทสำคัญ ในการเตรียมประชาชนเพื่อเป็นกำลังในการพัฒนาบ้านเมือง ด้วยความคิดที่ว่า “สิ่งเก่าไม่ใช่จะดีเสมอไป และสิ่งใหม่ก็ไม่ใช่จะชั่วเสมอไป ผู้มีปรีชาญาณย่อมรู้จักเลือกคัดเอาแต่ที่ดี (ไม่ว่าจะเป็นสิ่งเก่าหรือสิ่งใหม่) เมื่อได้ทดลองชิมดูดีแล้ว” (ขงจื้อ) จึงควรศึกษาการปรับตัวของครอบครัวไทยสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๖ เพื่อเป็นแนวทางสำหรับวิถีครอบครัวไทยปัจจุบัน ซึ่งกำลังเผชิญกระแสความเป็นสากลหรือโลกาภิวัตน์ อันเป็นเหตุแห่งความผันผวน เช่นเดียวกับความแปรปรวนที่เกิดขึ้นจากการที่วัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาแพร่ระบาดในสังคมชนชั้นนำสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา

การปรับตัวของครอบครัวไทยสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๖ เกิดจากการที่ชนชั้นนำในสังคมเปลี่ยนค่านิยมและบรรทัดฐานในการดำเนินชีวิต แม้จะเป็นสังคมคนส่วนน้อย แต่เป็นชนชั้นผู้นำที่มีอิทธิพลในสังคม ประวัติศาสตร์ล้วนบันทึกเรื่องราวของบุคคลเหล่านี้ไว้ ส่วนเรื่องราวของชนชั้นล่างมีการบันทึกไว้น้อยมาก รายละเอียดเกี่ยวกับสภาพครอบครัวแทบจะไม่มีข้อมูลเลย ได้แต่สันนิษฐานว่า

ไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก แม้จะมีการเลิกทาสในรัชกาลที่ ๕ ทาสก็ยังคงเผชิญกับความทุกข์ยากไม่สิ้นสุด เพียงแต่เปลี่ยนเป็นทาสรูปแบบใหม่ (เกร็ก เจ. เรโนลด์ส, ๒๕๒๒ : หน้า ๑๐) จากนวนิยายเรื่อง “ร่มฉัตร” ของ วิมล (ศิริไพบุลย์) เจียมเจริญ และ “สี่แผ่นดิน” ของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ทำให้เห็นความแตกต่างระหว่างชนชั้นได้เป็นอย่างดี ทั้งสะท้อนภาพครอบครัวขุนนางที่มีภรรยาหลายคนในบ้านเดียวกัน ซึ่งแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับครอบครัวชาวบ้าน ที่เห็นได้จาก “พื้นความหลัง” ของ พระยาอนุমানราชชน “จดหมายจากวางหรีว” ของ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ “แม่เล่าให้ฟัง” พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา เพื่อให้ได้ข้อสรุปถึงค่านิยมและบรรทัดฐานของครอบครัวไทยสมัยนั้น จะได้ศึกษารวมกันที่สะท้อนภาพครอบครัวสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๖ ในส่วนของชีวิตความเป็นอยู่ประจำวัน แนวคิดเกี่ยวกับสิทธิและหน้าที่ของสตรี การอบรมเลี้ยงดูบุตรธิดา ลักษณะความสัมพันธ์ภายในครอบครัว และ การแก้ปัญหาความขัดแย้งในครอบครัว

ชีวิตความเป็นอยู่ประจำวัน

สังคมไทยมีการแบ่งชนชั้น แต่ละชนชั้นมีหน้าที่การงานต่างกัน ไม่เท่าเทียมกันทั้งฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจ การดำเนินชีวิตประจำวันจึงแตกต่างกันไปด้วย จากข้อมูลเท่าที่ปรากฏ จะกล่าวถึงชีวิตความเป็นอยู่ของบุคคล ๓ กลุ่ม คือ ขุนนาง พ่อค้าหรือชนชั้นกลาง และ สามัญชน ผู้ยากไร้

ครอบครัวของขุนนาง ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะตัวขุนนาง ภรรยาเอก หรือ “เมียแต่ง” และบุตรธิดาที่เกิดจากเมียแต่ง ส่วน “เมียป่า” และ “ลูกซี้เข้า” จะกล่าวถึงในกลุ่มของสามัญชน

ขุนนาง หรือ มุลนาย เป็นข้าราชการ ฉะนั้นก็ต้องออกจากบ้านไปทำงานในส่วนราชการที่ตนสังกัดทุกวัน ไม่พบว่ามีวันหยุดวันใดบ้างหรือไม่ แต่มีบางวันที่ไม่ต้องไปทำงานเพราะไม่มีราชการ เวลาที่ไปทำงานก็ไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับงานที่จะต้องทำในเวลาใด รายได้นอกจากเงินปีที่ได้รับพระราชทานแล้ว มักจะได้ “ของฝาก” จากบ่าวไพร่ ที่ขนมาจากบ้านเวลามาเข้าเดือนที่บ้านมุลนาย ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ จึงได้มีกำหนดเวลาทำงานแน่นอน และมีรายได้เป็นเงินเดือน (ดิน ปรัชญพฤทธิ, ๒๕๑๖ : หน้า ๒) เงินเดือนหรือเงินปีนี้เป็นรายได้ทางเดียวของครอบครัว ส่วนรายจ่ายดูเหมือนจะต้องจ่ายเฉพาะค่าเสื้อผ้า ค่ารักษาพยาบาล ค่าใช้จ่ายในการประกอบพิธีต่าง ๆ ตามประเพณี และค่าใช้จ่ายเพื่อสันตนาการ

เรื่องอาหารการกินเข้าใจว่าไม่ต้องใช้จ่ายจากเงินปี บ่าวไพร่เป็นผู้ทำนา ทำสวน หุงหาอาหารให้ครอบครัวของมูลนาย และเลี้ยงดูกันเองในหมู่บ้านไพร่ในบ้าน ต่อมาเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงระบบไพร่ และ เลิกทาส บ่าวไพร่ในบ้านมูลนายลดลง แรงงานและผลประโยชน์ที่เคยได้จากไพร่และทาสลดลง ประกอบกับความเสื่อมในครอบครัวมูลนายเอง มีการขายที่ดินให้คนอื่นไปบ้าง จึงต้องซื้อหาอาหารกันมากขึ้น เป็นที่น่าสังเกตว่าทั้ง “ร่มฉัตร” และ “สี่แผ่นดิน” แทบจะไม่ได้กล่าวถึงการใช้จ่ายเงินเลย จะกล่าวถึงก็เมื่อมีเหตุการณ์สำคัญที่บิดามารดาต้องการให้เครื่องประดับตกแต่งแก่ลูกสาว เช่น ในพิธีโกนจุก หรือในงานแต่งงาน

การใช้จ่ายเงินที่กล่าวถึงในวรรณกรรมสะท้อนสังคมส่วนใหญ่คือการซื้อของในงานวัด งานวัดจะรวมความบันเทิงเท่าที่มีในสมัยนั้น แหล่งบันเทิงอีกแห่งหนึ่งที่จำกัเฉพาะในหมู่ข้าราชการและครอบครัวเท่านั้น คือ วัง ซึ่งมีการแสดงละครเป็นครั้งคราว นอกจากนี้ก็มีโรงละคร โรงลิเก โรงจิว หรือเรียกรวมว่า โรงมหรสพ ส่วนสถานที่พักผ่อนและใช้จ่ายเงินอีก ๓ แห่งคือบ่อน โรงหวย และโรงคนชู้ เป็นแหล่งอบายมุข ที่นำไปสู่ความหายนะ ผู้มีฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจดีก็อาจต้องหมดสิ้นลาภ ยศ เมื่อเข้าไปเก้ลือกกักับโรงหวยหรือบ่อน อย่างเช่น “พระยาจินดารังสรรค์” ในเรื่องร่มฉัตร และ “คุณชิต” ลูกชายพระยาพิพิธฯ ในเรื่องสี่แผ่นดิน ที่บ่อนจะมีมหรสพให้ดูด้วย เป็นการจูงใจให้คนไปเที่ยวกันคึกคักเมื่อเที่ยวแล้วก็อาจเข้าไปเล่นการพนันต่อ ในละแวกเดียวกันมักมีโรงคนชู้หรือโรงผู้หญิงคนชู้เปิดบริการด้วย เรียกว่าเป็นย่านอบายมุขเลยทีเดียว พระยาอนุমানราชชนได้เล่าไว้ในหนังสือพื้นความหลังว่าเพื่อนของท่านที่ไปเที่ยวผู้หญิงคนชู้ ติดโรคที่เรียกว่าโรคผู้หญิงหรือกามโรค บางคนเสียผู้เสียคนจนตัวตายในวัยหนุ่ม บางคนกลายเป็นคนทุพพลภาพ

สันทนากการที่นำมาซึ่งความหายนะอีกประการหนึ่งคือการสุบฝืน ขุนนางบางคนคงจะสุบฝืนเป็นครั้งคราว ไม่ถึงกับทำให้ตนเองต้องประสบความหายนะ แต่หากสุบมากและสุบเป็นประจำ ร่างกายทรุดโทรมลง เป็นอันทำการทำงานอะไรไม่ไหว คนที่สุบฝืนจิตใจคงอ่อนแออยู่แล้ว เมื่อไม่ได้ทำงานให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตอีก ก็คงมีแต่ทำลายทรัพย์สินเงินทองที่ตนเคยหามาได้ และมรดกที่ได้รับตกทอดมาทั้งทำลายครอบครัว ทำให้เกิดภาวะบ้านแตกสาแหรกขาด บางคนทั้งเล่นการพนันและสุบฝืนจนสิ้นเนื้อประดาตัว ต้องขายลูกขายเมียไปเป็นทาสเขาบ้าง ขายไปเป็นหญิงคนชู้ก็มี

ครอบครัวขุนนางที่ต้องประสบปัญหาเหล่านี้ บางที “เจ้านาย” ก็เมตตาให้เงินไปใช้หนี้ หรือ รับ ลูกสาวที่จะถูกขาย เข้าไปอยู่ในวัง เป็นการหลบภัย สำหรับขุนนางแล้ว “เจ้านาย” เป็นทั้งที่พึ่งในยาม ทุกข์เข็ญ และเป็นผู้ค้ำจุนสนับสนุนให้เจริญก้าวหน้าในชีวิตด้วย เพราะวังของเจ้านายจะเป็นทั้งโรงเรียน ฝึกหัดวิชาสำหรับกุลสตรี และ ฝึกหัดงานราชการสำหรับเด็กชาย ในวัยเด็ก ทั้งเด็กชายและเด็กหญิงก็คง มีกิจกรรมประสาเด็ก ค้นคิดประดิษฐ์เกมการเล่นต่าง ๆ อยู่ในบริเวณบ้าน ไม่ต้องมีภาระรับผิดชอบ การงานสิ่งใด เมื่อบุตรสาวเจริญวัยพอที่จะเรียนรู้การบ้านการเรือนได้ ก็จะถูกส่งเข้าไปอยู่ในวัง เพื่อ ฝึกหัด วิชาสำหรับกุลสตรี เป็นต้นว่า การร้อยดอกไม้ การทำอาหาร การอบผ้าเสื้อผ้าอาภรณ์ การงาน ทุกอย่างจะต้องกระทำอย่างละเอียด ประณีต งดงาม ในยุคที่เจ้านายสตรีได้เรียนหนังสือกัน บุตรสาวขุนนางที่เป็นข้ารับใช้อยู่ก็มีโอกาสได้เรียนเช่นกัน สตรีที่เคยเป็นสาวชาววัง ได้ชื่อว่าเป็นคนมีเจ้า นายคุ้มครอง มีเกียรติ มีศักดิ์ศรี มีคุณค่า ผู้ชายที่จะมาสู่ขอไปเป็นภรรยา ก็ต้องมีฐานะศักดิ์ตระกูลทัด เทียมกัน แต่งงานไปแล้วก็จะได้รับการยกย่องจากสามีให้เป็นใหญ่ในบ้าน เป็น “แม่ศรีเรือน” ที่งาม พร้อม สามารถดูแลบ่าวไพร่ในเรือนให้ทำงานได้เรียบร้อย ประณีตวิจิตร และ อบรมเลี้ยงดูบุตรธิดา ให้มีความประพฤติดี วังจึงเปรียบเสมือนสถานศึกษาฝึกอบรมสตรีให้ทำหน้าที่ “เมีย” และ “แม่” ได้ สมบูรณ์ ทำให้สถาบันครอบครัวทำหน้าที่เตรียมประชาชนที่มีคุณภาพแก่สังคมได้อย่างแท้จริง ซึ่งนับ ว่าเป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองมหาศาล

ในส่วนของบุตรชาย เมื่อบิดาสอนให้อ่านเขียนหนังสือได้พอสมควรและถึงวัยรุ่นหนุ่ม บิดาจะนำเข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็ก (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, ๒๕๓๘ : หน้า ๑๗๔) ได้เข้าเฝ้ารับใช้อยู่ใน ราชสำนัก หากทรงเห็นว่าใครมีปฏิภาณไหวพริบ เอาการเอางาน ทำทางว่าจะทำงานได้ดี จึงทรงส่ง เสริมให้เข้ารับราชการ ต่อมาเมื่อมีทุนพระราชทานให้นักเรียนไทยไปศึกษาต่อในต่างประเทศ บุตรขุน นางที่เรียนดี จำนวนไม่น้อยได้ไปศึกษาต่อในต่างประเทศ บางคนรับค่านิยมและวัฒนธรรมต่างประเทศ ติดตัวกลับเข้ามาในประเทศสยามด้วย ทำให้เกิดปัญหาขึ้นในครอบครัวมีขึ้นน้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับ มารดาและพี่สาวน้องสาว ที่ปรับตัวไม่ทันหรือไม่พร้อมที่จะยอมรับวิถีคิดและวิถีชีวิตแบบตะวันตก ซึ่ง ตนไม่คุ้นเคยมาก่อน อย่างไรก็ตาม ขุนนางผู้เป็นพ่อได้เรียนรู้จากสังคมภายนอกและเห็นแนวโน้มของ ความเปลี่ยนแปลงมาก่อนแล้ว กับบุตรชายที่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศนี้เอง เป็นผู้มืบทบาทสำคัญ ยิ่งในการเปลี่ยนค่านิยมและบรรทัดฐานของครอบครัวไทยในเวลาต่อมา

ก่อนที่ครอบครัวไทยจะได้รับอิทธิพลจากนักเรียนนอก ผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการเปลี่ยนค่านิยมและบรรทัดฐานครอบครัวไทย ก็คือชาวจีนที่อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทย ประกอบอาชีพค้าขายจนประสบความสำเร็จ เป็นเศรษฐีบ้าง เป็นขุนนางบ้าง ครอบครัวของพ่อค้าจีนมีความเป็นอยู่ต่างจากครอบครัวขุนนางไทยมาก เพราะลักษณะของอาชีพต่างกัน พ่อไม่ต้องออกจากบ้านไปทำงานราชการ ลูกก็ไม่ต้องถูกแยกตัวไปอยู่ในวัง ความใกล้ชิดระหว่างสมาชิกในครอบครัวน่าจะมีมากกว่าครอบครัวขุนนาง อีกประการหนึ่ง ในบ้านพ่อค้าจีน คงจะไม่มีบ่าวไพร่มากมาย เด็ก ๆ จะต้องทำอะไรด้วยตนเองมากกว่าบุตรขุนนาง และโอกาสที่จะได้ไปเที่ยวตามสถานที่ต่าง ๆ ก็คงจะมีมากกว่า เพราะไม่มีเกียรติยศที่จะต้องรักษามากอย่างขุนนางไทย พระยาอนุমানราชชนซึ่งมีบิดาและมารดาเป็นชาวจีนได้กล่าวไว้ในหนังสือพื้นความหลังว่า ทั้งบิดาและมารดาเป็นผู้หล่อหลอมให้ท่านเป็นอย่างที่เป็นอยู่ พระยาอนุমান-ราชชนเป็นผู้มีความกตัญญู ความซื่อสัตย์ และความเกรงใจอย่างยิ่ง (สมชัย อนุমানราชชน, ๒๕๓๐) ความรักของท่านต่อลูก ๆ ทำให้เกิดภาพประทับใจเป็นอันมาก แต่ภาพหนึ่งที่ประทับใจมาก แม้ว่าจะยากที่จะเข้าใจได้ คือ

วันหนึ่งบุตรชายข้าพเจ้าคนที่ชื่อยรรยง เมื่ออายุเห็นจะ ๖ ขวบ เดินเลียบเขื่อนไม้ข้างสระน้ำในบ้านและจะอย่างไรไม่ทราบ พลัดตกน้ำโครมลงไปในสระ ข้าพเจ้าก็ยืนอยู่ใกล้ ๆ ตรงนั้นแต่ไม่กระโจนน้ำลงไปช่วย ต้องการจะดูว่ามันจะว่ายได้แค่ไหน ถึงว่าจะจมนก็กระโดดโจนลงไปช่วยได้ทัน ข้าพเจ้าเห็นหัวผลูปโผล่ ๆ อยู่ในน้ำสักครู่ แล้วก็สามารถตะเกียกตะกายว่ายน้ำไปถึงริมขอบสระอีกข้างหนึ่ง ซึ่งไม่ไกลนักได้ ... ตั้งแต่นั้นเด็กชายยรรยงก็ชะล่าใจ ว่ายน้ำเป็นได้เร็ว ด้วยวิธีกลั่นใจในน้ำได้นาน ๆ โดยลำดับ (พระยาอนุমানราชชน, ๒๕๓๐ : หน้า ๕๖)

การสอนให้บุตรหลานรู้จักช่วยตนเองเป็นเรื่องที่รู้สึกว่าคุณคนไทยส่วนใหญ่จะทำไม่ได้ เพราะจิตใจอ่อนแอเกินไป จนดูเหมือนรักลูกในทางที่ผิด เมื่อไม่ได้รับการฝึกฝนมาตั้งแต่เด็ก ก็ไม่อาจเป็นผู้ใหญ่ที่พยายามช่วยตนเอง คอยแต่จะพึ่งพาผู้อื่นรำไป บุคลิกภาพเช่นนี้มีส่วนสัมพันธ์โดยตรงกับความมีจิตสำนึกรับผิดชอบและ กล้าตัดสินใจ ซึ่งเป็นบุคลิกภาพที่จำเป็นในการทำงาน ตลอดจนถึงการปกครองตนเองในระบอบประชาธิปไตย ทนายความที่มีชื่อเสียงท่านหนึ่งเคยเล่าให้ฟังว่า เวลาไปอบรมกฎหมายให้ชาวบ้านในชนบท ท่านสังเกตเห็นอย่างหนึ่งว่า ในการประชุม ชาวบ้านมักจะไม่แสดงความคิดเห็นอ้างว่าแล้วแต่เพื่อน แต่เมื่อเกิดผลเสียขึ้นภายหลัง ก็มักจะกล่าวทบทมทำนองว่าเป็นเพราะไม่

ฟังความคิดเห็นของตน เหตุการณ์ทำนองนี้ผู้สนใจศึกษาลักษณะสังคมไทย คงจะซาบซึ้งดีแก่ใจ และ นักการศึกษาก็ได้เพียรพยายามที่จะจัดการศึกษา ให้มีผลในการพัฒนาบุคลิกภาพรวมทั้งจิตสำนึกของคน ไทยให้เหมาะสมกับการปกครองระบอบประชาธิปไตย แต่ก็ไม่ปรากฏผลดังคาดหมายเนื่องจากไม่ได้รับความร่วมมือจากสถาบันครอบครัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในครอบครัวของผู้ด้อยการศึกษา

ครอบครัวของสามัญชนไทยส่วนใหญ่ขาดโอกาสทางการศึกษา ซึ่งมีผลให้เปลี่ยนแปลงความเชื่อ ได้ยาก คำสอนของพุทธศาสนาในเรื่องของความสันโดษ มีอิทธิพลสูงต่อการดำเนินชีวิตของคนไทย ส่วนใหญ่ ทำให้คนไทยมีความพอใจกับความเป็นอยู่ของตน ซึ่งที่จริงก็น่าจะเป็นสิ่งที่ดี แต่เหตุที่ไม่ดี ก็เนื่องจาก บกพร่องในเรื่องความขยันหมั่นเพียร และการละเว้นจากอบายมุข เมื่อความเกียจคร้านผนวก กับความหมกมุ่นหลงใหลในอบายมุข ชีวิตจึงเดินทางไปสู่ความเสื่อมอยู่เรื่อยไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตรัสถึงพสกนิกรของพระองค์ว่า “ได้ยืนแต่วังราวเมามายกันไม่ได้ขาดหู” (ดวงดาว ยังสามารถ, ๒๕๓๔ : หน้า ๓๑) และทรงมีพระราชหัตถเลขาเมื่อคราวเสด็จประพาสหัว เมืองมลายู พ.ศ.๒๔๓๒ ว่า

คนในเมืองพัทลุงที่จะไม่ทำนาไม่มีเลย เกือบจะเป็นหากินอย่างเดียว ด้วยเรื่องทำนาทั้งนั้น ที่แผ่นดินก็อุดมดี ถ้าไม่มีน้ำลำปำนี้แล้ว เมืองพัทลุงเห็นจะตั้งอยู่ไม่ได้ ดูสารพัดจะกันดารหมด ทุกอย่าง ลงมาบริบูรณ์อยู่ข้างทะเลสาบ แถบปากพูนทั้งนั้น แต่คนในพื้นที่เมืองอยู่ข้างมักน้อย สันโดษ เป็นแบบเหมือน ๆ กันไปเสียหมด ไม่สมัครซื้อขาย ทำนาแต่พอไปแลกกับเข้าเมือง สงขลาขึ้นมากิน ผ้านุ่งก็ทอเองเพียงปีหนึ่งคนละสองผืน ไม่ซื้อขายกัน แล้วก็อยู่เปล่า ๆ สบายแล้ว การซื้อขายจึงเกือบจะเรียกว่าไม่มีอันใดได้ นอกจากของป่าเล็กน้อย (อ้างใน ดวงดาว ยังสามารถ, หน้า ๑๐๘)

เป็นเรื่องยากที่จะกล่าวถึงความเป็นอยู่ในครอบครัวสามัญชนไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหัวเมือง เนื่องจากไม่มีเอกสารที่จะใช้อ้างอิงได้ คำว่าสามัญชนหมายถึงไพร่และทาส นักประวัติศาสตร์ก็ไม่ให้ความสำคัญกับชีวิตและความรู้สึกนึกคิดของบุคคลเหล่านี้ ไพร่และ ทาส สมัยนั้นก็ยังไม่รู้จักที่จะบันทึก เรื่องราวของตนไว้ ผู้สืบทอดเชื้อสายจากไพร่และทาส ที่ยังมีชีวิตอยู่ก็ไม่มีแรงจูงใจ ที่จะเขียนถึง บรรพบุรุษของตน เนื่องจากไม่มีเรื่องราวที่ควรแก่ความภาคภูมิใจ ได้แต่สันนิษฐานว่าในสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึง รัชกาลที่ ๖ อบายมุขต่าง ๆ ยังไม่ระบาดไปถึงหัวเมือง จากหนังสือเรื่อง “ยอดปรารถนา” ของ

ศาสตราจารย์ คุณหญิงแม้นมาส ชวลิต แสดงชีวิตครอบครัวในหัวเมือง ระหว่าง พ.ศ.๒๔๗๕ - ๒๔๘๐ ซึ่งคงไม่ต่างจาก ๕๐ ปี ก่อนหน้านี้นัก ครอบครัวของตัวเอก ในนวนิยายเรื่องนี้เป็นครอบครัวของข้าราชการครู แม่เป็นแม่บ้านเต็มตัว ลูก ๆ มีหน้าที่เรียนหนังสือเป็นสำคัญ แต่ก็มีหน้าที่จะต้องทำงานในบ้านอยู่บ้าง เพื่อแบ่งเบาภาระของแม่ ซึ่งต้องทำขนมขายเพื่อหารายได้พิเศษบ้าง พ่อคงจะเป็นชาวบ้านที่มีโอกาสได้เรียนหนังสือ ตามพระบรมราโชบายขยายการศึกษาสำหรับประชาชน ตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ แม่เป็นเกษตรกร เมื่อพ่อเสียชีวิต แม่จึงพาลูก ๆ กลับไปอาศัยอยู่กับครอบครัวของแม่ ซึ่งมีแม่เต่า ลูกและป้า ซึ่งเป็นพี่ของแม่ และ ลูก ๆ ของป้า ลูกยังเป็นโสด สามีมของป้าเสียชีวิตแล้ว ลูกของป้าหลังเรียนจบภาคบังคับแล้ว ก็ทำงานอยู่ที่บ้าน ชีวิตประจำวันของครอบครัวนี้เป็นดังนี้

ที่บ้านใหม่นี้ดูเหมือนว่านอกจากเวลานอนแล้ว ทุกคนจะใช้เวลาอยู่ใต้ถุนบ้าน ที่ลานบ้านบ้าง ใต้ต้นไม้บ้าง พี่ทรพย์กับพี่สินถ้าไม่ดำข้าว ก็จะนั่งทอดผ้าอยู่ใต้ถุนบ้านทั้งวัน ป้าจะนั่งอยู่บนแคร่ ปั่นด้ายบ้าง ผ่ากาบกล้วยเป็นเส้นเล็ก ๆ เอาไปตากแห้งทำเชือกมัดของบ้าง ที่เพิ่มกับลูกออกไปอยู่กันที่ทุ่งนาเพราะเป็นเวลาไถนาแล้ว อันทำหน้าที่ช่วยเหลือทั่วไป ช่วยผ่ากาบกล้วยบ้าง ไล่ไก่บ้าง เขาข้าวกลางวันไปส่งลูกบ้าง และขณะนี้ม้งานเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งคือไถวแปลน่อง (แม้นมาส ชวลิต, ๒๕๓๑ : หน้า ๒๔๔)

หากเป็นสมัยที่ยังมีการเกณฑ์แรงงานไพร่ ลูกกับพี่เพิ่มจะต้องไปเข้าเดือนรับใช้มูลนายปีละ ๔ เดือน หรือไม่ก็เสียเงินเป็นค่าราชการแทนการเกณฑ์แรงงาน ไพร่ยังมีเวลาที่จะประกอบอาชีพหารายได้ของตนเอง ยังเป็นเจ้าของชีวิตของตนเอง แต่หากขาดตัวเป็นทาสเมื่อใด ก็จะกลายเป็นสมบัติชิ้นหนึ่งของนายเงินทันที

สำหรับทาส เรื่องที่สะท้อนชีวิตทาสได้ดีก็คงจะเป็นละครโทรทัศน์เรื่อง “นางทาส” หากคิดตามภูมิหลังของคนสมัยนี้ คงจะเข้าใจไม่ได้ว่า ทาสสมัยนั้นดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างไร แม้ “ทมยันตี” จะพยายามอธิบายไว้ในร่มฉัตรว่า นายเงินมิได้เขี่ยนตีทาสบ่อย ๆ แต่ในเรื่องเดียวกันนั่นเอง ก็ได้สะท้อนถึงความเข้มงวดของนายเงิน (ซึ่งอาจเป็นพ่อค้าหรือมูลนายที่ผู้ขายคนหรือญาติของผู้ขายคนรับเงินเข้ามา) ว่า หากคนครัวเลือกกากข้าวไม่สะอาด นายเงินก็ยั่วข้าวไปถูก “จีแมงสาบ” เข้าละก็ คนครัวจะต้องเคราะห์ร้ายทีเดียว แม้แต่เด็กลูกทาสทำผิด ก็จะถูกเขี่ยนตีอย่างรุนแรง ความโหดร้ายของนายเงินที่เคยอ่านพบว่าเป็นคดีความกันคือ เมียของนายเงินซึ่งเป็นมูลนาย เป็นชู้กับทาสในเรือน แล้วเกิดหึงหวงทาส

หญิงที่มีความสัมพันธ์กับทาสคนนั้น ได้ทำร้ายร่างกายอย่างทารุณจนทาสหญิงนั้นตาย จึงเป็นคดีความขึ้น ถ้าไม่ตาย ก็จะต้องทนรับความเจ็บปวดต่อไป เพราะนายเงินมีสิทธิอำนาจเหนือทาส สามารถลงโทษ จำไซ้ ตรวนซื้อคา ทำทารุณกรรมต่าง ๆ ได้ แต่อย่าให้ถึงตาย จะให้ไปรับโทษในคดีต่าง ๆ แทนนายเงิน บุตร ภรรยา ญาติพี่น้องของนายเงินก็ได้ จะจับไล่ ขายต่อ หรือให้ไปราชการแทนก็ได้ แม้ราชการนั้นจะทำให้ถึงตายก็ตาม (ดาร์ธัน เมตตาริกานนท์, ๒๕๒๖)

ทาสอาจจะต้องทำหน้าที่อีกประการหนึ่งคือเป็น “เมียทาส” บำเรอนายเงิน จากเรื่อง “ร่มฉัตร” พระยาจินดารังสรรค์มีเมียทาสหลายคน ลูกของทาสเหล่านี้มีฐานะเป็น “ลูกเมียบ่าว” หรืออีกนัยหนึ่งก็คือทาส เช่นเดียวกับคนอื่น ๆ ในสายตาของพระยาจินดารังสรรค์ เด็กเหล่านี้เป็น “ลูกข้า” แทบจะไม่มี ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับบิดาในแง่ใดทั้งสิ้น ชีวิตความเป็นอยู่เทียบกันไม่ได้กับลูกเมียแต่ง การที่บุคคลฐานะต่างกันเช่นนี้ อยู่ในครอบครัวเดียวกันได้ โดยไม่มีความขัดแย้ง หรือมีบ้างตามธรรมชาติของสังคมที่รวมคนซึ่งล้วนมีความแตกต่างเฉพาะบุคคล (individual difference) แสดงว่าทุกคนมีค่านิยมในการดำเนินชีวิตสอดคล้องกัน และปฏิบัติตามบรรทัดฐานของครอบครัวอย่างเคร่งครัด สิ่งที่เห็นได้ชัดคือค่านิยมเกี่ยวกับสตรีและการปฏิบัติตนของสตรี

สิทธิและหน้าที่ของสตรี

อาจจะกล่าวได้ว่าสตรีไทยได้แบกภาระหน้าที่ของ “แม่บ้าน” มานานเท่าอายุของบ้านเมือง “หน้าที่” ของสตรีถูกกำหนดไว้แน่นอน ไม่ต่างจากสถานภาพอื่น ๆ ในสังคมที่ถูกกำหนดหน้าที่ไว้เช่นกัน แต่สถานภาพและบทบาทของสตรีเป็นหัวข้อที่ถูกหยิบยกขึ้นมาอภิปรายถกเถียงกันมากกว่าสถานภาพอื่น เพราะค่านิยมเกี่ยวกับสตรีและการปฏิบัติของสตรีกำลังเปลี่ยนแปลงไป สำหรับบางคนอาจเปลี่ยนแปลงไปแล้ว ในขณะที่สำหรับหลายคนยังคงยึดมั่นอยู่กับค่านิยมเดิมไม่เปลี่ยนแปลง ความสับสนเกี่ยวกับสถานภาพและบทบาทของหญิงและชาย ทำให้เกิดปัญหาพฤติกรรมเบี่ยงเบนทางเพศมากขึ้นในปัจจุบัน อีกทั้งยังก่อให้เกิดผลกระทบที่ค่อนข้างรุนแรงต่อสังคมปัจจุบัน คือ สถาบันครอบครัวไทยเสื่อมโทรมลงมาก บิดามารดาละเลยหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อบุตรธิดา บทความนี้จะไม่กล่าวถึงหน้าที่ของบิดามารดา แต่จะกล่าวถึงสิทธิและหน้าที่ของสตรีในครอบครัวไทยสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึง รัชกาลที่ ๖ เพื่อเป็นแนวคิดสำหรับทุกฝ่ายที่พยายามเรียกร้องสิทธิสตรีให้ทัดเทียมบุรุษเพศ การหยุดคิดพิจารณาบทบาท

ประวัติศาสตร์อาจทำให้เกิดความคิดที่แจ่มชัด อันเนื่องมาจากความผิดพลาดที่เคยเกิดขึ้นแล้ว และที่กำลังดำเนินอยู่ ซึ่งต้องมีคู่กับความถูกต้องดั้งเดิมของแต่ละยุคสมัยนั่นเอง

ค่อย ๆ ทำไปเถอะวาด งานพวกนี้มันจะสอนเราหลายอย่าง ประการแรกสุดคือความอดทน ใจเย็น เบาลือ เพราะของพวกนี้ช่าง่าย เจ้ามือง่าย ถ้าไม่อดทน ใจเย็น จับต้องเบา มือก็เสียหาย ประการต่อมาจะได้รู้จักใช้น้ำมันตาพินิจพิจารณาของสวยของงาม ใ้อของกินนะ สักแต่ว่ากิน ๆ มันก็กินเข้าไปได้อิ่มเท่ากัน รสเหมือนกัน แต่กินแบบนั้น ไม่ใช่วิธีกินของผู้ดี ผู้ดีต้องการทั้งรสทางลิ้น และศิลปะทางตาพร้อมกัน จึงจะได้รสทางใจเป็นเครื่องประกอบ ผู้ดีไพร่ ไม่ได้อยู่ที่ฐานะทางเงินทอง แต่ต่างกันที่ฐานะทางใจ ความประณีตทางอารมณ์ (รุ่มฉัตร)

นี่คือสิ่งที่ “เสด็จฯ” ทรงสอนแม่นวด ตัวเอกของเรื่อง ให้ทำงานของแม่บ้านด้วยความประณีตอย่าง “ชาววัง” ฝีมือชาววัง เป็นที่ยอมรับในแง่ของความงดงาม แต่เมื่อคำนึงถึงเวลาที่ต้องสูญเสียไปกับงานดังว่านี้ ไม่ว่าจะเป็นการประดิษฐ์ดอกไม้ การแกะสลักผลไม้ การอบรำเสื้อผ้า ฯลฯ แม่บ้านยุคปัจจุบันคงจะรู้สึกว่าเป็นเรื่องไร้สาระ สิ่งที่เราควรจะครองคู่อีกครั้งก็คือสาระที่แท้ของชีวิต เราอาจเห็นความไร้สาระของผู้คนในอดีต แต่เราได้ทบทวนดูหรือไม่ว่า ชีวิตความเป็นอยู่ของเราในปัจจุบัน มีสาระจริงหรือ

สตรีที่ได้รับคำชมเชยในสมัยนั้นมีลักษณะดังนี้ “เป็นคนว่านอนสอนง่าย มีความอดทน มีความเพียร ไม่เกียจคร้าน และเจ้าได้ทำตัวให้ข้าเห็นว่าเจ้าเป็นคนดี มีกตัญญูสมกับที่เกิดมามีสกุลและได้อบรมมาแล้วอย่างดี” (สี่แผ่นดิน) คุณลักษณะเหล่านี้ล้วนสอดคล้องกับคำสอนในพระพุทธศาสนา การเป็นคนว่านอนสอนง่าย ไม่ได้หมายความว่าต้องไร้สติปัญญาที่จะไตร่ตรองด้วยเหตุด้วยผล คนว่านอนสอนง่ายก็คือผู้ที่เมื่อได้รับคำสอนหรือคำแนะนำที่พาไปสู่ความเจริญพัฒนาแล้ว ยินดีปฏิบัติตามทันที การมีความอดทนก็ไม่ได้หมายความว่าความอดทนอยู่ภายใต้อำนาจอันไม่เป็นธรรม แต่หมายถึงความอดทนต่อความทุกข์ยากลำบากทั้งกายและใจเมื่อต้องเผชิญต่ออุปสรรค ในขณะที่อดทนอยู่ ก็ต้องใช้ปัญญาพิจารณาแก้ไข ปัญหา คิดหาวิธีที่จะเอาชนะอุปสรรคนั้น ๆ ลักษณะสตรีไทยสมัยนั้นจะเป็นผู้ว่านอนสอนง่าย มีความอดทน ขยันหมั่นเพียร และ กตัญญูในลักษณะเช่นไรก็ตาม สตรีไทยปัจจุบันก็อาจเป็นผู้ว่านอนสอนง่าย มีความอดทน ขยันหมั่นเพียร และกตัญญูในลักษณะที่สอดคล้องกับสภาพสังคมปัจจุบัน

การที่สตรีบางคนปฏิเสธคุณลักษณะที่ดีของสตรีไทยสมัยก่อน โดยสิ้นเชิง ไม่ใคร่ควรวุฒศึกษา และประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ตามสมควรแก่ยุคสมัย ทำให้พลาดโอกาสที่จะปรับตนเองให้เหมาะสมกับรากฐานวัฒนธรรมไทย ซึ่งจะเป็นแกนหลักอันมั่นคงสำหรับการรับความเปลี่ยนแปลงของสังคมยุคโลกาภิวัตน์ ภรรยาบางคนช่วยงานของสามีจนเกินพอดี บางคนทำงานสังคมสงเคราะห์จนหาเวลาว่างไม่ได้ แต่ละเลยบุตริคาของตนเอง ชีวิตครอบครัวล้มเหลว เพราะขาด “แม่ศรีเรือน” หรือ “แม่บ้าน” ผู้มีสิทธิอำนาจอันชอบธรรมในการปกครองบริหารกิจการทุกอย่างในครอบครัวตน ซึ่งจะต้องใช้ความสามารถมิใช่น้อย สตรีไทยสมัยก่อนจะได้รับคำสอนก่อนจะออกเรือนไปมีครอบครัวว่า

เจ้าจะได้夫เป็นข้าราชการ เจ้าจึงต้องถือว่า ต่อไปเจ้าก็เป็นคนในราชการเหมือนกัน เจ้าต้องคอยดูรักษาหน้าที่ภรรยาที่ดี ประณิบัติลูก夫ให้มีความสุข คอยดูแลเอาใจใส่ให้เขา รุ่งเรืองต่อไป อย่าให้เสียราชการได้ สิ่งใดที่ควรห้ามควรเตือนก็ต้องเตือน สิ่งใดที่ควรหนุนก็ต้องหนุน สำหรับตัวเจ้าเองก็ต้องระมัดระวังรักษาตัวให้ดี ต้องอดออมทั้งกายและใจ จงประพฤติเฉพาะสิ่งที่ควร สิ่งใดที่ควรเว้นก็ต้องเว้น จงคิดถึง夫และฐานะวงศ์ตระกูลของเขาก่อนความสุขสบายของตัวเอง (สี่แผ่นดิน)

แน่นอนว่า การที่ภรรยาประพฤติดนดีพร้อมทุกประการ ก็เชื่อว่าจะประคองครอบครัวให้พ้นจากมรสุม และนำทุกคนในครอบครัวไปสู่จุดหมายปลายทางของชีวิตได้อย่างดีเสมอไป ทั้งครอบครัวไทยสมัยก่อนก็เชื่อว่าจะอยู่เย็นเป็นสุขทุกครอบครัว เพราะความเป็นอยู่สุขของครอบครัวจะต้องอาศัยองค์ประกอบหลายประการ แต่เชื่อว่า “เมีย” และ “แม่” เป็นบุคคลสำคัญยิ่งที่จะชี้ชะตาของครอบครัว ดังคำกล่าวที่ได้ยินกันทั่วไปว่า เบื้องหลังความสำเร็จของบุรุษผู้ยิ่งใหญ่จะมีสตรีผู้ยิ่งใหญ่อยู่เสมอ คำพังเพยที่ว่า ขาดพ่อเหมือนถ่อหัก ขาดแม่เหมือนแพแตก ก็แสดงให้เห็นว่าสังคมไทยเห็นความสำคัญของแม่ยิ่งกว่าพ่อ และด้วยความคาดหวังของสังคมไทยต่อสตรีนี้เอง ทำให้สตรีไทยต้องแบกภาระอันหนักอึ้ง จนดูเหมือนว่าถูกกดขี่ข่มเหง ประกอบกับภาวะบางประการที่ถูกกระทำในบางสถานการณ์ เป็นเหตุให้สตรีรู้สึกว่าคุณลักษณะเดิมเสีย

สภาพสตรีไทยที่ได้รับการปฏิบัติต่อโดยไม่เหมาะสมนั้น มีหลักฐานข้อมูลที่จะอ้างถึงได้จำนวนมาก จะขอยกมาเพียงบางส่วนดังนี้

ในเมืองเราดูเป็นผิวเมียกันง่ายนัก และหาหลักฐานมิใคร่ได้ ในเมื่อจะได้ผิว ก็มักจะเป็นไปได้ ๒ ทางคือ ทาง ๑ รักใคร่กันเอง จึงได้ยินยอมไปอยู่กับชาย อีกทางหนึ่งซึ่งมีมากเต็มทีชายไปซื้อหญิงจากบิดามารดา โดยหญิงนั้นไม่ได้สมัครใจรักใคร่... ผู้หญิงชนิดนี้จะลำบาก ถ้าผู้ชายเอาไปเลี้ยงไว้จนเบื่อหน่าย ถ้ายังมีลูกด้วยแล้วก็ยิ่งลำบาก ถึงผู้หญิงที่ยินยอมไปอยู่กับชายโดยเต็มใจ เพราะถูกล่อลวง จนหลงเสน่ห์ลมปากก็มากเหมือนกัน และผู้หญิงเหล่านี้เมื่อชายทอดทิ้งเสียแล้ว เลยกลายเป็นหญิงนครโสเภณีเสียก็มาก

(เอกสารกระทรวงยุติธรรมสมัย ร. ๖ เรื่อง กฎหมายลักษณะผิวเมียและจดทะเบียนครอบครัว
อ้างใน คารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๒๖ : หน้า ๓๖)

การที่สตรีถูก “เอาไปเลี้ยงไว้” เป็นผลมาจากค่านิยมที่ว่าสตรีจะต้องอยู่ในความดูแลของบิดามารดา เมื่อแต่งงานแล้ว จะมีสามีเป็น “จักรแก้วกันแกศ” และในบั้นปลายชีวิต จะต้องอาศัยลูก ราวกับว่า ตลอดชีวิตของสตรี ไม่มีช่วงเวลาใดที่จะเป็นไทแก่ตัวเลย เมื่อพระยาอนุমানราชชนถึงแก่นิจกรรมภรรยาของท่านกล่าวว่า “อิม รัชไซเสียอิม” (สมศรี สุกุมลนันทน์ ในหนังสือพระยาอนุমানราชชน - พ้อของลูก, ๒๕๓๐ : หน้า ๓๖) สมศรี สุกุมลนันทน์ บุตรีของท่านทั้งสอง ได้บรรยายถึง “งาน” ที่ “แม่” ต้องทำตลอดวัน และตลอดชีวิตไว้อย่างละเอียด ซึ่งตรงตามบรรทัดฐาน ที่สมศรี สุกุมลนันทน์ เรียกว่า “สูตรการครองชีวิต” ที่สังคมกำหนดไว้สำหรับสตรี ในบ้านของชนชั้นกลาง และคนยากไร้ ไม่มีบ่าวไพร่คอยรับใช้เหมือนบ้านของขุนนาง แม่บ้านจะต้องรับภาระทั้งหมด โดยเฉพาะอย่างยิ่งพ่อค้าหรือชนชั้นกลาง ที่ส่งลูกเข้าเรียนในโรงเรียน นอกจากบุตรหลานจะไม่ได้แบ่งเบาภาระงานบ้านแล้ว “แม่บ้าน” ยังต้องปรนนิบัติดูแลรับผิดชอบกิจกรรมอันเกี่ยวกับการเรียนอีกด้วย เช่น เครื่องแบบนักเรียน เป็นต้น ส่วนไพร่ หรือ สามัญชนผู้ยากไร้ ลูก ๆ ไม่ได้เรียนหนังสือ จึงมีเวลาช่วยงานในบ้าน แบ่งเบาภาระของ “แม่บ้าน” ไปได้บ้าง สตรีที่โชคร้ายที่สุดดูเหมือนจะเป็นทาส บันทึกรส่วนใหญ่จะกล่าวถึงความเมตตากรุณาที่นายเงินมีต่อทาส และความซื่อสัตย์ จงรักภักดี ความกตัญญูของทาสต่อนายเงิน อย่างเช่นที่ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กล่าวถึงทาสคนหนึ่งที่ยินยอมเป็น “เมียบ่าว” ของคุณชิต บุตรพระยาพิพิธฯ ในเรื่องสี่แผ่นดิน ว่า

พวกเป็นบ่าวชนิด “ลูกครอก” มาในบ้านนี้ ถึงว่าจะได้เป็นเมียคุณชิต พวกก็ยิ่งถือว่า คุณชิตเป็นนาย และการเป็นเมียนั้นก็เท่ากับหน้าที่การงาน ไม่ถือว่าเป็นการยกฐานะของตนให้สูงกว่าแต่ก่อน แม้แต่ลูกของตนแท้ ๆ พวกก็ยิ่งเรียกว่า คุณทั้งสองคน เพราะเด็กทั้งสองคนนั้นมีคุณชิตเป็นพ่อ

ในเรื่องร่มฉัตร ผู้แต่งได้กล่าวถึงทาสที่เคยทำห้องเครื่องพระบัณฑูรย์ ครั้งหนึ่งในน้ำยาเกิดมีตัวทาก เลขถูกเขียนมีรอยแผลเป็นยาวจากคอถึงเอว ตามความคิดของทาสคนนี้ ถือว่าเป็นความผิดของตน การลงโทษรุนแรงเช่นนี้เป็นเรื่องถูกต้องแล้ว “เพราะเวลาทำเครื่องดี ก็เคยได้ประทานเงินทอง ฉะนั้น เวลาทำไม่ดีก็ต้องรับโทษ”

ระบบทาสเป็นระบบที่ยอมรับไม่ได้เด็ดขาด สำหรับผู้ที่ต่อต้านการแบ่งชนชั้นหรือผู้ที่ศรัทธาในสิทธิมนุษยชน มีความเห็นว่ามนุษย์ทุกคนควรเป็นไทแก่ตัว มีอิสระที่จะคิดและดำเนินชีวิตโดยไม่ต้องตกอยู่ในอาณัติอำนาจของบุคคลอื่น โดยอุคมคติ ทุกคนต้องการอิสระเสรีภาพ แต่โดยความเป็นจริง มีคนจำนวนมาก กระทำตนเองหรือมิฉะนั้นก็ถูกสภาพแวดล้อมบังคับให้ต้องยอมสูญเสียเสรีภาพ ดังปรากฏในเอกสารสมัยรัชกาลที่ ๕ (อ้างใน เคร็ก เจ. เรโนลด์ส์, ๒๕๒๒ : หน้า ๑๐) ว่า อำแดงวงรับจ้างทำงาน โดยรับเงินล่วงหน้าไป ๒๖๑ บาท ทำงาน ๑ เดือน ได้หักหนี้ ๔ บาท ระหว่างที่ทำงานอยู่ ถูกนายจับขังคุกมัด และถูกเขียนตี ต่อมาหนีไปได้ จึงไปฟ้องร้องต่อศาล เหตุการณ์เช่นนี้คงจะเกิดขึ้นกับคนอื่นอีกมิใช่น้อย และจะมีสักกี่คนที่มีโอกาสเอาตัวรอดไปฟ้องศาลได้ เคร็ก เจ. เรโนลด์ส์ เรียกบุคคลที่ตกอยู่ในฐานะเช่นนี้ว่า “ทาสในรูปแบบใหม่” ไม่มีหลักฐานยืนยันแน่นอนว่า ทาสรูปแบบใหม่นี้ส่วนใหญ่จะเป็นสตรี แต่จากเอกสารดังกล่าวเป็นเรื่องราวของ “ผู้หญิงคนหนึ่ง” ยังมีผู้หญิงอีกหลายคนถูกนายบังคับให้เป็นโสเภณี บางคนก็หนีไปได้ ปี ร.ศ.๑๒๗ มีหญิงโสเภณีหนี ๑๑๑ คน (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๒๖) ความทุกข์ระทมของคนรับจ้างที่กลายเป็น “ทาสรูปแบบใหม่” นี้ จะไม่ต่างจากทาสที่แท้จริงเท่าใดนัก

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้เป็น “หน้าที่” ที่สตรีไทยแบกรับไว้ในลักษณะต่าง ๆ กัน และหน้าที่ที่สำคัญที่สุดคือ จะต้องอดทน และเชื่อฟังผู้ใหญ่ ในกรณีที่ “ผู้ใหญ่” ประสงค์จะให้สตรีในปกครองของตน แต่งงานกับชายที่ตนเห็นว่าดี คำอธิบายก็จะมีว่า

เจ้าควรจะนึกว่าผู้ใหญ่นั้นรักเจ้า เจตนาดีต่อเจ้าเสมอ ก่อนที่ผู้ใหญ่จะปลงใจเห็นดี เขาก็คงคิดแล้วคิดอีก ว่าผู้ชายเขาเป็นคนดีจะพอเลี้ยงเจ้าให้มีความสุขได้หรือไม่ เขาคงไม่ดูแต่เพียงถวก ๆ แต่ต้องดูจนละเอียดลออ ถ้าผู้ชายไม่จริงใจ ใครเขาจะไปยกลูกสาวให้ พ่อของเจ้าเขาก็มิใช่คนยากจน จะแต่งงานลูกสาวเพื่อหวังสมบัตินั้นเห็นจะไม่มี และเท่าที่ข้ารู้จักมา เขาก็เป็นคนละเอียดทำอะไรไม่ผิดพลาด (สี่แผ่นดิน)

เมื่อคำนึงถึงคุณงามความดี หรือความเมตตาคุณานาที่เคยได้รับจาก “ผู้ใหญ่” ผู้รู้จักกตัญญูคุณความดี ย่อมกระทำตามคำแนะนำ หรือ ตามความต้องการของ “ผู้ใหญ่” สำหรับบุตรของครอบครัวที่มีฐานะการเงินดี การแต่งงาน มิใช่เป็นเรื่องที่จะต้องทำตามใจตน แต่เป็นการปฏิบัติหน้าที่ต่อผู้มีพระคุณ เพราะจะทำให้บิดามารดาอนตาหลับ สิ้นความห่วงใยเมื่อได้เห็นว่าลูกสาวมี “ที่พึ่ง” ที่เหมาะสมแล้ว สำหรับครอบครัวคนยากจน การที่ลูกสาวชายตัวเป็นทาสหรือเป็นโสเภณี เพื่อให้คนในครอบครัวมีเงินใช้จ่าย ในภาวะจำเป็นที่ไม่มีทางเลือกอื่นที่ดีกว่า ก็เป็นการตอบแทนคุณบิดามารดาเช่นกัน สมศรี สุกมลนันท์ ได้เขียนไว้ในหนังสือ พระยาอนุমানราชชน - พ่อของลูก ว่า สตรีมีทางเลือกในการดำเนินชีวิตน้อยหรือไม่มีเลย บ้านและครอบครัวคือ โลกของผู้หญิง เพราะไม่มีโอกาสได้เห็นโลกภายนอก และไม่สามารถพัฒนาตนเองได้จากการอ่านหนังสือ เนื่องจากอ่านหนังสือไม่เป็นหรืออ่านได้แต่ไม่แตกฉานพอ การให้โอกาสสตรีได้รับการศึกษา จะทำให้สตรีได้พัฒนาตนเอง และ มีความคิดที่จะเลือกทางชีวิตที่ดีขึ้นได้

ตามความเห็นของพระยาอนุমানราชชน หากสตรีมีการศึกษา มีปัญญาคิด การรู้จักจัดการงานบ้านเรือนก็จะตามมาเอง สมศรี สุกมลนันท์ ก็มีความเห็นเช่นเดียวกันว่า ความคิดและความสามารถที่ได้รับการพัฒนา จะทำให้ทำหน้าที่เมียและแม่ได้ดีขึ้น ที่จริงก็ควรจะเป็นเช่นนั้น แต่จากสภาพจริงที่ปรากฏภายหลังจากสตรีได้รับการศึกษาก็คือ งานบ้านตกไปอยู่ในมือของคนรับใช้ที่ไม่มีการศึกษาอยู่นั่นเอง คำว่า “แม่บ้าน” ในปัจจุบันหมายถึงหญิงรับใช้ที่ทำงานบ้านเพื่อรับค่าตอบแทนเป็นเงิน ไม่ใช่ “เมีย” และ “แม่” ที่ปรนนิบัติสามีและลูกด้วยความรักอย่างแต่ก่อน สตรีที่มีการศึกษา มีปัญญาคิด มีเหตุผลและความจำเป็นนานาประการที่ทำให้ไม่อาจรับผิดชอบงานบ้านได้อีกต่อไป ลูกต้องอยู่กับพี่เลี้ยงที่บิดามารดาจ้างมา และต้องเข้าโรงเรียนตั้งแต่ยังพูดไม่ได้ ปัญหาสำคัญของสังคมในเวลานี้ก็คือ ไม่มีผู้รับผิดชอบภาระการอบรมเลี้ยงดูเด็ก ให้เติบโตขึ้นเป็นพลเมืองที่มีคุณธรรมและมีประสิทธิภาพ เพื่อเป็นกำลังในการพัฒนาบ้านเมืองต่อไป

การอบรมเลี้ยงดูบุตรธิดา

ช่วงสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๖ พระมหากษัตริย์รวมทั้งชนชั้นนำทรงมีแนวคิดและวิธีปฏิบัติแตกต่างจากอดีตค่อนข้างมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปลูกฝังพระราชโอรสพระราชธิดาให้ได้รับการศึกษาในแนวทางที่ต่างจากขนบนิยมเก่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงริเริ่มกิจกรรมใหม่ ๆ หลายประการ ที่อาจมองได้ว่าทรงกำลังสอนให้พสกนิกรของพระองค์รู้จัก “ประชาธิปไตย” อิทธิพลของวัฒนธรรมตะวันตกจากชาวต่างชาติในเมืองไทย และจากชาวไทยที่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศ อีกทั้งผลจากการขยายโอกาสทางการศึกษาไปสู่ประชาชน ทำให้การอบรมเลี้ยงดูบุตรธิดาในครอบครัวของชนชั้นนำต่างจากครอบครัวของสามัญชน

ในสมัยที่ยังไม่มีการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียน มารดาเป็นผู้รับหน้าที่โดยตรงในการอบรมเลี้ยงดูบุตรธิดาตั้งแต่เยาว์วัย เด็กหญิงจะเรียนวิชาการเรือนอยู่กับบ้าน โดยมารดาเป็นผู้สอน แต่ถ้าเป็นครอบครัวขุนนางที่มีโอกาสส่งลูกสาวเข้าไปถวายตัวในวัง เด็กก็จะต้องฝึกงานสำหรับกุลสตรีกับข้าราชการสำนักฝ่ายใน การเรียนรู้งานโดยวิธีนี้ไม่ว่าจะเป็นที่บ้านหรือในวัง ก็จัดได้ว่าเป็นการศึกษาตามธรรมชาติ (informal education) สำหรับเด็กชายสามัญชน เมื่ออายุราว ๘ ปี บิดามารดาจะนำไปฝากเป็นลูกศิษย์วัดหรือบวชเณร ส่วนบุตรขุนนางชั้นผู้ใหญ่ อาจมีเสมียนในสังกัดของบิดาหรือจ้างครูมาสอนให้ที่บ้าน ทั้งเด็กหญิงและเด็กชายนอกจากวิชาการเรือนและวิชาหนังสือแล้ว จะได้รับการฝึกฝนกิริยามารยาทและศีลธรรมจรรยาควบคู่ไปด้วย เมื่อมีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นในระยะแรก ก็ยังคงให้ความสำคัญกับคุณธรรมจริยธรรม และยังคงความแตกต่างกันระหว่างนักเรียนชายและนักเรียนหญิง

การศึกษาระบบโรงเรียนเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เพื่อฝึกหัดการปฏิบัติราชการของทหารมหาดเล็กรุ่นเยาว์ ต่อมาได้ขยายเป้าหมายการศึกษาเพื่อให้มีความรู้พื้นฐานสำหรับประกอบอาชีพอื่นนอกจากการรับราชการ เช่น ช่าง แพทย์ ครู การศึกษาระบบโรงเรียนเช่นนี้ยังเป็นเรื่องใหม่สำหรับสามัญชน จึงไม่ได้รับความนิยมนเท่าที่ควร มีเด็กชายส่วน

น้อยที่เข้าเรียนในโรงเรียน ส่วนใหญ่ยังคงฝึกอาชีพและทำการเกษตร ในครอบครัว (วารุณี โอสถารมย์, ๒๕๒๔ : หน้า ๕๗) กล่าวโดยสรุป ไม่ว่าจะเป็นการศึกษารูปแบบใด สำหรับเด็กชาย เป็นการเตรียมตัวเพื่อทำหน้าที่ “หาเลี้ยง” ครอบครัวยุค

ส่วนการศึกษาของสตรีก็ยังคงมีเป้าหมายเหตุที่ การเป็น “แม่ศรีเรือน” เป็น “เมีย” และ “แม่” ที่ดี (วารุณี โอสถารมย์, ๒๕๒๔ : หน้า ๑๗๑) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งโรงเรียนสำหรับสตรีขึ้นก็เพื่อฝึกความรู้สำหรับการเป็นภรรยาที่ดี ทรงมีพระราชดำริว่า “เพราะเห็นว่าเปนผู้ชายสำคัญอยู่ที่ภรรยา ถ้าไม่สามารถจะปกครองสามีได้ ก็คงไม่เปนตัว เพราะฉะนั้นโรงเรียนสตรีจึงนับว่าเปนที่ตั้งแห่งความเจริญของบ้านเมือง” (เอกสารกรมราชเลขาธิการ ร.ศ.๑๒๐ อ้างใน ดวงดาว ยังสามารถ, ๒๕๓๔) คำว่า “ปกครอง” ในที่นี้คงมิได้มีความหมายว่า ภรรยามีอำนาจควบคุมสั่งการสามี น่าจะหมายถึงการครองใจสามีได้ด้วยการปรนนิบัติตามหน้าที่ภรรยาที่ดีในกรอบความคิดแบบจารีตนิยมสมัยนั้น

ความคิดและการกระทำที่แปลกจากค่านิยมขนบประเพณีเดิม ยังถูกปฏิเสธโดยสิ้นเชิงจากสังคม เรื่องแปลกที่ยอมรับไม่ได้และจะสร้างความเคืองครุ่นใจให้บุคคลในครอบครัวเป็นอันมาก คือการที่ชายไทยสมรสกับสตรีชาวต่างชาติ (เข้าใจว่าไม่รวมถึงสตรีชาวจีน ซึ่งมีวิถีชีวิตใกล้เคียงกับชาวไทย) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพระราชวงศ์ เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงอภิเษกสมรสกับคัทรีน เดสนิตสกี สตรีชาวรัสเซีย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถทรงกริ้วมาก แต่ด้วยธรรมชาติของบิดามารดา ทำให้ทรงกริ้วอยู่ไม่นาน แต่สมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา (ภายหลังทรงครองราชย์ เป็นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระอนุชาของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ฯ ทรงเห็นว่าเป็นความคิดใหญ่หลวง ดังที่ทรงมีพระราชหัตถเลขา เป็นภาษาอังกฤษถึงพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ฯ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงแปลไว้ในหนังสือ “เกิดวังปารุสก์” ว่า

แกอาจจะอยากทราบว่าความรู้สึกของฉันทที่มีต่อแก่นั้นเป็นอย่างไร ฉันทบอก
แกได้ทันทีว่าความรู้สึกของฉันท ต่อแก่นในฐานะญาติ ในฐานะเป็นอา ย่อมมีแต่ความรัก
และฉันทจะพยายามทุกวิถีทางที่จะให้แก่นได้รับความเจริญ แต่ยังมีความรู้สึกอีกด้าน
หนึ่ง คือความรู้สึกที่ฉันทมีต่อแก่นในฐานะที่ฉันทเป็นพระเจ้าแผ่นดินและแก่นเป็นพระราช
วงศ์ ฉันทจะพูดกับแก่นตรง ๆ และหวังว่าแก่นจะพยายามเข้าใจความคิดของฉันท ฉันท
รู้สึกสะอิดสะเอียนอย่างยิ่งที่ต้องเอามาพูด แต่เป็นการจำเป็นและแก่นก็รู้ด้วยดี คือ
แก่นเป็นคนครึ่งชาติ และเพราะเหตุนี้จึงถูกยกเว้นจากการสืบราชสมบัติ คนบาง
คนเชื่อว่าการถือเลือดต่างชาตินั้นเป็นของเหลวไม่เป็นสาระ แต่ที่จริงความรู้สึกมัน
ก็ยังมืออยู่ ... ฉันทรู้ว่าแก่นไม่เคยทำผิดอะไร มันเป็นเรื่องความผิดของพ่อมากแก่
ถูก

ผู้ที่ฝ่าฝืนระเบียบวิธีชีวิตที่คนส่วนใหญ่ในสังคมถือปฏิบัติ จะต้องมีความกล้าหาญ
และอดทนต่อความสูญเสียที่จะเกิดขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับผู้ฝ่าฝืนที่เป็นผู้น้อย
สังคม ไทยมีความชัดเจนในเรื่องชนชั้นและแนวปฏิบัติระหว่าง “ผู้ใหญ่” กับ “ผู้น้อย”
เด็กไทยทุกคนจะต้องได้รับการอบรมให้รู้จัก “ที่ต่ำ-ที่สูง” รู้จักเคารพเชื่อฟังผู้ใหญ่ ดังที่
สะท้อนให้เห็นในนวนิยายเรื่องร่มฉัตรดังนี้

วาดจำไว้อย่างนะลูก ความเหลื่อมล้ำต่ำสูงนี้ ไม่ใช่เป็นการจำกัดความเป็น
อยู่ของบุคคล แต่ต้องจำกัดในการปกครอง การปกครองคนมาก ๆ ต้องแบ่งชั้นให้
รู้ว่าใครมีหน้าที่ทำอะไรได้แค่ไหน ไม่อย่างนั้นก็จะยุ่งยาก
อีกตัวอย่างหนึ่งจากเรื่อง จดหมายจากวางหรั่ง

ความดีเตียนแลความยกยอกก็เป็นเหมือนผลแอปเปิ้ลแก่ตัวทุ้บ่วงที่หนักกว่า
อากาศ ควรจะตกจากเบื้องสูงลงมาเบื้องต่ำตามลอออฟเกรวิตี ควรจะตกจากนาย
เวรไปถูกเสมียน จะเหาะจากเสมียนไปกระทบนายเวรนั้นไม่ได้ผล ... เมื่อใดเจ้า
ทราบแน่ในใจว่านายเวรของเจ้าไม่เป็นรส เจ้าก็จงทราบเถิดว่า ท่านปลัดกรมท่านก็
ทราบเหมือนกัน แต่นายเวรเขาจะมีดีตรงไหนอยู่บ้าง เขาจึงไม่ถูกไล่ ถ้าเจ้าเข้าใจ
ว่าปลัดกรมเขาไม่ทราบความเลวของนายเวร เจ้าก็ต้องหาความต่อไปถึงเจ้ากรมว่า

เวลาที่ารู้จักความเขลาของปลัดกรมดังนี้ เจ้าจะต้องติเตียนเป็นชั้น ๆ ขึ้นไปจนถึง
ชั้นภรรครพหม อ้ายลูกแอปเปิ้ลของเจ้ามันจะลักเพศจันักกระมัง

จดหมายจากนางหว้าเป็นพระนิพนธ์ของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์
ท่านองเขียนเป็นจดหมายจากพ่อคือนางหว้า ถึง นายสนธิ บุตรชายซึ่งไปเรียนหนังสืออยู่
ที่ประเทศอังกฤษ เนื้อหาในจดหมายส่วนใหญ่เป็นข้อคิดในการดำเนินชีวิต มีคำสอนที่น่า
ประทับใจอยู่หลายตอน ไม่อาจนำมากล่าวถึงในที่นี้ได้ทั้งหมด แต่จะขอคัดวิธีการที่
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสอนพระโอรสธิดา ที่หม่อมเจ้า
หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดาทรงเล่าไว้ดังนี้

มีหลายคนเห็นว่าข้าพเจ้าจะเอาตัวไม่รอดเพราะเสด็จพ่อทรงตามใจ แต่ก็มี
หลายคนที่ได้มาคุ้นเคยแล้วร่ำว่า - ท่านเลี้ยงกวอดขันจริง เสด็จพ่อทรงทำอย่างไร
ก็ตาม แต่ท่านทำให้เราทั้งรักบูชาและกลัวเกรงด้วย กลัวว่าท่านจะเสียบ
พระทัย ท่าน จะกริ้ว ไม่ใช่กลัวอย่างกลัวถูกเฉียนถูกตี เริ่มต้นแต่เช้า ถ้าเรายัง
นอนอืดอยู่ในมุ้ง ละก็ พอท่านเดินผ่านมาเป็นปลดมุ้งหมดเลย ร้องดัง ๆ ว่า
“ไม่ใช่เวลานอน โม่ง หนึ่งแล้ว” ตื่นแล้วจะนั่งเฉยเฉยไม่ทำอะไรไม่ได้ ต้องไป
รวมกันทำขนมขาย หรือ เรียนดนตรีไทย บางทีก็มาช่วยท่านรับแขก เรือนที่
เราอยู่ ท่านก็มาตรวจเสมอว่า สกปรกหรือไม่ เพียงวางของไม่ตรงที่ก็เรียกให้กลับ
มาวางเสียใหม่ ท่านตรัสว่า ราคาญตา เข้าต่างคนต่างทำงาน แล้วกลางวันก็มากิน
โต๊ะกลมกับท่าน กลางคืนก็ กับท่าน และในโต๊ะเสวยนี้แหละคือโรงเรียนของเรา
ใครจะเล่าอะไร พูลถามอะไร ก็ได้ และบางทีท่านตอบสนุก ๆ ตอนเสด็จงานโดย
มากเราก็ไปด้วย กลับมาทูล ท่านมักจะถามว่า เห็นอะไรบ้าง ได้ยินอะไรบ้าง ใคร
นั่งที่ไหน ใครทำอะไร ถ้าไม่ ได้เสด็จด้วย ท่านก็ยิ่งถามมากขึ้น ครั้งหนึ่งข้าพเจ้า
ถูกถามว่า - พระเทศน์ว่าอย่างไร วันนี้ ข้าพเจ้าตอบไม่ได้ เพราะเวลานั้นพอเราจะ
กันเข้าก็มักคุยกันเสียไม่ได้ฟัง ท่านก็บ่นว่าเสียเวลาไปไม่ได้เรื่องได้ราว
อะไรเลย ... พออายุ ๑๓ ท่านทรงสอนให้ หุงข้าว และให้แม่นมสอนทำกับข้าว
ง่าย ๆ เช่น แกงผัก เจียวไข่ เป็นต้น ท่านตรัส ว่า “... จะเป็นนายคนต้อง
หัดเป็นบ่าวมาก่อน จึงจะรู้ใจบ่าว ...” ... บางคราว →

ท่านก็ตรัสเป็นเชิงปรารภว่า “พ่ออุตสาหัทำถนนไว้ให้ลูกเดินตาม ที่ไหนมีหนามก็
ปัดทิ้ง ที่ไหนมีรูงูเงี้ยว พ่อก็ถมดินให้เสีย เธอก็เดินตามพ่อมาดี ๆ แต่พอหมามัน
เห่าข้างถนน เธอก็ทุลลากลับไปกั๊กกับหมา” ...

สำหรับการใช้ชีวิตในครอบครัว ทรงสอนว่า “ผู้ชายนั้นไม่เหมือนกันทุกคน เพราะ
ฉะนั้นจะสอนอย่างไร ก็ไม่ได้ ใต้แต่ต้องไปเรียนเขาเอาเอง แล้วทำอย่างไรก็ตาม ต้องให้
เขารู้สึกว่าเขาได้เธอมาอยู่ด้วยนั้น ดีกว่าเขาอยู่คนเดียว”

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ ทรงมีวิธีสอนพระโอรสธิดาได้อย่างน่าสนใจ
ยิ่ง และมีค่าควรศึกษา เป็นตัวอย่างอันดีสำหรับพ่อแม่ในยุคปัจจุบัน ที่พยายามเลี้ยงดู
ลูกให้ได้รับความสะดวกสบาย จนจิตใจอ่อนแอ ไม่อาจเผชิญกับความทุกข์ยาก และ
แก้ไขปัญหาชีวิตด้วยวิธีที่ถูกต้อง ท่านทรงสอนให้รู้จักบังคับใจตนเองมิให้กระทำสิ่งที่ไม่
ถูกต้องและให้รับผิชอบในหน้าที่ โดยทรงให้ข้อคิดไว้ว่า “คนที่บังคับตัวเองไม่ได้
แล้วจะไปบังคับใครได้” ทรงสอนพระโอรสธิดาว่า “เราเกิดมาเป็นเจ้า ต้องให้ชีวิตแก่
บ้านเมืองก่อน แต่ถ้าบ้านเมืองไม่ต้องการ ก็อย่าคุกเข่าลงของาน จงไปซุกดินกินหญ้า”
(ปาฐกถาเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำรงราชานุภาพ และพระประวัติลูก
เล่า, ๒๕๐๖)

จากตัวอย่างที่กล่าวถึงนี้ จะเห็นแนวการอบรมบุตรหลานของผู้ที่ได้รับการศึกษา
เป็นชนชั้นนำในสังคมไทยสมัยก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง หรือ อาจจะเรียกว่ายุค
สุดท้ายของสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งเป็นช่วงเวลาแห่งการพัฒนาคูคณาและพัฒนาบ้าน
เมืองเข้าสู่ยุคใหม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปลูกฝังพระราชโอรสธิดาของ
พระองค์ ให้รู้จักรับทัตสนคติและวิทยาการแบบใหม่จากตะวันตก ทรง “เอาเป็นพระ
ราชมารดาทรงฝึกสอนราชศาสตร์แก่สมเด็จพระราชโอรสเองอย่างกวัดขั้น...” (ความ
ทรงจำ อั้งใน อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, ๒๕๓๘) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัว แม้จะทรงส่งพระราชโอรสไปศึกษาในต่างประเทศ ก็ทรงมีพระบรมราโชวาทพระ
ราชทาน พระเจ้าลูกยาเธอเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียน และการปฏิบัติตน พระบรมราโชวาท
เป็นคติสอนใจที่ดีเยี่ยมและแสดงถึงความรักความห่วงใยที่ทรงมีต่อพระราชโอรสด้วย

แม้จะไม่มีหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรกล่าวถึงการอบรมเลี้ยงดูบุตรหลานของ สามัญชน แต่ก็เชื่อว่า ไม่ต่างจากเจ้านายและขุนนางที่เป็นชนชั้นนำและได้รับการศึกษาสูง ที่มุ่งหมายจะให้บุตรธิดาตนเป็นคนดี มีความรู้ความสามารถในการทำงานที่ต้องรับผิดชอบ เมื่อเจริญวัยขึ้น ชาวนาก็สอนให้ลูกหลานรู้จักทำนา ให้รู้คุณของธรรมชาติ ในชนบทที่ ค่านิยมในการรับราชการยังแผ่ไปไม่ถึง เกษตรกรยังภูมิใจกับอาชีพของตน มีชีวิตที่มีความสุข ดังที่ศาสตราจารย์ คุณหญิงแม้นมาส ชวลิต ได้สะท้อนให้เห็นความคิดของ เกษตรกรไทยไว้ในนวนิยายเรื่อง “ยอดปรารถนา” ว่า “ถ้าขึ้นไปเป็นขุนนางกันเสียหมด ใครจะปลูกข้าวให้กิน ใครจะทอผ้าให้นุ่ง เราอยู่ของเราอย่างนี้ ไม่ต้องพึ่งใคร ใครจะมา ข่มเหงเราก็ไม่ได้” และอีกตอนหนึ่งว่า “อยู่ไร่อยู่นาสบายกว่าอยู่ในเมืองเป็นไหน ๆ สัมผัสลูกไม้เรามีของเราที่นี้สารพัดอย่าง ต้องปลูกต้องทำต้องหา ต้องเหนื่อยกันหน่อย แต่ถ้าไม่ขี้เกียจแล้วเราก็ไม่เคียดร้อน อยู่กันกลางทุ่ง กลางแดด กลางฝน ร่างกายแข็งแรง ดี...” ประโยชน์อีกประการหนึ่งของชีวิตสามัญชน ชาวไร่ชาวนาก็คือความสัมพันธ์อัน แน่นแฟ้นภายในครอบครัว

ลักษณะความสัมพันธ์ภายในครอบครัว

ปัจจุบันสถาบันครอบครัวไทยประสบภาวะวิกฤตจนกระทั่งรัฐบาล หน่วยงาน ราชการ และเอกชน ตลอดจนสื่อมวลชน ต้องร่วมมือกันฟื้นฟูสถาบันครอบครัว ส่ง เสริมให้มีกิจกรรมเพื่อสร้างความสัมพันธ์ภายในครอบครัวให้มากขึ้น มีการเรียกร้อง “พ่อ” และ “แม่” ให้เวลาดูแลสั่งสอน ให้ความอบอุ่นแก่ลูกหลานให้มากขึ้น สภาพ ความสัมพันธ์ในครอบครัวไทยปัจจุบัน ทำให้เกิดความคิดว่า ชีวิตแบบครอบครัวสมัย ก่อนคงจะดีกว่าสมัยปัจจุบัน

นับแต่โบราณมาจวบจนกระทั่งก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นประชาธิปไตย ครอบครัวไทยมีความอบอุ่น มีความสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น (อีกทั้งยังมีความสัมพันธ์ ใกล้เคียงกับคนบ้านใกล้เคียง ขนาดนับญาติกันได้หรืออย่างน้อย ก็พึ่งพาอาศัยกันได้) เป็นที่ชื่นชมของชาวต่างประเทศ ดังปรากฏในบันทึกของ ลาลูแบร์ว่า “ชายชาวสยาม รักภรรยาและบุตรธิดาของตนมาก และดูเหมือนเขาก็ได้รับความรักจากภรรยาและบุตรธิดา อยู่

มากเหมือนกันเป็นปฏิการ” และอีกตอนหนึ่งว่า “ลูกชาวสยามมีความว่านอนสอนง่ายและอ่อนโยน ทรายใดที่ไม่มีใครไปขู่เข็ญทำให้จิตใจขึ้นมา บิดามารดาเองก็รู้จักวางตนให้เป็นที่รักและที่เคารพของบุตร และจรรโลงใจบุตรให้มีความสุขปราบเรียบเป็นที่ยิ่ง”

ความห่วงใยที่บิดามารดามีต่อบุตรนั้น จะเห็นได้ในวรรณกรรมสะท้อนสังคมยุคนั้น เช่น เรื่องสี่แผ่นดิน พระยาพิพิธฯ สอนธิดาทั้งสองคือคุณเชยกับพลอยว่า

เรื่องมีเหย้ามีเรือนเป็นเรื่องสำคัญของผู้หญิง พ่อคุณหนุ่ม ๆ เดียวนี้แล้วก็นึกเป็นห่วง คนเดี๋ยวนี้เขาดีแต่จะคิดกินคิดเล่น พ่อแม่เขาก็ตามใจกัน ใครได้ไปเป็นลูกพี่ก็จะลำบาก แต่สำหรับแม่เชยและพลอย พ่อต้องขอเรื่องนี้ไว้ก่อน ถ้ายังรักพ่อก็ขอให้รักษาตัวให้ดี พ่อบอกแล้วว่าเห็นแต่สองคนเท่านั้นในกระบวนลูกของพ่อ ถ้าเสียหายไป พ่อจะเสียใจมาก จะมีเหย้ามีเรือนต่อไป อย่าเอาแต่ใจตัว ขอให้ฟังผู้ใหญ่ก่อน

ตามที่เล่าขานกันมาถึงประเพณีคลุมถุงชนของคนไทยสมัยก่อน สำหรับผู้ที่ไม่ได้เกิดร่วมยุคร่วมสมัย รู้สึกว่าเป็นการบังคับใจลูกหลานชนิดที่ไม่น่าจะทนได้ แต่เมื่อได้อ่านพบวิธีพูดอันแสดงความรักความห่วงใย (ประกอบกับการปฏิบัติคนให้เห็นจริง) ของ “ผู้ใหญ่” สมัยก่อนแล้ว จึงเข้าใจว่ายากที่บุตรธิดาจะปฏิเสธความหวังดี กล้าหักหาญนำใจบุพการี เมื่อคุณเปรมขอแต่งงานกับพลอย พระยาพิพิธได้พูดกับพลอยว่า

เรื่องจะมีเหย้ามีเรือนเป็นเรื่องสำคัญ เป็นเรื่องของพลอยจะต้องคิดเอาเองมากอยู่ พ่อเป็นผู้ใหญ่ก็ได้แต่คิดให้เพราะอยากจะให้ลูกได้ดี ถ้าจะถามพ่อ ๆ ก็ต้องบอกว่าพ่อเห็นเขาสมควรทุกอย่าง ถ้าพลอยได้คนอย่างเขา พ่อก็จะนอนตาหลับแต่นั้นแหละ ถ้าเชื่อว่าพลอยยังมีอะไรติดขัดก็บอกพ่อได้ อย่างกลัว บอกมาเถิด พ่อไม่ว่า

หากคิดโดยผิวเผินว่า เมื่อเด็กไทยสมัยก่อนถูกอบรมให้เชื่อฟังผู้ใหญ่ ก็คงจะไม่กล้าแสดงความคิดเห็นต่างหรือคัดค้านการกระทำของผู้ใหญ่ รวมทั้งไม่กล้าเล่าปัญหาของตนให้ผู้ใหญ่ฟังด้วย ถ้าเป็นเช่นนั้น เข้าใจว่าความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่กับลูกคงจะสนิทสนมแน่นแฟ้นไม่ได้เป็นแน่ ผู้ใหญ่คงจะมีศิลปะวิธีอันเยี่ยมยอดในการทำให้เด็กรัก

ไว้วางใจ และกลัวเกรงไปพร้อมกัน คำกล่าวที่ว่า “เราเป็นเด็ก ไม่ต้องกลัวผู้ใหญ่ เพราะผู้ใหญ่เขาอยากให้เราดี ถ้ามีเรื่องอะไรแล้วคอยปิดบังผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ก็สั่งสอนไม่ถูก ถ้าเผชิญเป็นเรื่องที่จะต้องช่วยเหลือกัน ก็เลยช่วยกันไม่ทัน” (สี่แผ่นดิน) น่าจะทำให้เด็กกล้าปรึกษาปัญหากับผู้ใหญ่มากขึ้น

จากวรรณกรรมเรื่องร่มฉัตรก็ดี สี่แผ่นดินก็ดี หรือชีวประวัติของพระยาอนุมา-
ราชชน และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณวดี จะพบว่าไม่ว่าบิดาจะดำรงตำแหน่ง
หน้าที่ราชการสูงเพียงใด สำหรับลูกแล้ว “พ่อ” ก็ไม่ต่างจากพ่อคนอื่น ดังที่พ่อของ
วาดกล่าวไว้ในร่มฉัตรว่า “ตำแหน่งเจ้าคุณนะไว้ให้คนอื่นเขาเรียกกัน คนที่เป็นพ่อคน
กินตำแหน่งได้ตำแหน่งเดียว ไม่มีวันถูกเลื่อนถูกลดคือความเป็นพ่อ” โดยทั่วไปแม้พ่อจะ
รักลูก ก็ไม่ค่อยจะตามใจเหมือนแม่ ความรักของแม่ยิ่งใหญ่ก็จริงแต่บางครั้งด้วยวิสัย
สตรี จิตใจอ่อนไหวได้ง่าย มักจะสงสารลูก จนไม่กล้าขัดใจ ในเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสไว้ว่า “มารดารักบุตร มักจะหลงไม่แลเห็นผิดชอบอันใด
สุดแต่ลูกจะประพฤติอันใดก็ยอมเห็นดีเป็นที่ชอบใจไปทุกอย่าง ใครจะกระทบกระทั่งอัน
ใด ที่สุดจนพ่อเองก็มักจะทำให้เข้าใจผิดไปว่า ชะรอยจะไม่มีความรักใคร่” (ทวีศักดิ์ ญาณ
ประทีป, ๒๕๒๖ : หน้า ๒๕) อย่างไรก็ตาม หากความเข้มงวดกวดขันอยู่ในขอบเขต
อันควร กอปรด้วยเหตุผล ก็เชื่อว่าลูกจะเข้าใจความปรารถนาดีของพ่อไม่ได้ ดังเช่นที่
หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงแสดงความรู้สึกต่อพระบิดาว่า “เสด็จพ่อจะทรงกวด
ขันเข้มงวดกับเราอย่างไรก็ตาม แต่ท่านประทานความสุขให้เราทุกอย่างที่เด็กจะพึงมีพึงได้
... ฉะนั้น ถ้ายังมีชาติภพสำหรับเราอยู่ในโลกใดก็ดี ขอให้เราได้ไปเกิดเป็นลูกเสด็จพ่ออีก
ทุก ๆ ชาติไป แม้จะทรงเป็นเพียง - นายคิส และจนแสนจน”

ความสุขความอบอุ่นใจที่บิดามารดาอบให้นบุตรธิดาด้วยความรักอันบริสุทธิ์ โดย
สื่อออกมาจากการกระทำ เป็นยอดปรารถนาของทุกคน ยิ่งกว่าความรักที่สื่อออกมาจาก
วัตถุสมบัติรวมทั้งเงินทองที่จะต้องแลกด้วยการละทิ้งครอบครัว ครอบครัวในสังคมไทย
ดั้งเดิมและในสังคมชนบทที่สมาชิกในครอบครัวมีกิจกรรมร่วมกัน จึงมีสายใยความรัก
ประสานสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัวให้แน่นแฟ้น ต่างจากครอบครัวที่ทุกคน

ออกจากบ้าน พ่อแม่ไปทำงานหรือร่วมงานสังคม ลูกไปเรียนหนังสือ หรือทำกิจกรรมกับเพื่อน บ้านกลายเป็นเพียงที่นอน ปราศจากความหมายสำหรับครอบครัวอีกต่อไป ถ้าเพียงแม่อยู่บ้าน และทำให้บ้านน่าอยู่ บ้านจะมีความหมายเป็นที่รวมใจสมาชิกในครอบครัวได้เป็นอย่างดี

ครอบครัวในสังคมไทยสมัยก่อน ภรรยาใช้อำนาจและหน้าที่ในฐานะ “แม่บ้าน” อย่างแท้จริง รู้จักที่จะวางตนให้เป็นที่เคารพนับถือของบ่าวไพร่ในบ้าน เป็นที่รักของสามีและลูก ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่า “ทำอย่างไรก็ตาม ต้องให้เขารู้สึกว่าเขาได้เธอมาอยู่ด้วยนั้น ดีกว่าเขาอยู่คนเดียว” แม่ของวาดในเรื่องร่มฉัตร จึงไม่เคยมีเรื่องกับ “เมียบ่าว” แต่กลับต้องชำระความเมื่อ “เมียบ่าว” มีเรื่องทะเลาะวิวาทกัน แม้นวาดมีความเห็นเกี่ยวกับเรื่องเมียน้อยว่าดังนี้

หนู...ไอ้ที่ผิวจะมีเมียน้อยหรือไม่นั้น ความจริงมันอยู่ที่เมียด้วย หนูลองยกกระบอกออกมาส่องดูตัวเราซิ ทำใจให้เป็นกลางพิจารณาดูเราให้ดี เพื่อจะได้ข้อคิดอะไรบ้าง อีกอย่างหนึ่งคนที่มาข้างหลังนะ ชื่อนั่นก็บอกอยู่แล้วว่าน้อยอะไร ๆ มันก็น้อยกว่าเราทั้งนั้น ทั้งยศศักดิ์ อำนาจวาสนา เราได้ชื่อว่าหลวง ดีกว่าใหญ่กว่า จะไปกลัวอะไร ธรรมดาของมนุษย์ยามมีอำนาจวาสนาก็เหมือนกับร่มโพธิ์ร่มไทร พอให้ความปกป้องร่มเย็นได้ นกเล็กนกน้อยก็พลอยมาเกาะ แต่พอต้นนี้โค่น เขาก็บินไปหาด้านใหม่ เรามีหน้าที่รดน้ำ ทะนุบำรุงก็ทำไป เพราะจีนโบราณก็ให้ร่มโพธิ์ร่มไทรโค่น ไอ้เรานั้นแหละจะเดือดร้อนมากกว่าคนอื่น

ในการประสานสัมพันธ์ภาพระหว่างสมาชิกในครอบครัว ภาระหน้าที่หนึ่งที่จะต้องกระทำคือ การแก้ปัญหาความขัดแย้งในครอบครัว ซึ่งเป็นบทบาทสำคัญอีกบทบาทหนึ่งของสตรี

การแก้ปัญหาความขัดแย้งในครอบครัว

ในสังคมที่ชายมีภรรยาหลายคนในบ้านเดียวกัน การกระทบกระทั่งกันในหมู่ภรรยา คงจะต้องเกิดขึ้นบ้างแน่นอน หาก “ภรรยาเอก” หรือ “เมียแต่ง” ไม่ร่วมมีส่วนในการทะเลาะวิวาท เรื่องราวก็คงไม่ถูกถามใหญ่โต โดยหน้าที่แล้ว “เมียแต่ง” จะต้องยุติปัญหา

ทุกอย่างในบ้าน มิให้ต้องเดือดร้อนไปถึงสามี ซึ่งต้องรับภาระปัญหาจากหน้าที่การงาน นอกบ้านมาแล้ว สตรีที่ไม่ได้ทำงานนอกบ้าน ไม่ต้องเผชิญกับสถานการณ์ที่ต้องอดทน จากภายนอก จึงอดทนต่อปัญหาภายในบ้านได้มาก สามารถที่จะประนีประนอมกับทุกฝ่าย ได้ดี

ความขัดแย้งในครอบครัวไทยน่าจะมีไม่น้อย เพราะเป็นครอบครัวใหญ่ มีบุคคล หลายช่วงอายุอยู่ร่วมกัน การที่คนแก่กับเด็กอยู่ด้วยกัน อาจเกิดปัญหาได้ทั้ง ๒ ทาง คือ ความไม่ลงรอยกัน เนื่องจากความคิดเห็นแตกต่างกัน เพราะวัยต่างกัน ประสบการณ์ชีวิต ต่างกัน หรือ ตรงกันข้าม ลงรอยกันมากเกินไป เพราะคนแก่มักจะรักและตามใจหลาน มากกว่าลูก ในกรณีหลังนี้ ก็อาจจะสร้างความหนักใจให้พ่อแม่ของเด็ก เนื่องจากลูกไม่ เชื่อฟัง ด้วยคิดว่า คุณตา คุณยาย คุณปู่ คุณย่า คอยช่วยเหลืออยู่

ปัญหาอีกประการหนึ่งสำหรับสังคมที่กำลังพัฒนาช่วงระหว่างรัชกาลที่ ๔ ถึง รัชกาลที่ ๖ คือปัญหาความแตกต่างกันในเรื่องค่านิยมและบรรทัดฐานทางสังคม สามีหรือ ลูกชายได้รับการศึกษาแผนใหม่มาจาก “อีรอป” (Europe) เปลี่ยนแปลงความคิดความ เชื่อและวิถีการดำเนินชีวิตจากเดิมไปมาก ในขณะที่บิดามารดายังไม่สามารถปรับตัวทำ ความรู้จักคุ้นเคยกับวัฒนธรรมใหม่นี้ คนกลางคือเมียหรือลูกสะใภ้จะต้องทำตนเป็นรัฐ กันชน ดังเช่นในเรื่องร่มฉัตร เมื่อพ่อสามีป่วย สามีจะให้หมอฟรงรักษา แม่สามีจะให้ หมอไทยรักษา และเมื่อถึงคราวที่แม่น้ำจะคลอด สามีจะให้หมอฟรงทำคลอด แม่ สามีจะให้ทำคลอดแบบเก่า แม่น้ำก็จะต้องเอาใจทั้งสองฝ่าย

ปัญหา “แม่ผัว - ลูกสะใภ้” ก็เป็นอีกปัญหาหนึ่งที่ลูกสะใภ้จะต้องใช้ความอดทน ความอ่อนน้อมถ่อมตน และคุณสมบัติอันดีงามทั้งหมดที่กุลสตรีพึงมี ทำให้แม่สามีรักใคร่ เอ็นดูเหมือนลูก แทนที่จะคิดว่า ลูกสะใภ้จะทำให้บุตรชายรักตนน้อยลง ในครอบครัว ของพระยาอนุমানราชชน มิพ่อ แม่ พระยาอนุমানราชชนเป็นบุตรคนโต มีน้องหกคน หญิงห้าคน ชายหนึ่งคน เมื่อพระยาอนุমানราชชนทำงานและสมรสแล้ว ได้เงินเดือนที่ กรมศุลกากรเดือนละ ๑๕๐ บาท ท่านมอบให้มารดา ๑๐๐ บาท สำหรับใช้สอยในบ้านและ เลี้ยงน้อง ๆ ให้ภรรยา ๓๐ บาท เก็บไว้ใช้ส่วนตัว ๒๐ บาท สมศรี สุกุมลนันทน์ ธิดา

ของท่านแล้วว่า “แม่รับใช้คนทั้งบ้าน มีปู่ย่า อาสามคน เพิ่มขึ้นจากหน้าที่โดยตรงที่มีต่อพ่อ และลูก” เพียงแค่นี้ก็รู้สึกว่าเป็นภาระหนักหนาอยู่แล้ว ยังมี “คลื่นใต้น้ำ” ที่ริดาของท่านรับรู้ได้โดยที่ “แม่” ไม่เคยเล่าให้ฟัง สถานการณ์เช่นนี้ “แม่” ในฐานะสะใภ้ที่แม่สามีไม่ยินดีที่บุตรชายตนแต่งงานด้วยจะต้องอดทนอย่างยิ่ง (พระยาอนุমানราชชน - พ่อของลูก, ๒๕๓๐ : หน้า ๖๓) คงไม่ใช่ภรรยาของพระยาอนุমানราชชนเท่านั้นที่ต้องอดทน สตรีที่แต่งงานแล้วและหวังความสงบในครอบครัว จะต้องอดทนต่อการงานอันหนัก อดทนต่อความไม่สบายใจจากภาวะ “คลื่นใต้น้ำ” และอาจจะต้องอดทนกับสามีและลูกอีกด้วยก็เป็นไปได้

การที่สตรีไทยต้องมีความอดทนเป็นเลิศ เพราะสังคมไทยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๗ ถูกครอบงำด้วยกรอบค่านิยมและบรรทัดฐานของครอบครัวที่สังคมกำหนดไว้คือ

๑. สตรีเป็นช้างเท้าหลัง เป็นผู้ตาม ต้องอยู่ในความดูแลของบิดามารดา สามี หรือบุตร สตรีจึงต้องเป็นคนว่านอนสอนง่าย เคารพเชื่อฟังบิดามารดาและสามี เมื่อยังไม่ออกเรือน จะต้องดูแลปรนนิบัติบิดามารดา เมื่อออกเรือนแล้ว จะต้องปรนนิบัติดูแลสามีและลูก ตลอดจนญาติผู้ใหญ่ของสามีด้วย

๒. สังคมไทยมีการแบ่งชนชั้น ถ้อยศศักดิ์ตระกูล การแต่งงานจึงต้องแต่งงานกับคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมใกล้เคียงกับตน ชนชั้นเจ้านายและขุนนางจะต้องรักษาเกียรติยศของวงศ์ตระกูล บุตรธิดาของเจ้านายและขุนนางจึงได้รับการศึกษาอย่างดีทั้งในด้านกิริยามารยาท และ การงานที่จะต้องรับผิดชอบต่อไปในอนาคตกล่าวคือ เด็กชายจะต้องรับราชการ จึงต้องเรียน “วิชาหนังสือ” และฝึกหัดงานเพื่อรับราชการ เด็กหญิงจะต้องเรียนวิชาการเรือนเพื่อเตรียมตัวเป็น “แม่ศรีเรือน”

๓. ระบบสังคมไทยเป็นระบบอุปถัมภ์ มีแบบแผนพฤติกรรมสัมพันธ์ระหว่าง “ผู้ใหญ่” และ “ผู้น้อย” ผู้ใหญ่จะเป็นที่พึ่งของผู้น้อย ให้ความช่วยเหลือเกื้อกูล ส่วนผู้น้อยจะต้องเชื่อฟังและรับใช้ผู้ใหญ่ มีความกตัญญูทดแทน ความสัมพันธ์ระหว่างสามีภรรยา สามีเป็นผู้ใหญ่ ภรรยาเป็นผู้น้อย ระหว่างบุพการีกับบุตรธิดา บุพการีเป็นผู้ใหญ่ บุตรธิดา

เป็นผู้น้อย ครอบครัวจะมีความสุขได้ ถ้าทุกคนรู้สถานภาพที่แท้จริงของตน และแสดง
บทบาทของตนได้เหมาะสม ดังที่ เสด็จ ฯ ในเรื่องสี่แผ่นดิน ตรัสกับพลอยว่า

เจ้าควรจำไว้ว่าสิ่งใด ๆ ที่เกิดแก่เราทุกวันนี้ ต้องมีผลในวันหนึ่งข้างหน้า
ถ้าเราทำตัวให้ถูกกับเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในวันนี้ ผลที่จะเกิดในวันข้างหน้าก็
ต้องเป็นผลดี แต่ถ้าเราทำตัวไม่ถูก ผลที่จะเกิดต่อไปก็เป็นผลที่ไม่ดี ชีวิตของ
คนเราว่าไปก็เหมือนกับละคร ตัวละครก็มีหน้าที่รำไป แต่ปีพาทย์เขาก็เล่นอยู่อีก
ทางหนึ่ง เราเป็นละครก็ต้องรำให้ถูกจังหวะ ถ้าใครรำได้จังหวะจะโคนดี คนนั้นก็
มีคนชม

๔. คนไทยไม่นิยมความขัดแย้ง ประกอบกับค่านิยมเรื่อง “ผู้ใหญ่ - ผู้น้อย” เมื่อ
เกิดปัญหา หรือเกิดความคิดเห็นแตกต่างกันขึ้น ผู้น้อยจะต้อง “ฟัง” ผู้ใหญ่เป็นสำคัญ และ
ควรจะคิดว่าผู้ใหญ่ว่าจะต้องรู้ดีกว่าตน ผู้น้อยไม่ควรตำหนิผู้ใหญ่ด้วยประการทั้งปวง

ด้วยค่านิยมและบรรทัดฐานของครอบครัวในสังคมไทยลักษณะเช่นนี้เอง ที่
เป็นเหตุให้คุณธรรมในเรื่องความอดทนจะต้องถูกนำมาปฏิบัติสำหรับทุกคน เพราะไม่มี
ใครเป็น “ผู้ใหญ่” ในทุกสังคม ในบางสังคมเป็นผู้ใหญ่ ในบางสังคมเป็นผู้น้อย การที่
สมาชิกของสังคม โดยเฉพาะสมาชิกในครอบครัว รู้บทบาทหน้าที่ของตน และปฏิบัติ
หน้าที่ของตนด้วยความอดทน ครอบครัวและสังคมก็จะสงบร่มเย็น และสามารถพัฒนาใน
ทิศทางและตามขั้นตอนที่เหมาะสม

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บรรณานุกรม

- คำ ร่องรอยความคิด ความเชื่อไทย. สุวรรณฯ สถาบันฯ และเนื่องน้อย บุญเนตร,
บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. สี่แผ่นดิน ๓ เล่ม. พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๐๕.
- จุลจักรพงษ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. เกิดวังปารุสก์ เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๘.
กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๑๖.
- เกิดวังปารุสก์ เล่ม ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๑๖.
- ดวงดาว ยังสามารถ. พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องบท
บาทพระมหากษัตริย์ในสังคมสยาม ศึกษาจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์.
วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๔.
- คารารัตน์ เมตตาริกานนท์. โสณิกำบนโยบายรัฐบาลไทย พ.ศ.๒๔๑๑ - ๒๕๐๓. วิทยา
นิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.
- ทวีศักดิ์ ญาณประทีป. วรรณกรรมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ. กรุงเทพฯ :
มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๖.
- ปาฐกถาเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ พระประวัติ
ลูกเกล้า. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๖.
- พิทยา สายหู. กลไกของสังคม. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๓๖.
- พิทยาลงกรณ์, พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. จดหมายจางวางหว่า. พระนคร : คลังวิทยา,
๒๕๐๕.
- แม่นมาศ ชาลิต, คุณหญิง. ยอดปรารถนา. กรุงเทพฯ : ดันอ้อ, ๒๕๓๑.
- วริยา ศิวะศรียานนท์ และ ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์. บุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของคน
ไทยในทศวรรษของชาวตะวันตก สมัยอยุธยา - พ.ศ.๒๔๗๕. กรุงเทพฯ : ไทย
วัฒนาพานิช, ๒๕๒๓.

วารุณี โอสถารมย์. การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑ - พ.ศ. ๒๔๗๕. วิทยานิพนธ์
ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.

วิเชียร รักการ. วัฒนธรรมและพฤติกรรมของไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : โอเดียน
สโตร์, ๒๕๒๕.

วิมล (ศิริไพบูลย์) เขียมเจริญ. รมัถัทร. ๓ เล่ม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร : บำรุง
สาส์น ๒๕๑๗

สมชัย อ努มานราชชน, สมศรี สุกุมลนันทน์และมัลลีย์ เวชชาชีวะ. พระยาอ努มานราชชน-
พ่อของลูก. กรุงเทพฯ : แม่คำผาง, ๒๕๓๐.

อ努มานราชชน, พระยา. ฟื้นความหลัง. พระนคร : ศึกษิตสยาม, ๒๕๑๐.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ -
พ.ศ. ๒๔๗๕. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย